

Nəbiyev Əli Allahverdi oğlu
21.II.1932 — 7.X.2002

Əli NƏBİYEV

TİKDİM Kİ İZİM QALA...

(Xatirələr)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

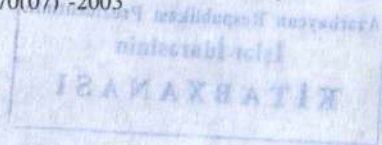
Bakı - 2003

63
1449Tərtibçi
RedaktorRamiz Yusifli
Elman Qədirli

Bu kitabda Qərbi Azərbaycanın Saral kənd sakini mərhum Əli Nəbiyevin xatirələri toplanıb. O, Bakıda ali təhsil aldıqdan sonra uzun müddət Qərbi Azərbaycanda rəhbər vəzifələrdə çalışmışdı. 1988-ci ilin məlum hadisələri və Spitak zəlzələsi zamanı yurd-yuvasını, ev-çşiyini itirən Ə.Nəbiyev Azərbaycana pənah gətirmiş, bir müddət Xanlar və Xızı rayonlarında yaşayıb işləmişdi. Onun sağlığında qələmə aldığı xatirələrdə keçdiyi çətin və şərəfli həyat yolu öz dolğun əksini tapıb.

Kitaba həmçinin Saral kəndi və onun sakinləri haqqında məlumatlar, Əli Nəbiyevi yaxından tanıyanların, dostlarının və ailə üzvlərinin xatirələri daxil edilib.

M 4804000000 - 03(03) Sifarişlə
M670(07) -2003

© "QAPP-POLİQRAF", 2003.

ÖN SÖZ

Gəlimli-gedimli, son ucu ölümlü dünya... Bir gün yaranan, bir gün də dünyadan köçünü sürüb gedir. İnsan ona verilmiş qısa ömrü elə yaşamalıdır ki, həyatda özündən sonra bir iz qoysun, adı həmişə ehtiramla, məhəbbətlə çəkilsin.

Təsadüfi deyil ki, ömrün dəyəri yaşanmış illərin sayı ilə deyil, insanın əməlləri və gördüyü faydalı iş əməsalı ilə ölçülür. Bu meyarla yanaşsaq, ömür yolunu və xatirələrini vərəqlədiyimiz Əli Nəbiyevin hədəf yaşamadığını görürük. O, təsərrüfat adamı olub, qurub-yaratmaqdan zövq alıb. Məqsədinə doğru inadla irəliləyib, istəyinə nail olmayınca rahatlıq tapmayıb. Ən başlıcası isə işlədiyi bütün vəzifələrin öhdəsindən ləyaqətlə gəlib, həyatda da, işdə də əsl kişi xarakteri nümayiş etdirib.

Əli Nəbiyev tələbə dostum Ramiz Yusiflinin qayınatası idi. Rəhmətliyi şəxsən tanımasam da, haqqında az-çox eşitmişdim. Bilirdim ki, uzun müddət kolxoz sədri, sovxoz direktoru işləyib, digər mötəbər vəzifələrdə çalışıb. Ailəcanlı, elcanlı, dostcanlı kişi imiş. Pis qazanmayıb, özünə yetdik pul-parası olub. Gərgin işləməklə yanaşı, yeyib-içməyindən, istirahətindən də qalmamış. Bir sözlə əsl insan kimi ömür sürüb. Elə buna

görə də ölümü ailəsini, qohumlarını və dostlarını, onu tanıyanların hamısını yandırır, ağrıdır.

Nəbiyevin həyatı kimi, ölümündə də bir qeyri-adilik var. Yataq xəstəsi olmayıb. Ürəyi küçədə nərd oynadığı yerdə qəflətən dayanıb. Bu da bir alın yazısıdır, belə ölümün özü bir xoşbəxtlikdir.

Xatirələrini oxuyuram. Gözlərim önündən zəhmətkeş, cəfakeş bir insanının yaşantıları, çətin və şərəfli ömür yolu kino lenti kimi gəlib keçir. Onda dözümlə və əzmkarlığa, prinsipiallığa və həyat eşqinə heyran etməyə bilmirsən. Kasıb ailədən çıxıb, hələ uşaq ikən çiyinini ailə yükünün altına verib. Tələbə vaxtı işləyərək özünü dolandırır. Cavan yaşlarında Ermənistan kimi yerdə rəhbər vəzifələr tutub. Uzun müddət kolxoz sədri, sovxoz direktoru işləyib. Azərbaycanda yaşasaydı, bəlkə də təəccüblənməyə dəyməzdi. O isə bütün bunlara ermənilərin əhatəsində, milli ayrı-seçkiliyin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırıldığı Ermənistanda nail olub.

İnsan bütün həyatı boyu əlləşir, özünə ev-eşik qurur. Yurd yerinin itirilməsi, ev-eşiyin dağılması insan üçün çox böyük ağır faciədir. Təsadüfi deyil ki, birinə qarşıyanda deyirlər: görüm, evin yıxılsın! Yurdu yağmalanan, evi dağılan insanın özündə qüvvə tapıb hər şeyi yenidən başlaması asan iş deyil.

Əli Nəbiyevin Spitak (Hamamlı) rayonunun Saral kəndində 30-40 il müddətində min bir əzab-əziyyətlə qurduğu evi güclü zəlzələ uçurdu. Zəlzələ olmasaydı

belə, yüz minlərlə digər soydaşımız kimi, o da dədə-baba yurdundan zorla qovulacaqdı. Bəziləri Ermənistanadakı evlərini Azərbaycandakı erməni evləri ilə dəyişməyə macal tapdı. Zəlzələ Spitakın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin əhalisini, həmçinin Əli kişini bu imkandan da məhrum etdi.

Bununla belə, Əli Nəbiyev cəmi 10 ilin içində əvəlcə Xızıda, sonra Bakıda iki mülk tikdirdi. Övladlarının şəhərdə ev-eşiyi vardı və onların yanında da yaşaya bilərdi. O bunu etmədi, yaş ötsə də, tikib-qurmağa üstünlük verdi. Tikdi ki, izi qalsın.

...Yas mərasiminə gələnlərin ardı - arası kəsilmirdi. Böyük mağar boşalıb-dolurdu. Bu izdiham mərhuma bəslənilən ehtiramın, onun el içində qazandığı hörmətin ifadəsi idi.

Bilmirəm, Nəbiyevin acılı-şirinli xatirələrini kitab halında çap etdirmək təşəbbüsünü kim irəli sürüb. Bu, faydalı bir işdir, şərəf və ləyaqətlə yaşanmış bir insan ömrü haqqında ibrətamiz hekayətdir. Bu kitab əmanət kimi yaşayacaq və nəsildən nəslə ötürüləcək. Nəvələri, nəticələri, kötücələri burada yazılanları oxuyub qürərlənəcəklər: görün, babamız necə yaxşı kişi olub!

Allah Əli Nəbiyevə, onun şəxsində bütün yaxşı kişilərə rəhmət eləsin.

Elman QƏDİRLİ

I F Ə S İ L

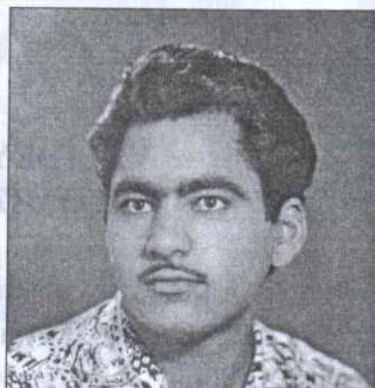
VALİDEYNLƏRİM VƏ AİLƏMİZ HAQQINDA

1928-ci ildə atam anamla evlənmişdi. Hər ikisi atadan yetim olub. Onların evlənməyinə də elə bu yetimlik şərait yaradıb. Çünki atamgil o vaxt çox kasıb imiş. Anam isə təcir Məmmədin qızı olub. Əgər o, sağ olsaydı, qızını atama verməzdi.

Bir axşam atam əmisi oğlanları ilə anamı qaçıdırıb Usub əmisinin evinə gətirir. Orada balaca bir süfrə açılar. Süfrə deyəndə ki, bir az xəngəl-xaşıl bişirirlər. Bir neçə gün orada qaldıqdan sonra atam-anamı öz daxmasına aparır. Daxma böyük yeraltı bir mərək olur. Başında isə bir "olacax" deyilən yer düzəldilir. O vaxt ümumiyyətlə kənddə heç kəmin evi olmayıb. Varlı adamların tək-tük torpaqla örtülmüş evi və içində təndir olarmış. Atam anası Tükəzban nənə ilə həmin daxmada yaşayırmış. Atama deyilənə görə, öz atasından bir neçə hektar yararsız əkin yeri qalıbmış. Həmin yerdə taxıl əkər, xırmanda döyüb özlərinə yetdik yarma və un üyüdərmiş. Bəzən də həmin sahədə pirinc əkərlərmiş. Deyilənə görə, pirincin yarması çox dadlı olurmuş. Anam ev işlərinə baxarmış, yazda atama əkin-biçin işlərində kömək edərmiş. Tükəzban nənə isə yun darayar, cəhrə əyirər, corab-çuval toxuyarmış. Yaz əkin işləri qurtardıqdan sonra dağa köç edərmişlər. Kənddə isə nənəm qalardı.

Bacısı Şahnabat

Qardaşı Vəli

Atamın dağda damı olmadığına görə dəyə qurarmış. Dəyəni meşə çubuğundan düzəldib üstünə "baş keçəsi" atar, yanlarına isə çədən sarıyardı. Dəyə dairəvi şəkildə olurdu. Mən də dağda həmin dəyədə doğulmuşam.

Anam Kərimova Minə Məmməd qızı 1910-cu ildə Saral kəndində doğulub. Boylu-buxunlu, möhkəm bədənli, şirin dilli, dözümlü, qənaətcil, gözəl bir qadın idi. Heç bir sava-dı olmamasına baxmayaraq, hesabını bilən, qayğıkeş, həm

Qardaşı Fəxrəddin

Bacısı Sənəm

də tələbkər qadın idi. Anamla atam 50 il bir yerdə yaşayıblar. On uşaqları - 8 oğulları, 2 qızları olub. Bir oğlu məndən əvvəl, bacılarımdan sonra olub, doğulduqdan 2-3 ay sonra vəfat edib. Ailədə ikinci oğlan uşağı mən olmuşam. Mürtüz adlı qardaşım 5 yaşında "qızılca" xəstəliyindən ölüb. 6 oğlan və 2 qız böyüyüb, həddi-buluğa çatmışıq. Sonradan olan qardaşlarımdan birinin adını yenə Mürtüz qoyublar.

1963-cü ildə Bakı şəhərində Politeknik İnstitutunun 2-ci kursunda oxuyan 19 yaşlı Mürtüz Xəzər dənizində çimər-kən boğulub. Ondan böyük qardaşım Vəli ali təhsil aldıq-dan sonra Bakı şəhərində alman dili müəllimi işləyirdi. Balaxanı qəsəbəsindən olan və özü ilə oxuyan Əsli adlı bir müəllimə qızla ailə qurmuşdu. Hələ 1963-cü ildən onun Bakı şəhərində Sabir bağı deyilən yerdə ikiotaqlı mənzili vardı. Saral kəndindən o vaxt Bakıda qəbula gedənlər qar-daşım Vəlinin evində qalardılar. Mürtüzün ölümü onu çox sarsıtmışdı. Elə bil özünə qəsd edirdi, yemədi-içmədi (çün-ki Vəli, onu 8-ci sinifdən özü ilə Bakıya aparmışdı. O, bu-rada orta məktəbi qurtarıb, ali məktəbə daxil olmuşdu. Ona görə də özünü bağışlaya bilmirdi). Bilmirəm soyuqdan ol-du, yoxsa allahın işi idi, Vəli bərk xəstələndi, onu Qarakil-sədə (indiki Kirovakan şəhəri) xəstəxanaya qoyduq. Hə-kimlərin köməyi olmadı. Mürtüzün qırxı çıxmamış Vəli də 27 yaşında rəhmətə getdi. Hər ikisini Saral kəndində dəfn etdik.

Həmin dövrdə mən Saral koxozunun sədri işləyirdim. Vəli bir il idi ailə qurmuşdu, hələ övladı olmamışdı. Kiçik qardaşım Nəbi institutu bitirdikdən sonra bir müddət qonşu

Atası Allahverdi Nəbi oğlu və anası Minə xanım

Hallavar və Arçut kəndlərində müəllim işlədi. Sonralar köçüb Bakıya getdi. İndi də müəllim işləyir. Mürsəl qardaşım Politexnik İnstitutunu bitirib, o vaxtdan indiyədək Bakı neftayırma zavodunda mühəndis işləyir. Böyük hörməti var. Kiçik qardaşım Fəxrəddin Saral kənd orta məktəbində müəllim işləyirdi. Kənd dağıldıqdan sonra o da Bakıya köçdü, 54 nömrəli orta məktəbdə tarix müəllimidir.

Anam Minə 1977-ci ildə Saralda 67 yaşında şəkər xəstəliyindən vəfat etdi.

Atam Hacıyev Allahverdi Nəbi oğlu 1906-cı ildə Saral kəndində doğulmuşdu. Atamın heç bir savadı olmayıb. Kəndimizdə çobanlıq edirdi. Hündür-boylu, möhkəm bədənli, ağır çəkili, yaraşıqlı bir kişi idi. Fiziki cəhətdən çox

qüvvətli olduğu üçün hələ uşaqlıqdan ona "qollu Allahverdi" deyirlərmiş. II dünya müharibəsində iştirak edib. Müharibədə yaralanmışdı. Birinci dəfə yaralandıqda qospitalda müalicə olunub, yenidən cəbhəyə getmişdi. İkinci dəfə sağ qolunu biləkdən itirmişdi. Bir qolunu itirməsinə baxmayaraq, atamın qoçaqlığı, işgüzarlığı, anamın qənaətcil olması, dözümlüyü sayəsində biz 6 qardaş hamımız müharibədən sonrakı çətin dövrlərdə ali təhsil almışdıq. Atam ölənə kimi çox gümrah idi, heç kimə — oğul-uşağa möhtac olmadı, işdən yorulub geri çəkilmədi. Ölən günü də malheyvanına ot, ələf verib, evə qayıtmış və qəflətən vəfat etmişdi.

Anamın və atamın ölümünün arası cəmi 4 ay çəkdi. Atam müharibədən çoxlu orden və medallarla qayıtmışdı. Atam və anam vəfat edərkən mən qonşu Arçut kəndində sovxoz direktoru işləyirdim. Hər ikisini qardaşlarım Vəli ilə Mürtüzün yanında dəfn etdik. O dövrə görə qiymətli baş daşları düzəltдик, yaxşı ehsan verdik. Atam savadsız olmasına baxmayaraq, bizim oxuyub, savad almağımıza çalışır, məktəbdən yayınmağımıza qətiyyən yol verməzdi. Bir qolu ilə həm bizə ali təhsil verdi, həm də hamımızın ayrı-ayrı ev-eşik qurmağımıza kömək etdi.

Bərk adam idi, öz əmlakının, malının üstündə həmişə bərklik edərki ki, bizi ev etsin. Bütün ömrü boyu qonşular, qohumlar içərisində çalışırdı ki, mal-dövlətinə görə seçilsin. Çox iti hafizəsi, yaddaşı var idi. Tarixi hadisələri çox gözəl bilirdi. Özü çox bacarıqlı olduğu üçün heç kimin işini bəyənməzdi. Son vaxtlar bir qolunun olmaması onu çox darıxdırırdı.

İLK UŞAQLIQ ÇAĞLARIM

Valideynlərim və ailəmiz haqqında qısa da olsa məlumat verdim.

İndi də özümdən danışım. Mən Nəbiyev Əli Allahverdi oğlu 1932-ci ilin payızında Spitak (Hamamlı) rayonunun Saral kəndində Çubuxlu yaylağının Çaxçax adlanan yurd yerində alaçıxda anadan olmuşam.

Mən doğulanda ailəmizdəkilər çox sevincək olurlar. Nənəmlə anam oruc tutur, ziyarətə gedir, nəzir verib yetimləri sevindirirlər. Mən anadan olan il kollektivləşmə artıq başlayıbmış. Həmin il atam kolxoz işinə gedib. Anam isə evdarlıqla, dağ-aranla məşğul olur. 1934-cü ildə ata-anam öz zəhmətləri ilə (yağ, qatıq, qurud, pendir satmaqla) pul toplayaraq ev tikdirmək fikrinə düşürlər. Mərəyin yanında tuf daşından bir otaq və bir dəhliz tikdirirlər. Dəhlizdə divardan buxarı qoyulmuşdu. Buxarıdan otaqda qalanan ocağın tüstüsünü çıxarmaq üçün istifadə olunardı. Evin qabaq hissəsində böyük sarı tuf daşın üzərinə 1935 və ALLAH sözü yazılmışdı.

1938-ci ildə artıq evdə 6 uşaq idik. Atam Tiflisdən süd maşını almışdı. Həmin süd maşını çox xeyir verərdi. Qonşuların südünü istər yaylaqda, istərsə də kənddə onunla çəkərdik. Maşın haqqı kimi süd alardıq. Təxminən çəkilən südün beşdə bir hissəsi bizim olurdu. Maşın çiy südü 2 his-

səyə ayırırdı. Bir hissəsindən yağ, digər hissəsindən isə qatıq çalib süzmə düzəldərdik. O vaxtlar hər ailə ancaq öz yaylağına gedə bilərdi. Başqa yaylağa getməyə icazə verilməzdi. Bizdə süd maşını olduğuna görə Çubuqlunun Çırçır yaylağında olanlar xahiş etdilər ki, biz də ora gedək ki, maşınımızdan onlar da istifadə edə bilsinlər. Şərtə əsasən çəkilən südün artıq üçdə bir hissəsi bizim olmalıydı. Belə də razılaşıdıq. O ildən biz Çaxçaxa yox, Çırçır yaylağına getdik. Həmin yaylaqda bir dəyər qurduq, xırda buzovlar üçün bir dam da tikdik. Yaylaqda adlarını aşağıda çəkdiyim qonşularımız vardı:

Şeşə Nəsim, Ramazan Kərim oğlu, İsmə Qəfər oğlu, Avaz kişinin ailəsi, Leyli arvad, Paşanın Binnəti, "Ağ papaq"lar, "Qara Kərim"lilərin Namazı, Xətəmməd, "Tək gədə" El-ləz, "Tat" Abbas.

"Tat" Abbas Vələzərli tayfasından idi və bizim ailəyə uyğun olan bir adam idi. Nəsim adlı bir oğlu vardı. "Tat" Abbas Həmin oğluna atamı kirvə tutmuşdu. Bir neçə il keçdikdən sonra Nəsimin anası vəfat etdi və Abbas kirvə başqa qadınla evləndi. Həmin qadından İsrail və Yusif adında oğulları oldu. Atamla bərabər Abbas kirvə də müharibəyə getmişdi. Müharibədən sağ-salamat qayıdıb bizimlə kirvəliyimizi yenə də davam etdirdi. Abbas kişi kirvəlik əvəzi bizə bir qoyun gətirmişdi. Hörmət mənasında biz həmin qoyunu və onun balalarını "Abbas kirvənin qoyunu" adlandıırırdıq.

1939-cu ildə məktəb yaşına bir il qalmış böyük bacım Şahnabata qoşulub onunla birgə mən də məktəbə getdim.

O vaxt məktəbə oxumaq üçün getmirdim. Bacım 2 il idi ki, məktəbə gedirdi. Hər səhər durub ağlayırdım ki, mənə də apar. Bu minvalla 2-3 ay məktəbə gedib-gəldim. Sonradan müəllimlər mənim də adımlı jurnala yazdı.

1939-cu ildə kəndimizdə birinci sinifə getmişəm. Məktəb kənd camaatının köməyi ilə tikilmiş, birmərtəbəli, 4-5 otaq idi. Məktəbin aşağı sinifləri üçün kəndin içində şəxsi adamların evlərində kirayə otaqlar tutulurdu.

Mən birinci sinifdə Molla Abdullanın Usubu deyilən yaşlı bir kişinin birotəqlı evində oxumuşam. Evin iki balaca pəncərəsi və bir qapısı vardı. Evin döşəmə-tavanı yox idi, yağış yağanda damırdı. İlk müəllimim Borçalının Qaçğan kəndindən Qiyas adında gənc bir oğlan idi.

Sinifimizdə 30-a qədər şagird vardı, əksəriyyəti oğlan idi. İkinci sinifi Dəli Bayram deyilən bir kişinin birotəqlı evində oxudum. Bu dəfə müəllimə+liməm Şədlı bir gəlin idi. Onun həyat yoldaşı məktəbimizin direktoru idi. Onlar İrəvanda ailə qurub təyinatla bizim kəndə gəlmişdilər. İyun ayında, hər il olduğu kimi, Çubuxlu yaylağına getmişdik.

Bu arada Kirovakanda kimya kombinatının tikintisi başlanmışdı. Həmin tikintidə bütün qonşu kəndlərdən olduğu kimi bizim də kəndin cavanları gedib mövsümi işlərdə işləyirdilər. Atam da oraya işləməyə getmişdi. Tikintidə yüzə yaxın azərbaycanlı, erməni işləyirdi. Bizim kənddən atamla birlikdə Molla Paşa adlı bir kişi də tikintidə işləyirdi. Onun bizə qohumluğu çatırdı. Çox bacarıqlı, zarafatçı adam idi. Həmin tikintidə işləyənlər arasında qonşu Hacı-

qara kəndindən Ohanes adlı bir erməni dığası da vardı. O həmişə öz qüvvəsi ilə öyünər və deyərmiş ki, "bu kəndlərdən heç kəs mənim qabağıma çıxma bilməz". Molla Paşa atamın qol-qüvvəsinə bələd idi. Bir gün o, atamdan xahiş edir ki, gəl bu erməni dığası ilə gülüş, onun sözünü kəs ki, bizdən qorxsunlar, hörmətimiz artsın. Atam özünə güvəndiyi üçün razılaşırdı. Molla Paşa ermənilərlə bir qoyundan mərc gəlir. Bir gün nahar vaxtı atamla erməni Ohanesin gülüşünü təşkil edir. Burada işləyən bütün müsəlman və ermənilər yığışıb tamaşa edirlər. Deyilənə görə, atam heç bir fənd işlətmədən ancaq öz fiziki qüvvəsi ilə Ohanesin kürəyini yerə vurur. Molla Paşa atamı öpüb mərci alır və çox sevinirlər. Bu hadisədən sonra azərbaycanların hörməti daha da artır. Yaxşı yadımdadır ki, bundan sonra atam "pəhləvan" kimi qonşu kəndlərdə məşhurlaşır.

Bir dəfə mən qonşu kəndin dəyirmanına dən aparmışdım. O vaxtlar dəyirməndə həmişə növbə olardı. Məni görcək "pəhləvan Allahverdinin oğludur" deyib qabağa buraxdılar.

1941-ci ilin yazında biz yenə "Çırçır" yaylağına getməli olduq. Yadımdadır, atam qonşudan da iki ulaq götürdü. Araz yurdu deyilən Gərgər meşəsinə getdik ki, odun, dəyər çubuğu gətirək. Onda mənim 8-9 yaşım olardı. Meşədə odunu doğradıq, uzunqulaqlara yüklədik. Hərəmiş də iki zula kəsib götürdük. Yolda atama bir-iki nəfər rast gəldi. Bildirdilər ki, meşəbəyi atla meşəni gəzir, əgər səni görsə cərimələyəcək. O vaxtlar meşədən ağac kəsmək qadağan idi. Odunu gizli gətirirdilər. Atam tələsik uzunqulaqları

yoldan çıxardı, meşənin qalın yerinə sürdü. Ulaqları yüklə birlikdə dartıb yerə yıxdı. Bir neçə vaxtdan sonra gördük ki, meşəbəyi keçib getdi. Uzunqulağın yükü çox olduğundan yerdən qalxmağa qüvvəsi çatmırdı. Atam onları bir-bir dartıb qaldırdı. Ağacları gətirib özümüz üçün dəyə qurduq.

Bir-iki ay keçdi. Atam süd maşınının kirəsinə yığılan yağ, süzməni, qatığı satmaq üçün İrəvana getmişdi. Belə al-ver adətən 5-6 gün çəkərdi. Bir-iki gün keçmişdi. Gözləyirdik ki, atam apardığı məhsulu satıb bizə pal-paltar, çörək alıb gətirəcək. Atam gəlməmiş Çubuxlu yaylağına xəbər yayıldı ki, müharibə başlayıb.

Kənddən xəbər gətirən briqadir Kamil kişi idi. Qadın-kişi hamı ağlayır, bayatı deyirdilər. Hamı uşaqları, qohumları ilə görüşür, tapşırıqlar verirdi. Mən də ora-bura qaçır, at tutanlara kömək edir, anama xəbərlər gətirirdim. Ailəmiz mat-məəttəl qalmışdı ki, görəsən atamızı kimdən soruşaq. Biz onunla görüşə bilmədik. Anam ağlayır, bir məsləhət istəyirdi, deyirdilər ki, bazarlarda kişiləri tutub, birbaşa müharibəyə aparırlar.

Bir həftədən sonra atam İrəvandan birtəhər kəndə gəlir. Gələn kimi idarəyə gedir. Orada atamı danlayır, əmr edirlər ki, bir saata hazırlaş, gedirsən.

Atam danışdı ki, İrəvanda xəbər yayılan kimi malımı-zı dəyər-dəyməzinə verib, stansiyaya gəldik. Qatarlara bi-let satılmırdı. Vaqonlar ancaq cəbhəyə əsgərlər daşıyırdı. Ona görə də birtəhər yarı qatarla, yarı piyada gəlib kəndə çatdım.

Kənddən anama sifariş göndərmişdi ki, tez gəlsin. Al-

dıqları bazarlıqları verib, ev əşyalarını qohumların evinə yığsınlar.

Xəbər gələn kimi anam 2-3 aylıq olan qardaşım Mürtüzü dalına sarıyıb, mənə də yanına salıb kəndə getdik. Orasını da deyim ki, bizim bir inəyimiz vardı, anamdan başqa heç kim onu sağa bilmirdi. O vaxt bacım Şahnabatın 12-13 yaşı olardı. Anam qonşulardan xahiş etdi ki, inəyi sağmaqda Şahnabata kömək etsinlər.

Xülasə, kəndə çatanda, gördük ki, atamı aparıblar. Anamla bir-birimizə qoşulub o ki var ağladıq. Atam evimizin açarını və gətirdiyi pulu Sürcəhan nənəmə vermişdi. Evimizin şey-şüyünü nənəmgilə yığdıq, ağlaya-ağlaya da geri, dağa qayıtdıq. Altı uşaq bir anamın ümüdünə qaldı. Yazıq anam bizi birtəhər dolandırırdı.

Bir neçə aydan sonra kəndə köçdük. Əkin yerimizi biçdirdik. Yalvar-yaxar xırmanda döydürdük. Taxılı atamın əmisi evinə yığdıq. Çünki o dövrdə oğurluq çox idi.

10-15 qoyunumuz vardı, onları da çobana tapşırırdıq. Çoban Təmrəz kirvə idi. Qoyunları gətirib dağda sağdırır, sonra Qara Usubun xalxalının yanında saxlayırdı. Sonralar heç sağmağa da gətirmədi.

Bir gün eşitdik ki, Leninakanın yanında "Orta kilsə" deyilən stansiyada atam iki kəndçimiz - Yəhya kişi və Qaraların Bəyaddımı ilə qulluq edir. Əhməd əmim anama dedi ki, qoyunları gətirdərsən, öz heyvanıma qatıb Borçalıya aparacam. Çünki kənddə qış sərt keçdiyi üçün qoyunları saxlamağa otumuz yox idi.

Anam Təmrəz kirvənin atasından xahiş etdi ki, qoyunla-

rı göndərsin. O, məsləhət gördü ki, oğlunu göndər, getsin, seçib gətirsin. Anam ağlaya-ağlaya dedi ki, uşaq balacadır, tək gətirə bilməz, Usub kişinin anama yazığı gəldi. Məni götürüb apardı, tezdən yola düşdük ki, qoyun damdan çıx-mamış çataq. Dağa çoxlu qar yağmışdı. İnsafən, mənim qo-yunları tək gətirməyimi məsləhət görmədilər. Belə ki, qar yağanda dağda çoxlu canavar olurdu. Qorxdular ki, yolda canavar qoyunlara hücum çəkər. Təmrəz kirvə mənimlə Əlləşənə kimi gəldi. Əlləşəndən Daşdıyoxuşun başı görü-nürdü. Dedi ki, sən yavaş-yavaş apar, mən də burada qo-yunları otarım. Ürək-dirək verdi ki, hərdən bir fit çalacam, səslənəcəm. Düzdü, qorxurdum, ancaq qorxudan keçmişdi. Hərdən geri dönüb baxırdım, özümə toxtaqlıq verirdim ki, əgər canavar olsa, Təmrəz kirvə güllə atar. Birtəhər qoyun-ları sağ-salamat gətirib anama təhvil verdim.

Təmrəz kirvə axşam evə qayıdanda Usub kişi söylənir ki, uşağı niyə tək buraxmısan? Deyir ki, yolda söyləyib, danışdırdım, fərasətli, qoçaq uşaq olduğundan etibar etdim. Onda 9 yaşım vardı. Sonralar Təmrəz kirvə həmişə məni tərifləyirdi ki, Əli kirvə uşaqlıqdan qoçaq, diribaş olub. Təmrəz kişiye ona görə "kirvə" deyirəm ki, mən bu xatirə-ləri yazan vaxtı onun kiçik qardaşı Aslanla kirvə idim. Biz Ermənistandan zorla qovulub çıxarılan vaxtı ermənilər 70 yaşlı Təmrəz kirvəni (o, qonşu Kuybuşev kəndində yaşa-yırdı) öz evində vəhşicəsinə döyüb öldürmüşdülər. Heç meydini basırmağa da qoymamışdılar. Deyilənə görə, son-radan rus əsgərləri ilə orqan işçiləri onu həmin kəndin qəb-ristanlığında dəfn etmişdilər.

Xülasə, qoyunumuzu Əhməd əmim Borçalıya apardı. Anam da bizi yarıac, yarıtox qışdan birtəhər çıxardı. Yazda doğulduğum Çaxçax yaylağına, yəni öz obamıza, əmizadə-lərimizin yanına getdik.

Atamnan hərdən məktub gəlirdi ki, Leninakanın yanın-da qulluq edir. Bizə əsgər ailəsi kimi hərdən yardım olaraq çörək, un verirdilər.

1942-ci ilin yazı idi. Əhməd əmim qoyunlarımızı dağa gətirmişdi. Bir qısır qoyunumuz vardı. Anam onu atama qurban dedi ki, nə vaxt gəlsə, kəsərik. Bir gün anam dedi ki, Bəyaddın ilə Yəhyanın arvadı ərlərinin yanına getmək istəyirlər. Anam da onlara qoşulub getmək qərarına gəldi. Üçü də bir yerə yığıqları yağ, qatıq, undan Yəhyanın ar-vadı Yetərin vasitəsilə Qarasaqqallı İsə kişinin təndirində şirin çörək, qatdama bişirdilər. Qərarlaşdılar ki, hərə öz böyük oğlunu da götürsün yanı ilə aparsın. Anam məni, Bə-yaddımın arvadı oğulluğu Cəhəngiri, Yetər isə oğlu Səmə-di özü ilə götürdü. Qatarla 2-3 saat yol gedib stansiyada düşdük. Hərbi hissə stansiyadan 200-300 metr aralı birmər-təbəli binada yerləşirdi. Gedib gördük ki, atamgil doğrudan da oradadır. Cəmi 20-25 əsgər vardı. Komandirləri gürcü idi. Stansiyadakı neftbazada keşik çəkir, oranın işini görür-dülər. Atam aşpazlıq edirdi. Biz 2 gün orada qaldıq. Sonra atam bizə xeyli un, yarma qoyub geri yola saldı. Anam hə-min ərzaqdan qadınlara da pay verdi. Çaxçax yaylağına qa-yıdıb öz işlərimizlə məşğul olduq.

Həmin ilin yazında kəndimizdən Mürsəl adlı bir kişi qa-çaq düşmüşdü. Başına 2-3 adam yığb qaçaqlıq edirdi. Ai-

ləsi dağda bizə qonşu idi. Qaçaq Mürsəl təbliğat aparırdı ki, gəlin bizə qoşulun, onsuz da “nemeslər” qalib gələcək.

İki-üç aydan sonra atam məzuniyyətə gəldi. Hamı anama gözyədliliyi verirdi. Həmin Mürsəlin arvadı da anama gözyədliliyi verib getdi. Gecə baxdıq ki, həmin arvad yənə gəlib anamla danışır. Sonra anam atama nə dedisə, o gecə yarı durub kəndə getdi. Sonra bildik ki, Mürsəl arvadını göndərmiş ki, atam da ona qoşulsun.

Anam atama dedi ki, qal, qurbanını kəsək. Atam isə bildirdi ki, bir günlük gəlib, getməlidir. Səhər eşitdik ki, sürüyə canavar girib. Atama qurban dediyimiz qoyunu da boğazından yaralıyıb. Anam bunu eşidəndə ağladı. Qonşuların məsləhəti ilə qoyunu kəsib ətini payladıq. Sevinirdik ki, atam, bir ilə yaxındır gedib, sağ-salamatlıqdır. Kənddən gedənlərin çoxunun ölüm xəbəri gəlmişdi. Qaçaq düşənlərin də ailələri hökumət tərəfindən incidilir, evləri vaxtsiz-vədəsiz yoxlanılır, onlara təzyiqlər olurdu. Atamın gürcü komandiri sonralar onu Spitakın neft bazasına qarovul göndərmişdi. Atam da əvəzində ona bir qoyun, yağ-pendir vermişdi. Spitakın hərbi komendantı növbə ilə atamı orada işlədirdi. Güzəranımız demək olar ki, yaxşılaşırdı. Belə ki, atama ailə üzvlərimizin sayına görə gündəlik çörək payı verirdilər. Atam hər növbəsində bir kisə çörək gətirirdi.

Həmin ilin payızında atamı həmin işindən azad edib bildirirlər ki, müharibəyə gedirsən. Biz bunu eşidəndə kədərləndik. Anam fəsəli bişirdi. Atamın yoluna bir torba düzəldib, yola saldıq.

Gecənin bir vaxtı atam geri qayıtdı ki, onu aparası olma-

dılar. Səbəbini isə belə izah etdi ki, hərbi hissədə çağırılanların siyahısını oxuyanda adı çıxmayıb. Ona görə də atama deyiblər ki, çıx get, heç bilməsinlər. Atam da yoluna götürdüyü yeməyi müharibəyə gedənlərə verərək, piyada geri qayıdıb. Atamın gəlişinə çox sevindik. Qış fəsli olduğundan atam evimizdə mal-qoyunmuza baxırdı. Yazda kolxozun əkin-biçininə gedirdi.

1943-cü ilin yazında atam kolxoz işindən gələndə görür ki, kəndimizdə çovuş işləyən Bayramalı kişi yolun başında durur. Atam deyir ki, Bayramalını görəndə sümüyüm sancdı. Bildim ki, məni gözləyir, müharibəyə aparacaqlar. Bayramalı kişiye bəzən “koxa Bayramalı” da deyərmişlər. Bunu belə yozurdular: o dövrdə hər kənddə koxa seçərlərmiş. Çar Rusiyası dövründə kəndimizin qlavası Vəkil adlı bir adam olub. Həmin Vəkilin atasına Fezi Məmməd deyərmişlər. Deyilənə görə, Bayramalı Fezi Məmməddə bir qoyun rüşvət verir ki, onu koxa seçdirsən. İclas olur, hamı yığışır, koxa seçməyə başlayırlar. Səsvermə keçiriləndə Fezi Məmməd yerindən durub bir-iki dəfə deyir ki, Bayramalı kişini seçin. Onun cəhdinə baxmayaraq başqa adamı koxa seçirlər. İclasdan sonra Bayramalı Fezi Məmməddən verdiyi qoyunu geri istəyir. Fezi Məmməd onu söyərək bildirir ki, eşitmədinmi, neçə dəfə dedim koxa Bayramalı seçilsin. Ona görə də o gündən camaat arasında zarafatla Bayramalıya “koxa Bayramalı” deyirdilər.

Yolunun üstündə dayanan Bayramalı atama deyir ki, səni təcili kolxoz idarəsinə çağırırlar. Atam idarəyə gedir. Sədr tapşırır ki, səhər hərbi komendantlığa gedərsən. Atam

bilir ki, onu kənddən kimsə satıb. Səhər tezdən rayona gədir, hərbi komkendant atama bildirir ki, səni qaçaq kimi həbs etdirməliyəm, çünki müharibədən qaçıbsan. Dedi ki, səni 6 ay bundan əvvəl müharibəyə göndərmişik. Cavab verdim ki, Qaçaq olsaydım, kolxozda işləməzdim. Heç kənddən kənara çıxmamışam. Getdiyim kolxozun işi, gəl-diyim evimdir.

Hərbi komissar ondan şübhələnib rayonun milisinə, təhlükəsizlik komitəsinə məlumat verir ki, guya atam müharibədən qaçıb kənddə gizlənirmiş. Xülasə, çox sorğu-sualdan sonra onu 5-6 saat dustaq kimi saxlayırlar. Sonradan heç bir günahı olmadığını görüb, belə qərara gəlirlər ki, sürgün etməkdənsə müharibəyə göndərsələr yaxşıdır.

Belə də edirlər. Həmin gün elə oradaca atamın başını qırıxdırıb tapşıırırlar ki, səhər tezdən gəlsin.

Atam evə qayıdıb anama müəyyən tapşırıqlar verdi. Bizə isə tapşırdı ki, dərsimizi yaxşı oxuyaq. Həmin vaxt anam hamilə idi. Beləliklə atam getdi, heç onu yola salan da olmadı. Dediym ki, atamın heç bir savadı olmayıb. Müharibədə olanda başqasına məktub yazdırıb göndərirdi. Hər məktubunda da anama yazırdı ki, uşaqları qoyma məktəbdən yayınsınlar, Əliyə deynən mənə cavab yazsın. Mən də atamın məktubuna cavab yazırdım. Heç bilmirdim məktub necə yazılır. Anam hərif tanıyırdı. Mənə deyirdi ki, bu sözləri yaz. Mən də yazırdım. Yazdım ki, ata səndən sonra bir qardaşım oldu, adını Mürtüz qoyduq. Sonra kənddə olan yeniliklərdən yazırdım.

Beləliklə, anamın qoçaqlığı, işgüzarlığı sayəsində birtə-

hər dolanırdıq. O vaxt çoxları evlərini qoyub, dolanacaq xatirinə Borçalıya gedirdilər. Mal-heyvanlarını satırdılar. Anam isə hələ atamdan sonra taxılımızı satıb bir inək də almışdı. Artıq 3 inəyimiz vardı. Yenə dağa gedirdik, məhsulumuzu aparıb Cəlaloğlunda satırdıq.

Bir gün anamla Cəlaloğluna yağ, qatıq aparmışdıq. Anam dedi ki, sən ulağımızı bayırda saxla oğurlamasınlar. Məni ulağın yanında qoyub özü bazara girdi. Bərk acmışdım, bezmişdim, arada anamın yanına gedirdim ki, görüm satıb qurtardımı? Anam hiss edirdi ki, acam. Dedi ki, çörək satan olsa, alacaq. Çörəyi o vaxt talonla verirdilər. Hərdən bazarda gətirib satanlar da olurdu. Gördüm ki, bir erməni uşağı əlində bir bütöv, bir də para çörək aparır. Çörəyə baxıb fikirləşdim ki, necə edim o çörəkdən alıb yeyim. Bir az gözlədim, gördüm uşaq mağazadan aralandı, qaçıb onun əlindən kəsik çörəyi dartıb aldım.

Uşaq dalımcə baxıb ağladı. Xəlvətə çəkilib çörəyi yedim. Elə bil gözümə işıq gəldi.

Evimizə qayıdanda bu hadisəni anama danışdım. Anam gülümsəyərək dedi ki, bəs qorxmadınmı səni tutub döyərlər. Bir də elə iş görmə.

Bir gün anam yağ satıb xeyli pul düzəltdi. Məni qonşulara qoşub Kalinoya göndərdi. Səhər o başdan çıxıb axşama yaxın çatdıq. 50-60 kilometr yol getmişdik. Bir qoca kişinin qapısına çatıb onun həyətində gecələməli olduq. Həmin kişi qapısında göy otun üstündə hərəməzə bir stəkan süd verib, başqa heç nə olmadığını dedi. Gecə ulaqların pалан və xurcununa bürünüb yatdıq. Səhər tezdən bildirdilər

ki, vələmir satan bir rus kişidir. Biz 8-10 nəfər olardıq. Rus kişisi taxta anbardan vedrə ilə vələmiri çıxardıb çəki ilə satırdı. Elə oldu ki, hamı aldı, yalnız bir qadınla mənə çatmadı. Məni ağlamaq tutdu. Kişi mənə baxıb kəndçilərimizdən soruşdu ki, bu uşaq niyə ağlayır? Dedilər ki, ona çatmadığı üçün ağlayır. Rus kişi çox pis oldu və mənə bildirdi ki, qonşulardan alıb sənə də verəcəm. Elə də etdi. iki pud avyoz da mən aldım. Kisələri ulaqlara yükləyib yola çıxdıq. Yol boyu ac olduğumuza görə quşəppəyi, hacıqıcı otu yığıb yeyə-yeyə axşama gəlib evimizə çatdıq. Anam və uşaqlar mənim kisəmin dolu olduğunu görüb sevindilər. Səhər tezdən həmin avyozu yaylağımızdan 30-40 kilometr aralıda olan qonşu Qursalı kəndinin su dəyirmanına apardım. Orada üyütdürüb gətirdim. O ili əkdiyimiz kartof da pis olmadı. Yarım tona yaxın kartofumuz çıxdı. Anam qənaətcil qadın idi. Həmin kartofu bir il işlətdi, hətta arada bir hissəsini də una dəyişdi.

Yay tətildən sonra məktəbə gedirdim. Dərslərdən qalmırdım. Düzdür, əlaçı olmasam da, pis oxumurdum. Riyaziyyatı yaxşı bilirdim. Digər fənlərdən isə müəllimin ağzından nə eşidirdimsə, onu da götürürdüm. Evdə yalnız təsərrüfat işləri ilə məşğul olurdum. Qış olanda yazı səbirsizliklə gözləyirdik ki, dağa gedib göy-göyərte yeyəcəyik. Çubuxlu yaylağının bizim camaata xeyri çox olurdu. Borçalıdan ora gələnlərin əksəriyyəti varlılar idi. Gətirib taxıl, un satdırardılar, bəzən də bunları yağa, quruda dəyişərdilər. Maşın olmadığı üçün onların köçü, gediş-gəlişi öküz arabaları ilə olurdu. 1944-cü ilin payızında biz dağdan dirriyimi-

zi toplayıb kəndə köçdük.

Az sonra atam müharibədən sağ əlini itirmiş vəziyyətdə qayıdıb gəldi. Güzəranımız az-çox yaxşılaşsa da, mənim işim yaman çoxalmışdı. Atamın bir əli olmadığına görə özünə siqaret də bükə bilmirdi. Hərdən alverə gedirdi, yağ, qurud, pendir, qatıq aparıb Tiflisdə satar, əvəzində un, taxıl, duz, neft, düyü alardı. Mən onu dəmiryol vağzalına qədər yola salar, qayıdanda isə qarşılardım. Atam Borçalıdan tütün alıb gətirər (o vaxtlar hazır papiros olmazdı), mən də həmin tütünü doğrayıb kağıza bükərək papiros düzəldərdim. Mənim papiros çəkməyimə də elə bu səbəb olmuşdu.

Müharibə qurtaranda mən altıncı sinifdə oxuyurdum. Atam çox tələbkər idi, məktəbdən yayınmağımıza imkan verməzdi. O vaxtlar bizim kəndin adamlarından gedib Borçalıdan sağılan inək, camış gətirər, südündən qatıq, pendir tutardılar. Buna kəsmət deyərdilər. Kəsmət malını yaz gətirib, payızda sahibinə qaytarardılar. Atam məni də özü ilə aparıb Borçalıdan kəsmət üçün mal gətirərdi. Üç gün piyada yol gedib gələrdik. Payızda qonşulara qoşulub geriye mən aparardım. Özü qatarla gedib Borçalıda məni gözləyirdi.

Bir dəfə iki qonşu qadınla (onlardan biri Yekə Əhmədin arvadı Haşxanım, digəri kəndirqıranın arvadı Hürü idi. Hər ikisinin əri 1936-1937-ci illərdə repressiya vaxtı hökumət tərəfindən tutulmuşdu) mal-qaranı Borçalıya aparırdıq. Naxırda sağılan camışlar da vardı. Bu camışları palanlayıb üstünə xurcun düzər, içərisinə isə qoyun dərisindən hazırlanmış "tejən" deyilən torba qoyardılar.

Yol boyu həmin camışları sağıb, südünü tejənə doldurardılar. Biz yol gedəndə kartof yığanlara rast gəldik. Ağılıma haradan düşdüsə, gedib kartof istədim. Torbam olmadığına görə kartofu üst köynəyimin ətəyinə doldurdular. Gətirib həmin kartofu öz xurcunuma boşaltdım. Yol boyu bir neçə dəfə də kartof istəyərək xurcunumu doldurdum. Hətta bir neçə dəfə yolda kartof bişirib yedik. Dörd günə Borçalının Qasımlı kəndinə çatdıq. Malları sahiblərinin qapısına aparırıq. Atam da mənim qabağıma gəldi.

Kənddə mən kartof, onlar isə tejən dolu xurcunlarını düşürdük. Mal-heyvan sahibləri bizə çay-çörək verdilər. Yeyib, axşama kimi dincəldik. Bir də gördüm ki, həmin qadınlar hərəsi bir meşək götürüb kartofu bölmək istəyirlər. Mən kartofu onlara vermək istəmirdim, çünki hamısını özüm yığmışdım. Onlar bildirdilər ki, biz də sənə yoldaşıq. Mən dedim ki, onda südü də bölməliyik. Həm də bizim malın da südünü sağıb tejənə qatmışdılar. Atam mənə acıqlanaraq, kartofun bölünməsinə razılıq verdi. Səs-küyümüzə ev yiyəsi Söyün adlı kişi gəlib bizim mübahisəmizlə maraqlandı. Atam əhvalatı olduğu kimi ona danışdı. Söyün kişi mənim tərəfimdə durdu, dedi kartof bölünürsə, gerek tejenin südü də bölünsün. Belə də etdik. Sonra iki pud kartofu bir pud qarğıdalıya dəyişdik. Mal-heyvan yiyəsi bizə pay kimi bir az da taxıl, un və qarğıdalı verdi. Bu əhvalatı danışmaqla, demək istəyirəm ki, 12-13 yaşından başlayaraq çəkdiyim əziyyətlərə görə öz haqqımı tələb etməyi bacarırdım.

1946-cı ildə Çaxçaxa xəbər yayıldı ki, dağa dəllək gəlib

(dəllək Körpülü kəndindən olan Vəkil adlı bir kişi idi.) Qonum-qonşular əl-ayağa düşdülər ki, uşaqlarını sünnət elətdirsinlər. Biz o vaxt 5 oğlan idik (mən, Vəli, Nəbi, Mürtüz, Mursəl). Atam-anam da qonşular kimi hazırlıq görməyə başladılar. Atam bu məqsədlə süzmə, qatıq, yağ götürüb Tiflisə apardı ki, satıb bazarlıq etsin. Bu şeyləri uzunqulağa yüklədi və məni də özü ilə dəmiryol vağzalına gətirdi ki, o, qatara minəndən sonra uzunqulağı geri aparım. Atam yola düşəndə tapşırırdı ki, filan vaxtı gəlib onu qarşılayım. Dağdan dəmiryol stansiyasına qədər 40-50 kilometr məsafə vardı. Atamın dediyi vaxt gəlib, onu qarşıladım. Atam bir pud sarı kruba (ondan südlü aş bişirirdilər), bir neçə metr ağ, bez parça almışdı ki, anam sünnət vaxtı geyməyə bizə ət köynəyi tixsin.

Qalırdı kirvə məsələsi. Atam-anam məsləhətləşdilər ki, dağda qapı bir qonşumuz olan Abduləli kişini bizə kirvə tutsunlar. Fikirlərini ona deyib razılıq aldılar. Abduləli kişi özü həmin gün iki oğluna sünnət etməli idi. O da Borçalıdan gələn bir kişini kirvə tutmuşdu. Səhərişi günü sünnət olmalıydı. Tezdən oyandıq, hamımız sevinirdik. Ocaqda su qızdırıb, bizi çimizzirdilər, təzə köynəyimizi geydirdilər.

Çöldə qazan asdılar. Sarı krubadan südlü aş bişirdilər. Biz isə uşaqlarla arxacda (arxac mal saxlanan, sağılan yerə deyirdilər) bir yerə toplaşib "ləpik cozası" oynayırdıq. Mənim əlimdən ləpik çıxıb tərs kimi Abduləli kirvənin oğlu Söyünxanın alına dəydi. Onun başı yarıldı. Söyünxan yerə yıxıldı, qan alını, üzünü bürüdü. Başladı qışqıraraq ağlamağa. Mən qorxumdan donub qalmışdım. Abduləli kirvəyə

xəbər çatır ki, Əli vurub Söyünxanın başını yarıb. Söyünxan məndən 2-3 yaş kiçik olardı. Abduləli kirvə çomağını götürüb söyə-söyə üstümə gələndə, mən qaçdım. Çayı keçib, o tayda yaşayan Məmməd əmimgilin evində gizləndim.

Abduləli kirvə çomaq əlində gəlib deyir ki, Əlini öldürəcəm. Əmim də əlinə bel götürür. Beləcə mübahisə böyüyür, qonum-qonşu yığılıb, onları birtəhər sakitləşdirirlər. Bir-iki saatdan sonra Abduləli kirvənin hirsı soyuyur, Söyünxanın da başını sarıyırlar. Sonra əmim məni evimizə aparır. Abduləli kirvə gəlib məni qucağına alır, beləliklə, sünnətimiz olur, kirvəliyimiz davam etdirilir. Daha sonra bir qardaşım da olur. Onu da Abduləli kirvənin qucağına qoyurlar.

İllər yavaş-yavaş ötürdü, mən öz bacardığım işləri görür, atama kömək edirdim.

Atam kolxozun xırmanında qarovulçuluq edirdi. Ona çörək aparanda, hərdən qoynumda, qucağımda, cibimdə taxıl, mal yemi gətirərdim. Təsərrüfat işinə böyük həvəsim vardı. Anama kömək edir, 100 metrədən çox məsafədən daş gətirib, kartof əkdiyimiz yerin dörd yanına hasar hörmüşdük. Kartof yerini də mən suvarırdım.

Həmin ili 25 baş qoynumuz vardı. Qoyunları Göyəbəxanlı Hüseyn kişi otarırdı. Əvəzində mən və kiçik qardaşım Nəbi 3-4 ay onun quzu sürüsünü otarırdıq. Sonralar ermənilər yavaş-yavaş Borçalı mahalından gələnləri Çubuxlu yaylağına buraxmadılar. Bizim də yaylaq yerlərimizi əlimizdən aldılar. Damlarımızı, kartof yerlərimizi, hasarları

dağıtdılar. Həmin yerlər erməni kəndlərinin kolxozlarına yaylaq kimi verildi. Beləcə, Çubuxlu əlimizdən getdi. Bizim Saral kəndinin kolxozuna isə əkin yerlərimizə söykənəkli olan Qaradərzi deyilən sahəni verdilər. Bu yerlər qoyun otarmaq üçün çox əlverişli idi. Qaradərzi kəndimizdən 25-30 kilometr aralı idi. Orada binə saldıq, damlar tikdik. Atam çobanlığa başladı. Özümüzün və camaatın qoyunlarını otarırdı. Atam çoban olmasına baxmayaraq, məktəb açılan kimi bizi dərsə göndərirdi.

Mən doqquzuncu sinfi qurtaranda bizim kənddə uşaqların sayı az olduğuna görə onuncu sinif açmadılar. O vaxt orta təhsil məcburi deyildi. Qonşu Hallavar kəndində onuncu sinif vardı. Mənə qalsa, mal-qoyunla məşğul olar, təhsilimi davam etdirməzdim. Ancaq atam məcburi tələb etdi ki, onuncu sinfi də oxuyum.

1949-cu ilin sentyabrında Hallavar kəndinə oxumağa getdim. Bizim kənddən onuncu sinifdə beş oğlan idik. Hallavar məktəbində kəndçilərimizdən Ziloy, Möylüd, Xəmməd, Saleh və onun həyat yoldaşı Sənəm müəllim dərs deyirdilər. Məktəbin direktoru Saleh müəllim idi. Mənimlə gedən beş uşaqdan ikisi - İmran və Alı qohumlarının yanında, qalan üç nəfər - mən, Xətəmmədin oğlu Abbas, Lələşin oğlu Qəhrəman yataqxanada qalırdıq. Orada bizdən başqa qonşu Qursalı kəndindən olan üç uşaq da qalırdı. Yataqxana dediyim yer Hallavar kəndində Uğur Qərib adlı bir kişinin bir otaq, bir dəhlizi olan yaşayış evi idi. Uğur Qərib kolxozda anbardar işləmişdi, əksiyyəti çıxdığına görə onu həbs etmişdilər. Evi isə hökumət tərəfindən müsadirə edil-

mişdi. Otağın polu, tavanı yox idi. Burada boydan-boya taxtdan çarpayı düzəltmişdilər. Biz özümüzlə gətirdiyimiz yorğan-döşəyi həmin çarpayıya sərib yatırıdık. Stol, stul olmadığı üçün gündüzlər yorğan-döşəyimizi yığar, onun üstündə yazıb, oxuyar, çörək yeyərdik. Qışda odun peçindən istifadə edərdik. Məktəb bizə çox az miqdarda yanacaq verirdi. Odunu dərsdən sonra özümüz meşələrdən yığırdıq. Yeməyimiz ancaq quru çörək olurdu. Bir həftəlik çörəyimizi norma ilə evdən aparardıq, bir az da pendir və yağımız olardı. Hərdən odun peçinin üstündə çay qaynadardıq. Kənddən 2-3 kilometr aralı kartof sahəsi vardı. Payızda gecələr gedib ordan kartof oğurlayırdıq. Çox gətirə bilmirdik ki, xəbər tutub bizi məktəbdən qovarlar. Uşaqların içərisində istər yaşca, istərsə də boyca ən balacası mən idim. Qursalı uşaqları məni hərdən döyürdülər. Xətəmmədin oğlu Abbas mənə qahmar çıxaraq onların əlindən alırdı. Abbas çox qüvvətli, pəhləvan cüssəli oğlan idi. Hallavarda onun qolunu buran yox idi. Həmin illərdə kəndlərdə elektrik işığı yox idi. Yataqxanada lampa yandırırıdık. Lampanı və nefti məktəb verirdi. Biz oxuyan ilin qışında 6-7 erməni dığası burada işıq çəkirdi. Kəndə xəbər yayıldı ki, onlardan biri çox qüvvətlidir, hamını güləşdə yıxır. Bir gün kəndin rəhbərliyi və sakinləri yığışıb söhbət edirlər ki, bu erməniyi bir yıxan tapıb, sözünü kəssinlər. Saleh müəllim deyir ki, bunu yalnız Abbas bacarar.

Bir gün həmin dığanı bizim qaldığımız yataqxananın həyətinə gətirilər. Həyətdəki kartof yerində Abbasla onu güləşdirdilər. Tamaşaya çoxlu camaat yığılmışdı. Erməni

dığası ilə Abbasın qurşaq tutması əsl pəhləvan güləşinə oxşayırdı. Abbas dığanı yıxdı. Səhəri gün kolxozun sədri yataqxanaya iri bir qoç cəmdəyi göndərdi. Abbasın o vaxt 21-22 yaşı vardı, 5-6 ay idi ki, evlənmişdi. O, mənə zara-fatyana “oğul” deyirdi, mən isə ona “ata”. Qoymazdı ki, bir adam xətrimə dəysin. Abbas onuncu sinfi bitirdi, ancaq təhsilini davam etdirmədi. Bir neçə il Cəlaloğluda (Stepanavan) ikinci sinif uşaqlarına dərs dedi. Sonra naxırçılıq etdi. Cavan yaşında rəhmətə getdi. Ondan yadigar olaraq yaxşı, qeyrətli oğul və qızları qaldı.

TƏLƏBƏLİK İLLƏRİ

Beləliklə, Abbasın qayğıkeşliyi ilə 1950-ci ilin yazında Hallavar kəndində orta məktəbi bitirdim. Rüsvət kimi hə-rəmizə 5-6 kilo yağ verib, attestatımızı aldıq. Yayda atam qərara aldı ki, mənə Bakıya oxumağa göndərsin. Bunun üçün bir müddət hazırlıq gördü.

Mağazadan o vaxt “qara diaqnal” deyilən pambıq parça-dan şalvar və köynəklik üçün parça aldı. Həmin parçanı kəndimizdə dərzi Saat adlı bir qadına verib mənə köynək, şalvar tikdirdi. Sonra atam mənə özü ilə Tiflisə apardı. Qatıq, pendir, yağ satıb, üstü çarıq, altı rezin bir cüt ayaqqabı, alt paltarı, üzərinə kağız çəkilmiş taxta çamadan aldı. Mənə birinci dəfə idi ki, ayaqqabı alınırdı.

Qalırdı Bakıya kiminlə getməyim. Xətəmmədin oğlu Əli bir neçə dəfə Bakıya gedib gəlmişdi. Onun şəhərdə Bayram və Sarı adlı iki ögey qardaşları yaşayırdı. Hər ikisi hökumət qulluğunda işləyirdi. Atam, anam Əliyə yalvarıb xahiş etdilər ki, öz yol xərcim ilə mənə də Bakıya aparsın. Əli razılaşdı dedi ki, kəndimizdən Sədi kişinin oğlu Kərəm də gedir. Kərəm məndən bir il qabaq onuncu sinfi qurtarmışdı. Bizi birlikdə yola saldılar. Qatarla Tiflisə, oradan isə Bakıya getməliydik. Amma heç birimiz bilmirdik ki, hansı sənətin dalınca gedirik. Ali təhsilmi almağa, sənət məktəbindəmi oxumağa? Bircə onu bilirdik ki, Bakıya oxumağa

gedirik.

Bakıda dəmiryol vağzalında düşdük. Çamadanlarımızı götürüb tramvayla Əlinin qardaşı Bayramın evinə gəldik. Bayramın həyat yoldaşı vaxtı ilə Saral kəndində müəllimə işləmiş Anaxanın adında bir qadın idi. Yolda Əli bizə dedi ki, çamadanları qardaşigilə qoyub, qiyabiçi müəllimlərin yanına gedək. Bayramgilin evinə çatanda arvadı bizim kimliyimizlə maraqlandı. Əli qardaşı arvadına bildirdi ki, çamadanları onlarda qoyub bizi kəndimizdən olan qiyabiçi müəllimlərin yanına aparacaq. Ancaq Bayram Sarallı müəllimlərin ünvanını bilmədiyi üçün, Arçutdan olan müəllimlərin yaşadığı yeri nişan verdi. Əli ünvanı soruşa-soruşa Kərəmlə mənə bir həyəətə apardı. Həyətdə kirayənişin müəllimlərin harada olduqlarını soruşdu, dedilər ki, dərşdədir-lər. Axşam saat 5-6 radələrində gəlirlər. Əli bizi həmin həyətdə qoyub qardaşigilə getdi.

Biz orada xeyli gözlədik. Heç kəs gəlmədi. Kərəm ci-bindən İdris əmisinin oxuduğu məktəbin ünvanını tapdı (İdris müəllim də Bakıda qiyabiçi tələbə idi). Həmin ünva-nı orada bir nəfərə göstərib öyrəndik ki, bu tramvayla hə-min məktəbin qabağına gedə bilərik. Tramvaya mindik və “Beşmərtəbə” deyilən bir yerdə düşüb məktəbi tapdıq.

Orada bizə bildirdilər ki, dərslər 1-2 saat əvvəl qurtarıb, indi heç kəs yoxdur. Bilmirdik nə edək. Axşam düşmüşdü, heç yeri də tanımırdıq. Arçutlu müəllimlərin olduğu həyə-tə qayıtmaq istədik. Nəbələd olduğumuzdan oranı tapa bil-məzdik. Bircə onu bilirdik ki, həyətdən daş pilləkənlərlə tramvay xəttinə qalxmışdıq. Buna görə də tramvay yolu ilə

piyada getməyə başladıq. Qaranlıq düşdüyündən pilləkənləri də tapa bilmirdik. Xeyli getdikdən sonra geri qayıtdıq. Xülasə, 3-4 saat o baş, bu başa gedib qayıtdıqdan sonra gecənin bir vaxtı, birtəhər pilləkənləri tapıb, həyətə endik.

Üç-dörd Arçutlu müəllim bir otaqda qalırdı. Başımıza gələnləri dınışdıq. Onlar bizim kimlərdən olduğumuzu soruşdular. Kərəmin atası Sədi kişi vaxtı ilə Arçutda kolxoz sədri işlədiyinə görə onu tanıdılar. Bir az söhbətdən sonra bizə çay-çörək verdilər. Qərarlaşdılar ki, gecəni onlarla qalaq, səhəri bizi Sarallı müəllimlərə təhvil verərlər. Elə də etdilər.

Müəllimlər dərstdə idilər. Dərstdən sonra Kərəmi əmisi İdris müəllim özü qaldığı evə apardı. Mən isə Mamed, Möylüd, Məməcən və Xəmməd müəllimlə getdim. Səhər tezdən Bayramgildən çamadanlarımızı götürdülər. Çünki attestatımız, pasportumuz və başqa sənədlərimiz oradaydı. Müəllimlər dərse getdilər, biz isə Kərəmlə məktəbin həyətində qalıb məsləhətləşdik. Biz tərəflərdə müəllimlikdən başqa sənət bilmirdilər. Fikirləşdik ki, biz də müəllim hazırlayan insitutun hansı fakultəsi olursa-olsun sənədlərimizi ora verək. Bunun üçün o vaxtkı V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun binasına getməli idik. Müəllimlərin dərsi qurtardıqdan sonra bizi həmin instituta apardılar. Yol ilə gedərkən böyük bir binanın qarşısında bir plakat gördük. Dayanıb həmin plakatın üstündəki yazını oxuduq. Orada "K.Marks adına Azərbaycan Dövlət Xalq Təsərrüfatı İnstitutu" yazılmışdı. İkimərtəbəli yaraşıqlı bir bina idi. Müəllimlər maraq üçün içəri girdilər.

Tələbəlik illəri: (soldan) İsmayıl, Əli Nəbiyev, Kərəm, Xatılı

Binanın birinci mərtəbəsində yaşlı bir kişi oturmuşdu. Qabağındakı stolun üstünə "Qəbul komissiyasının sədri" sözləri yazılmışdı. Ora da xeyli uşaq toplaşmışdı. Həmin yaşlı kişi bu institut barəsində təbliğat aparırdı. Bizim müəllimlər də bu kişinin sözü ilə sənədlərimizi həmin instituta verdilər. Bizə bildirdilər ki, səhər imtahan vərəqəsini alıb yataqxanada yer götürə bilərsiniz.

Sonra müəllimlərin qaldığı evə gəldik. Çamadanlarımızı açdıq, kənddən gətirdiyimiz yeməklərdən yedik. Gecəni orada qalıb, səhər instituta getdik. İmtahan vərəqəsini alıb yataqxanaya gəldik. Burada hər cür şərait var idi. Yataqxanada imtahanlara hazırlaşdıq. Qəbul olmaq üçün 8 imtahan verməli idik: Azərbaycan dili-yazılı (inşa) və şifahi; rus di-

li-yazılı imla və şifahi; riyaziyyat yazılı və şifahi; SSRİ tarixi və SSRİ coğrafiyası.

Bu günkü kimi yadımdadır, birinci imtahanda Azərbaycan dilində inşa yazdıq. İnşadan “yaxşı” qiymət aldım. Şifahi imtahanı iki müəllim - bir qadın və bir kişi götürürdü. O vaxtlar bilet çəkmək yox idi. Sualları müəllimlər özləri verirdilər. Birinci sual Ə.Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı haqqında idi. Sualın cavabını yaxşı bildiyimdən bir nəfəse danışdım. Müəllimlər əlavə 1-2 sual da verdilər. Yuxarıda yazdığım kimi, mən boyca balaca idim. Kişi müəllim başımı sıgallayıb “sənə əla” yazırıq, bu institutun əlaçı tələbəsi olacaqsan, - dedi. Həmin gündən sonra o biri imtahanları da uğurla verdim. Beləliklə imtahanların yeddisindən “əla” və “yaxşı” qiymətlər aldım. Coğrafiyadan isə nə qədər yalvar-yaxar etsəm də, “kafi” yazdılar. O vaxt belə bir qayda vardı, qəbul imtahanlarının hər hansı birindən bir dənə də olsa “kafi” qiymət alana təqaüd verilmirdi.

Kərəm isə birinci imtahandan “kafi” aldığına görə, o biri imtahanlara getmədi ki, təqaüdsüz oxuya bilməz, imkanı yoxdur. Doğrusu, mən çox pis oldum.

Amma əlimdən nə gəlirdi ki?

İmtahanları müvəffəqiyyətlə verib tələbə biletimi alıb kəndə qayıtdım. Avqust ayının ortaları idi. Atamgil Qaradərziyə dağdaydılar. Mən də dağa, onların yanına getdim. İnstituta qəbul olduğumu eşidib sevindilər. Hətta qurban kəsdilər. Fikirləşdim ki, atama kömək edim, mal-qoyunumuz üçün bir az ot biçim. Ancaq atamın bir əli olmadığına görə evdə kərənti saxlamırdı. Mən də heç vaxt kərənti çək-

məmişdim. Gedib kənddə qonşumuz Hal-lacı ləqəbli Allahverdi kişidən xırda bir kərənti alıb, dağa qayıtdım. Qonşuluğumuzda olan Abbas kirvənin oğlu Nəsim mal-qara otarırdı. O, otlaqlara beləldi. Yay mövsümündə bir baş inəyi otarmağa iki girvənkə yağı alırdı. O, məni aparıb “erməni yurdu” deyilən yerdə çeyilli, sulu bir yer göstərdi. “Bacarırsan buradan biç”, -deyib naxırın yanına getdi. Bir az qurdalanırdım ki, gördüm bir atlı gəlir. Həmin atlı düz mənim yanıma gəldi. Kənd sovetinin sədri Abdullayev Bəhlulu tanıdım. Mənə sual verdi ki, səni bura kim gətirib?

Özü də cavab verdi ki, yəqin Nəsimin işidir. Sonra Nəsimin qarasınca deyilərək, kərəntimi əlimdən alıb, ayağının altına qoyub sapını sındırdı. Kor-peşiman sınıq kərəntini də götürüb, evimizə qayıtdım. Gedib meşədən kərənti üçün bir ağac kəsdim. Eybəcər bir sap düzəltdim. Əhvalatı atama danışdım. Dedi ki, Bəhlul kişi düz eləyib, elə yeri biçmək olmaz. Lap tutaq ki, biçdin, onu mal-heyvan qoyarmı ki, payıza qalsın? Sən hələ uşaqsan, nə bilirsən kərənti

çəkməyi? Səhəri gün atamdan gizlin “Arxaşan” deyilən yerə - biçinçilərin yanına getdim.

Orada hərə özü üçün yer bölüb, ot biçirdi. Mən onlara yaxınlaşıb bildirdim ki, ot biçmək istəyirəm. Biçinçilər mənə baxıb gülüşdülər ki, ay bala bu, kərəntidir, sən nə bilir-sən ot biçməyi? Ana tərəfimdən mənə qohum olan, daha doğrusu anamın doğma xalası uşağı, Yaralı Qurbanın oğlu Teyxan mənə ürək-dirək verdi. Dedi ki, sənə yaxşı bir kərənti verərəm, yavaş-yavaş biçib öyrənərsən. Bütün günü onun yanında hərləndim. O yorulanda kərəntisini götürüb, yavaş-yavaş biçirdim. Onun yanında 5-6 gün ot çaldım.

Artıq dərslərin başlanmasına az qalmışdı. Mən Bakıya qayıtmalıydım. Atam, bacım Sənəm və qardaşım Vəli ilə gedib, biçdiyim otu yığdıq. Atam “xorum” düzəltdi, taya qurduq. İki araba ot çıxmışdı. Ertəsi gün mən çamadanıma bir az yavanlıq qoyub, xərclik götürüb yenə qatarla Tiflisə, oradan da Bakıya gəldim. Bir müddət sonra gördüm ki, bizim kənddən Abbas və Həsənxan da bu institutdadırlar. Onlar Tiflisdə texnikumda oxuyurdular, fərq imtahanı verib, bura dəyişilmişdilər.

Biz yataqxanada bir yerdə qalır, bir qrupda da oxuyurduq. Yeməyimizi öz aramızda pul qoyub alırdıq. Hərdən xörək də bişirirdik. Yeməyimiz çox vaxt soyutma kartof, yumurta olurdu. Çalışırıdık ki, hansı yemək ucuz başa gəlir, onu bişirək. Yataqxanada kərpicdən hörülmüş qazla işləyən böyük peç vardı. Bütün mərtəbənin uşaqları çaynık və qazanlarını onun üstündə qaynadırdılar. Hər otaqda 6-10 nəfərə qədər tələbə qalırdı. Bizim kənddən Alı da qə-

bul olmuşdu. Ancaq oxumağa gəlmədi.

Biz tezdən oyanar, bir sətkan çay içib dərşə gedərdik. Gündə 6-8 saat dərş keçirdik. Ən çox mühazirələr dinləyirdik. Dərşdən çıxandan sonra yataqxanada dərşlərimizlə məşğul olurduq.

O vaxtlar Bakıda Saraldan çox az adam yaşayırdı. Hamısını da tanıyırdıq. Hərdənbir onlara qonaq gedirdik. Onlardan bəziləri qabağımıza biş-düşdən qoyar, bəziləri isə gətməyimizə narazılıqlarını bildirərdilər.

Bakıda yaşayan və bizim hər üçümüzə çoxlu hörməti keçmiş, çörəyini yediyimiz kişilər bunlardır:

1. Aslan kişi. Həyat yoldaşı Qüdrət xala çox mərifətli, insafli qadın idi. Çoxlu çörəyini yemişik.

2. Yeqoroflar. Yetər xala, oğlu İsa çörəkli, hörmətci adamlar olub. Yeqorof İsa o dövrdə “pravadnik” işləyirdi. Qazancı yaxşı idi. Bizi özləri tez-tez qonaq çağırırdılar.

3. Kiftə Təmrəzin oğlu İsmayıl (ləqəbi Çiyid idi). Arvadı Bakılı qızı idi. Milisdə işləyirdi. Bir kəndçimiz kimi bizə hörməti dəyib.

4. Lələşin Bayramı. O Saralda iki uşağını və yoldaşını qoyub, Bakıda bir qadınla evlənmişdi. Bayram da “pravadnik” işləyirdi. Çoxlu çörəyini yemişik.

5. Omarın oğlu Avdıl. Subay idi. Bizi görəndə hörmət edərdi. Evi olmadığı üçün yeməxanaya aparırdı.

6. Məmməd Nazxanım oğlu. O da evsiz idi.

Bu kişilər - Yeqorof İsa, İsmayıl, Bayram, Avdıl, Məmməd Bakıda əsgəri xidmətdə olmuşdular. Ordudan buraxıldıqdan sonra Bakıda qalıb yaşayırdılar. Hamısı da Aslan ki-

şinin himayədarlığı altında işə düzəlib dolanırdılar. Onlar əsgər olanda Aslan kişinin evinə gəlib, Qüdrət xalanın çörəyini yeyiblər.

Mayor Əzizov Əli Bakıda hərbidə işləyirdi. Arvadı rus idi. Elə-belə üzdən tanıyırdıq. Evlərinə gediş-gəlişimiz yox idi.

İsmayıl kişinin (ləqəbi Qıl Qurd idi) oğlu Möylüd də hərbcı idi. Salyanski adlanan kazarmada qulluq edirdi. Gediş-gəlişimiz yox idi. İminin Əhmədi deyilən Sarallı bir kişi Bakı dəmiryol vağzalında yüksək vəzifədə işləyirdi. Onun da evinə getmirdik. Ancaq onun vasitəsilə qatara bilet alardıq. O vaxt qatara bilet tapmaq problem idi. Hansı kassaya yaxınlaşıb onun adını versək, etiraz etməzdilər. Çox hörməti vardı.

Bələliklə birinci semestri yarıac-yarıtox başa vurdum. Həmin ilin payız və qışını pencəksiz keçirdim. Təqaüd almırdım (qəbul imtahanında coğrafiyadan “kafi” aldığım üçün mənə təqaüd vermədilər). Atamın verdiyi pul isə yalnız çörəyimi görürdü. Dərsə piyada gedib gəlirdim. Onu da deyim ki, qrupumuzda 25 uşaq oxuyurdu. Onların əksəriyyəti bizim kimi ac-yalavac dolanırdılar.

Qış semestrini müvəffəqiyyətlə verib kəndə qış tətilinə getdim. Atam yenə çobanlıq edirdi. Təqribən 10-12 gün kənddə qaldım. Əsasən ev işləri ilə məşğul olurduq. Yaxşı yadımdadır, yanvarın 25-də mən atamla köməkləşib qoyunlar üçün axur düzəlttik. “Xıdır Nəbi” deyilən bayram yaxınlaşırdı, qoyuna ot vermək lazım idi.

“Xıdır Nəbi” bayramı bizim kənddə fevral ayının 10-13-ü

arasına düşən cümə günü keçirilirdi. Kənddə hamı buğda qovurur, qoyud üyüdərdi. Bayram axşamı həmin qoyuddan bir qaba doldurar, qabın üstündə “çıra” yandırardılar. Çiranı çirttoyq deyilən otun quru çöpündən düzəldirdilər. Çöplərin bir ucuna pambıqdan plitə düzəldər, inək yağında isladar, axşam yatan vaxtı onlar çıraları qoyudun üstünə qoyub yandırardılar. Çıraların biri Xıdır Nəbinin, o biri onun atının adına, qalanları ailə üzvlərinin hər birinin, ümumi qohumların, bir dənəsi də mal-qaranın adına yan-yana düzülmüş halda yandırardılar. Səhər tezdən durub qoyudun üstündə olan izləri göstərüb deyirdilər ki, bunlar Xıdır Nəbinin atının izləridir.

Subay oğlan və qızlar bişirilmiş “duzlu kömbədən” yeyib yatardılar. Yuxuda ona kim su verədisə, deməli, onunla ailə quracaqdı. Əlbəttə, bunların hamısı müəyyən yozmalar və inamlar idi. Həmin qoyuddan xəşil bişirər, doyunca yeyər, hətta bir-birlərinə pay da verərdilər. Xıdır Nəbi bayramı qış fəslinin ortalarına təsadüf etdiyi üçün havalar çox sərt və qarlı-boranlı keçirdi.

Bu dəfəki Xıdır Nəbi bayramını keçirib, qış tətilini başa vurduqdan sonra Bakıya qayıtdım. Oğlanlara hərbi dərs keçilirdi. Birinci kursu qurtardıqdan sonra 20 günlük hərbi təlim keçdik. Təlimləri müəyyən yerlərdə aparırdılar. Bizimki Xırdalan kəndi yaxınlığında açıq səhrada oldu. Hamımıza hərbi forma payladılar, çadır qurdular.

Hərbi təlimlər qurtardıqdan sonra kəndə yay tətilinə getdim. İkinci təlim Salyan kazarmasında oldu. Və dövlət imtahanı verib leytenant rütbəsi aldım.

Tələbə yoldaşları: (soldan) Həsənxan, Abbas və Əli Nəbiyev

1950-1951-ci dərs ilində Saral kəndindən üç nəfər (mən, Abbas və Həsənxan) tələbə əyani oxuyurdu. Bütün kənddə hamı bizə həsəd aparırdı. Artıq şəhər mühitinə uyğunlaşmışdıq. İstər geyimimizə, istərsə də davranışımıza görə tay - tuşlarımızdan fərqlənərdik.

Atamgil yenə dağa köçmüşdülər. Biz də istirahət edirdik. Mən tətil dövrünün bir hissəsini kənddə, bir hissəsini isə dağda keçirdim. Hamı bizə diqqətlə qulaq asır, müxtəlif suallar verib, Bakı haqqında məlumat alırdı. Bizdən soruşurdular ki, oxuyub nə olacaqsınız?

Çünki kənddə hamı müəllimliyi böyük vəzifə sayırdı. Doğrusu biz də bilmirdik ki, oxuyub nə olacağıq. Cavab verdim ki, qulluqçu olacağım.

Hər üçümüz eyni səviyyədə oxuyub, eyni səviyyədə yaşayırdıq. Mən və Həsənxan subay idik. Abbas evlənmişdi

və 2 uşağı da vardı. Üçüncü kursu bitirdikdən sonra tətildə kəndə getmədim, Bakıda qalıb işlədim. 13 nömrəli sənət məktəbində tərbiyəçi düzəldim. Sentyabrda dərslərimiz başlayanda işdən çıxmalı oldum. Dördüncü kursda oxumağıma baxmayaraq işləmək, pul qazanmaq istəyirdim. Dərslərimiz asanlaşmışdı. Təqaüd alırdım. Ailə vəziyyətimiz də pis deyildi, atam pul göndərirdi. Buna baxmayaraq pul qazanmağa, işləməyə can atırdım. Məktəbin direktoru işimi bəyəndiyi üçün məni buraxmaq istəmirdi. Tağıyev familiarı direktor 1941-1945-ci illərdə orduda zabıt olmuşdu. Bizim Çubuqlu yaylağında hərbi hissədə qulluq etmişdi. Kəndimizdən bir neçə adamı tanıyırdı. Onlardan biri də atamın doğma əmisi Yusif kişi idi. O, Yusif babamdan hörmət görmüşdü. Mən doğulduğum Çaxçax yurdundakı alaçıqda olmuşdu. Hərbçilər 1941-1945-ci illərdə Stepanavandan (Cəlaloğlu) Spitaka (Hamamlı) hərbi yol çəkirdilər. Tağıyev həm o yerlərin təbiətinə, həm də bəzi adamlara beləld olduğundan mənə hörmət bəsləyirdi. Məktəbdə işim çox yaxşı idi. Əmək haqqım da pis deyildi. Həm də gündə bir dəfə məktəbin hesabına doyunca yemək yeyirdik. Məktəbdə dövlət hesabına saxlanan yetim uşaqlar qalırdılar. Uşaqları yeməxanaya biz tərbiyəçilər aparırıdık. 25-30 uşağa bir tərbiyəçi ayrılmışdı. Cəmi 4-5 tərbiyəçi vardı. Məndən başqa hamısı ali təhsilli idi.

Mən işdən çıxmaq istəyəndə Tağıyev bunun səbəbini soruşdu. Dərsimlə işin bir vaxta düşdüyünü dedim. Ondan xahiş etdim ki, başqa münasib bir işə düzəlməyimə kömək etsin. Dedi ki, Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun (bu

instituta o vaxt AZİ deyirdilər) rektoru tələbəm və qohumumdu, ona tapşıraram sənə iş versin. Dərslərim axşam saat beşdə başlayırdı, gündüzlər boş olurduq. AZİ bizim yataqxananın 50 metrliyində idi. Tağıyev mənim yanımda AZİ-nin rektoruna zəng edib dedi ki, bir cavan oğlan göndərirəm, tələbədir, onu bir işlə təmin et. Tağıyev işdən çıxma əmrini yazdı və mən həmin instituta getdim.

Orta yaşlı Alıyev familiarlı direktor məni qəbul etdi. Harada oxumağımla, yaşamağımla maraqlandı. Dedi ki, birinci dəfədən baş laborant təyin etməyə ixtiyarım yoxdur. Ancaq Tağıyevin xatirinə sənə baş laborant götürürəm. Laboratoriyanın müdirinə tapşıraram ki, işdən bir saat tez getməyə icazə versin ki, dərslə gecikməyəsən. Mən ona təşəkkür edib ayrıldım.

Ertəsi gün saat 9-da Neft - Kimya İnstitutunda oldum. Ancaq bilmirdim nə edim, haradan başlayım. Bir kişi mənə dedi ki, gözlə rektor gələcək, onun özünə müraciət edərsən. İnstitutun qapısında rektor o vaxt modda olan "Pobeda" markalı maşından düşdü. İçəri keçəndə məni görüb kabinetinə dəvət etdi. Düyməni basıb kimisə çağırırdı. Otağa rusa oxşar orta yaşlı bir kişi girdi. Ona dedi ki, apar bu oğlanı, sənənin yanında işləyəcək.

Həmin kişi ilə bərabər yuxarı mərtəbəyə qalxdıq. İri bir otağa girdik. Burada qab, vedrə, qazan, tərəzi, bir neçə stol, 5-10 stul və inventar, başqa əşyalar vardı. Kişi mənim tərcümeyi-halımla maraqlandı, nə işlə məşğul olduğumu soruşdu. Mən dedim ki, Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun 4-cü kursunda oxuyuram. Pəncərədən yataqxananı göstərib de-

Tələbəlik illəri

dim ki, orada qalıram. Dərslərimiz axşam saat 4-də başlayır. O mənə dedi ki, burada iş saat 5-6-da qurtarır, bəs necə işləyəcəksən? Cavab verdim ki, bunu direktordan soruşun. Sonra o, mənə oturmağa yer göstərdi. Otaqda iş paltarında cavan bir qız da vardı. Kişi onu göstərib dedi ki, laborantdı, işləməli olsan bu qızla işləyəcəksən.

Taxtadan düzəldilmiş böyük stolun bir tərəfində mən, bir tərəfində isə həmin qız oturmuşdu. Onun qabağında kitab, dəftər, kağız və qələm vardı. Rusa oxşar kişinin qabağı da kağız, kitab və jurnalla dolu idi. O, jurnallara baxıb nə barədəsə qeydiyyat aparırdı. Mən gözləyirdim ki, kişi qıza göstəriş verəcək ki, mənə də iş tapşırınsın. Günortaya qədər bekar oturdum. Nahar vaxtı kişi çörək və bir qutuda yağ çıxardıb, onları qabağındakı qəzetin üstünə düzdü. Qız da yeməyini qabağına qoydu. Hər ikisi yeməyə başladı. Qız çaydandan özünə və kişiyyə çay süzdü. Başımı aşağı salıb oturmuşdum. Heç biri məni nə yeməyə, nə də çaya dəvət etmədi. Gözümün altından baxdım ki, kişi artıq qalan bir dilim çörəyi və yağ qutusunu çantasına qoydu.

O gün oturmaqdan bezdim, dərslə də gedə bilmədim. Axşam getdim yataqxanaya. Fikirləşdim ki, bu işlə mənimki tutmaz. Qərara gəldim ki, səhər direktora deyim ki, dərslə çata bilmirəm, daha işə gəlməyəcəm.

Səhər tezdən yenə iş yerinə gəlib dünən gördüyüm kişi və qızla salamlayıb bir saata qədər yeri 1r yerimdə 4um. Orasını da deyim ki, yuxarı kursda oxuduğumdan rus dilində sərbəst danışa bilirdim. Kişidən soruşdum ki, bəs mən nə işlə məşğul olmalıyam, dünən də dərstdən qaldım. O dedi ki, get direktorla danış.

Bir azdan direktorun yanına gedib fikrimi bildirdim. Direktor dedi ki, get otaqda gözlə, bir azdan kadrlar şöbəsinin müdirini göndərəm, gəlib hər şeyi yoluna qoyar. Səni işdən tez buraxdırar, dərse gecikməzsən. Razılığımı bildirib otağa qalxdım. Kişi məndən soruşdu ki, nə oldu? Mən olanı danışdım. Bir-iki saat oturmuşdum ki, içəri orta yaşlı bir kişi daxil oldu. Gördüm ki, azərbaycanlıdır. O, rusa oxşar kişi ilə salamlayıb, hal-əhval tutdu. Sonra üzünü mənə tutub soruşdu ki, təzə işə gələn sənsən? Cavab gözləmədən mənə sual-cavaba tutdu. O, mənimlə çox mülayim, insanyana danışdı. Tapşırıdı ki, bu kişinin dediyini elə, saat 3-dən sonra çıx dərsinə get. Bir ərizə də yaz, 10 gün qabağa işə götürülməyin barədə əmr verəcəm. Mən ona razılıq edib dedim ki, bu kişiylə tapşırın mənə iş versin. Bu söhbət mənə çox sevindirdi.

Rusa oxşatdığım adamın 55-60 yaşı olardı. Laboratoriyanın müdiri idi. Sonralar öyrəndim ki, professordur. Laboratoriyada neft buruqlarının qazılmasında hansı alətlərdən, qazma baltalarından istifadə edilməsini müəyyənləşdirir. Bir neçə elmi işçiyə rəhbərlik edirdi. İki-üç gündən bir neft buruqlarına gedirdi. Tabeçiliyində olan yük maşınında qazma suxurlardan nümunələr gətirirdi. Onları bizim köməyi-

mizlə otaqdakı tərəklərə düzdürür, nömrələyirdi. Professor o gündən sonra mənə xoş sifətlə dindirirdi. Dedi ki, intizamlı ol, hər gün saat 3-dən sonra dərsinə get. Beləcə oldum laboratoriyanın işçisi. Demək olar ki, işim elə oturmaq idi. Professorun tapşırığı ilə gündə bir stəkan qədər sement, 2-3 stəkan qum götürüb tərəzidə çəkir, qarışdırıb balaca qablara tökürdüm. O, bu məhlullarla təcrübə aparırdı. Qız isə qab-qaşığı yuyur, çay hazırlayırdı. Professor bütün günü yazır və oxuyurdu.

Bunu yazmaqda məqsədim odur ki, laboratoriya mənə işgüzarlıq, intizam öyrətdi, həyat məktəbi oldu. Professorun işgüzarlığı, qənaətcilliyi, hər kəsin öz qazancı ilə yaşaması, adamın adam tərəfindən istismar edilməməsi və digər məsləhətləri hələ də yadımdadır.

Bir gün məndən qiymət kitabçamı istədi. Ertəsi gün kitabçanı özümlə gətirdim. O kitabçama baxıb, qiymətlərin çox yaxşıdır - dedi. Bəs niyə heç kitab oxumursan, - deyə soruşdu. Dedim ki, 4-cü kursdayam, dərslərimiz azalıb. Başqa kitabları, gündəlik mətbuatı oxumağı məsləhət bildi. Onun tövsiyəsindən sonra əlavə kitablar, jurnal, qəzet oxumağa başladım.

İndi dünyada tanınmış akademik Azad Mirzəcanzadə o vaxt professorun aspirantı idi. Həftənin 4-5 günü professorun yanında olur, yazıb-oxuyurdu. Gözünü kitab-dəftərdən ayırmazdı. Papirosu papirosun oduna yandırır. O zaman 22-23 yaşı olardı. Professor hərdən onu misal göstərib, tərifləyirdi.

Mənimlə işləyən laborant qız haqqında da bir neçə kəl-

*Əli Nəbiyev tələbə yoldaşı
Qəhrəman Vəliyevlə*

mə demək istəyirəm. Bakıda doğulmuşdu, yaşd olardıq. Orta məktəbi bitirmişdi, burada 3 il idi ki, işləyirdi. Gözəgəlimli deyildi. Ancaq özünü yüksək tutub, paxıllığı çəkirdi. İşdən tez getməyimə, onun qədər maaş almağıma danışırdı.

Bu minvalla, beş ay orada işlədim. Fevralda 15 günlüyə kəndimizə tətillə getdim. Tətildən qayıdandan sonra iki ay hökumət evində yer-

lənən kənd təsərrüfatı nazirliyinin plan-iqtisadiyyat şöbəsində təcrübə keçdim. Bu müddətdə nazirliyin işçiləri kimi vaxtında gəlib, gedirdim. Həm nazirlik, həm də institutumuz tərəfindən tələbkərlilik vardı. Nazirlikdə bir yəhudi qızı işləyirdi. Texnikum bitirmişdi. Məndən 2-3 yaş böyük olardı. Boy-buxunlu, gözəl qız idi. Məktəbi və texnikumu rus dilində qurtarmışdı. Bir gün açıqdan-açığa məni sevdiyini bildirdi. Nazirliyin işçiləri və tələbə yoldaşlarım da məsələdən agah olmuşdular. Mən hamıya demişdim ki, ni-

şanlıyam, artıq gecdir.

Yəhudi qızı həqiqətən məni sevirdi. Ailə qurmaq niyyətində idi. Ona dedim ki, mənə bənd olma, cavan, gözəl qızsan, özünə başqa adam axtar.

Təcrübə müddətini başa vurduqdan sonra dövlət imtahanı verməli idik. İnstitutu bitirməyə 4-5 ay qalmış təyinat bölgüsü apardılar. Müəllimlərdən birini laborant işlədiyim vaxtdan tanıyırdım. Mənə təklif etdi ki, istəyirsən təyinatını kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı institutuna verək. Kiçik elmi işçi işlə, sonra aspiranturaya daxil olarsan. Mən razılaşmadım. Dedim ki, öz rayonumuza, ya da Azərbaycanın dağlıq regionlarından birinə getmək istəyirəm. Təyinatımızı maşın-traktor stansiyalarına (MTS) verirdilər. Mən bölgüdə İsmayilli rayonuna düşdüm. Lakin ora getmək istəmirdim. Xahiş etdim ki, təyinatı öz rayonumuza yazsınlar. Dedilər ki, onda gerek tələbnamə gətirəsən. Rəhmətlik atam çox istəyirdi ki, mən geri qayıdıb, kəndimizdə işləyim, ona dayaq, kömək olum. Həm də artıq nişanlı idim.

Atamın yaxın dostu, doğma xalası oğlu Rza İsmayılov o zaman kənddə ağsaqqal, sayılıb-seçilən kişi idi. Tarlaçılıq briqadiri işləyirdi. Təyinat söhbətini eşidən Rza dayı atama demişdi ki, Əliyə yaz, əgər rayonumuzun MTS-nin kağızı keçərsə, tələbnamə alırıq. Cavab yazdım ki, hər halda keçər-keçməz, tələbnamə alıb göndərsinlər. Rza dayı rayon MTS-in partiya təşkilat katibindən xahiş edir. O da rus dilində mənim adıma tələbnamə yazıb verir. Bundan sonra təyinat komissiyasının sədri məni çağıraraq dedi ki, sən təyinatını rayonunuzun MTS-nə veririk. Mən razılığımı bil-

dirdim və çox sevindim ki, doğma kəndimə qayıdıram.

Dövlət imtahanlarının dördündən də əla qiymət aldım. Ancaq qırmızı diplom vermədilər. Çünki semestr imtahanlarında bir neçə “dörd”üm vardı. İnstitut həyatını belə başa vurdum.

İNSTITUTDAN HƏYATA

1954-cü ilin iyul ayında institutu bitirib, təyinatla doğma kəndimizə gəldim. Bir neçə gündən sonra Rza dayı məni rayon MTS-in partiya-təşkilat katibinin yanına apardı.

Bir məsələni də deyim ki, bizim rayonda bütün rəhbər vəzifələrdə ermənilər işləyirdilər. Partiya təşkilat katibi də erməni idi. Mən o vaxt erməni dilində çox az bilirdim. Onunla söhbətimiz yarı erməni, yarı rus dilində oldu. Partiya təşkilat katibi rus dilini yaxşı bilse də, mənə erməni dilində yazıb - oxumağı, öyrənməyi tapşırırdı. Sonra məni MTS-in direktorunun otağına aparıb təyinat vəərəqəmi ona təqdim etdi. Direktor sorğu-sualdan sonra qayıtdı ki, erməni dilini bilmədiyinə görə sənə MTS-də iş verə bilmərəm. Ona görə qərara gəldilər ki, hələlik məni öz kolxozumuza, yəni Saral kəndinə aqronom göndərsinlər. Ancaq kolxozda MTS-in aqronomu vəzifəsində bir erməni işləyirdi. Razılaşdılar ki, onu rayona başqa işə göndərüb, məni onun yerinə təyin etsinlər. Rza dayıya dedilər ki, bu oğlanın gələcəyi var. Yavaş-yavaş inkişaf edib, irəli gedəcək. Biz öz razılığımızı bildirdik və soruşduq ki, hörmətimiz nə olacaq? Dedi ki, eşitmişik bu oğlanın atası çobandır. Əmrini kəndə gətirəndə qoyunlardan birini kəsər, yeyib içərək, bu da olar hörmətimiz.

Dörd gündən sonra MTS-dən əmrimi gətirib, məni kol-

xoz sədrinə təqdim etdilər. Bildirdilər ki, bu gündən öz eloğlunuz kəndinizin aqronomu işləyəcək. Düzünü desəm, kolxozda idarə heyətində bəziləri mənim cavanlığımı, iş təcrübəmin olmadığını əsas tutaraq, belə bir vəzifəyə təyin olunmağıma ağız büzürdülər. Hətta işləyə biləcəyimə şübhə edirdilər.

İşə girməyim münasibətilə atam bir qoç kəsib qonaqlıq verdi. Beləliklə, 1954-cü ilin iyulun 15-dən əmək fəaliyyətinə başladım. Ayda 900 rubl əmək haqqı alırdım ki, bu da o vaxtkı dövrə görə iki ali təhsilli müəllimin əmək haqqına bərabər idi. Hər ayın axırında maaşımı gedib MTS-dən alır, icaslarda iştirak edir, rəhbərlikdən tapşırıqlar alırdım.

1954-cü il noyabr ayının 28-də (bazar günü) toyum oldu. Hələ institutun ikinci kursunda nişanlandığım Şahniyarla ailə qurdum. Biz nişanlananda Şahniyarm 15-16 yaşı olardı. Yeddinci sinifdə oxuyurdu. Onların tayfası "Qarasaqqallı" adlanırdı. Qızları göyçək və təmizkar olan bir tayfa idi. Rəhmətlik atam və anam mənə öz tayfalarından qız almaq istəyirdilər. Mən böyük bacım Sənəmə dedim ki, Qarasaqqallıda Məməcan müəllimin bacısı Şahniyarı almaq istəyirəm. Şahniyarı qardaşı Məməcan müəllimə görə tanıyırdım. Bəlkə də onda ərə getmək qızın heç xəyalına da gəlməzdi. Atası müharibəyə gedib qayıtmamışdı. Anası Püsənbər xala gözəl bir qadın idi.

Atam yenə çobançılıq edirdi. Xeyli mal-qoyunu vardı. O vaxtkı qaydaya görə hər bir ailə 25 qoyun, 3 inək saxlaya bilərdi. Kimin bundan artıq heyvanı var idisə, əlindən alıb kolxoza verirdilər. Atam da fikirləşir ki, artıq mal-qoyunu

əlindən alacaqlar, yaxşısı budur, oğluma nişan qoyum. Ailədə söhbət düşəndə bacım deyir ki, Əli Məməcan müəllimin bacısını istəyir. Atam sevinir və deyir ki, bu, lap yaxşı olar. Anam isə razı deyildi.

Bir gün atam çöldə qoyun otaran zaman Şahniyarın anasına rast gəlir. Püsənbər xala atamla salamlayıb, başlayır qoyunları tərifləməyə ki, yaxşı kökdülər. Atam da deyir ki, qızını oğluma ver, bu kök qoyunlardan göndərim, nişan qoyaq. Püsənbər xala ağına gəlməyən təklifi eşidib başlayır gülməyə. Atam da sevinir, elə bilir ki, razıdır. Axşam evdə bu söhbəti anama danışır və fikirləşir ki, Şahniyara necə elçi göndərsin. Bir gün kirvəsi, kənd sovetinin katibi və həm də Məməcan müəllimin qayını olan İbrahimə öz fikrini bildirir.

İbrahim deyir: kirvə bu iş mənim boynuma, düzəldərəm.

Aradan çox keçməmiş İbrahim Məməcan müəllimi və onun Borçalının Ağammədli kəndindən olan anasının qohumu Hüseynxanı bizə qonaq gətirir. Atam bir yaxşı çəpiş kəsib, süfrə açır. Yeyib içirlər, ancaq qız haqqında heç bir söhbət getmir. Atam elə başa düşür ki, iş düzəlib. Ona görə də bir neçə gündən sonra kəndin sayılıb-seçilən ağsaqqallarından üç nəfəri götürüb elçiliyə gedir. Məməcan müəllim elçiləri qəbul edib, fikirləşmək üçün vaxt istəyir. Bir həftədən sonra ikinci elçilikdə Məməcan müəllim qızın buna razı olmadığını deyir. Elçilər kor-peşiman geri qayıdılar. Bu, kənddə və qohumlar arasında böyük söz-söhbətə səbəb olur və hərə bir cür yozur. Kimi deyir verməzdilər, kimi deyir elçiləri qapıdan qovublar. Qohumlar atamı dan-

layır, bəziləri hətta çəpişi nahaqdan yedizdirdiyinə görə ona gülürlər. Anam atama deyir ki, biz onların, onlar da bizim tayımız deyil. Bütün bunları Bakıda oxuyanda bacım mənə göndərdiyi məktubda yazırdı.

Nə isə, bir-iki aydan sonra mən kəndə qış tətilinə gəldim. Əhvalatı eşidib məyus oldum. Ev işləri ilə məşğul olur, kəndin içinə çıxmağa utanırdım. Qız tərəf razılıq vermədiyinə görə, atam heyvanları satmışdı.

Bir gün Şahniyar bulaq başında təsadüfən məni görür. Evə qayıdandan sonra anasına deyir ki, Əlini gördüm, məni niyə ona vermədiniz? Çox güman ki, məndən xoşu gəlibmiş. Anası deyir ki, biz onlara artıq “yox” cavabı vermişik, iş-ışdən keçib. Şahniyar ağlayıb, inad edir ki, mən Əliyə getmək istəyirəm. Püsəmbər xala qohumu Lala xalagilə gəlir. Lala xalanın əri Qərib kişi atamgilnən həm qonşu, həm də qohum idi. Püsəmbər xala əhvalatı danışır. Xahiş-minnət edib, üstəlik bir şirinlik də boyun olur ki, bu işi düzəltsin. Lala xala deyir ki, siz qızı verməməkdə səhv eləyibsiniz, indi gecdir. Söz vermərəm, ancaq çalışaram ki, bu işə bir əncam çəkim.

Axşam üstü Lala xala bizə gəlib, əvvəl anamla, sonra atamla danışır. Soruşur ki, Əli tətillə gəlib, nə fikirləşirsiniz? Ürəyimə damıb ki, bu dəfə elçi getsəniz Qarasaqqallılar qızı verəcəklər. Anam razı olmasa da, atam Lala xalanın məsləhətinə qulaq asıb, yenə də elçi getməyə razılıq verir. Həm də ona görə razı olur ki, qoy deməsinlər Qarasaqqallılar bizi bəyənmədi. Beləliklə, elçilərimiz üçüncü dəfə Məməcan müəllimgilə gedib, Şahniyarın “hə”sini alırlar.

El adətinə uyğun olaraq, bizimkilər nişan üçün nə aparacaqlarını soruşurlar. Qız tərəfi “heç nə lazım deyil, bircə araq gətirin”, - deyirlər.

Atamgil nişan üçün 3-4 metr çit parça, bir-iki kilo qənd, qızıl üzük və onların dediyi kimi “bircə şüşə araq” alırlar. Bu şeyləri xurcuna qoyub, qonşu kənddən aldığı qoyunun da boğazına alma, qırmızı lent bağlayıb, dörd-beş kişi və üç arvadla nişan aparırlar. Qız tərəf xurcunu açanda araq şüşəsini görüb gülüşürlər. Atam bunu görüb deyir ki, niyə gülürsünüz, demişdiniz “bircə araq gətirin”. Mən də onu gətirmişəm. O gündən mən Şahniyarla nişanlandım. Amma biz bir-birimizlə nə görüşmüş, nə də danışmışdıq. Mən qış tətilini başa vurub Bakıya qayıtdım.

1954-cü il noyabr ayının 28-nə kimi nişanlı qaldıq. Toyumuza qədər aylığımı daşa-ağaca verib, ev tikmək üçün tədarük görür, atama kömək edirdim. Payızda köhnə evimizin yanında bir mal tövləsi və bir olacaq tikdirdim. O vaxta qədər tövləmiz olmadığından mal-qoyunumuzu qonşuların tövləsində saxlayırdıq.

Yazda aldığım 10 sot torpaqda evin divarlarını hördürməyə başladım. Payızda isə tikdirdiyim iki otaqlı evin üstünü örtürdüm. Özüm aqronom işləyir, yaxşı maaş alır, bir az da kolxozdan mal yemi və taxıl gətirirdim.

1955-ci il oktyabrın 1-də qızım dünyaya gəldi. Adını Abidə qoydum. Hələ tələbə vaxtı mənimlə institutda Naxçıvandan ağıllı, gözəl-göyçək, kənd qızlarına məxsus xüsusiyyətləri olan Abidə adında bir qız oxuyurdu. Ona böyük hörmətim vardı. İnstitutu bitirəndə demişdim ki, qızım olsa

adını Abidə qoyacağam. Uşağımız olandan sonra mənim maaşımdan subaylıq vergisi tutmadılar. Həmin payız evi tikib başa çatdırsam da, ora köçmədim. Atamgillə bir yerdə qalırdıq. Mən kənddə aqronom işləyəndə Bayramov Paşa kolxoz sədri idi. Qışda onu çıxarıb yerinə mənim bacanağım Bəşirov Gülməmmədi sədr təyin etdilər. Bu arada MTS-lər ləğv olundu. Aqronom ştatı kolxozlara verildi. Həmin dövrdə fikrimdə tutmuşdum ki, partiya keçim, mənə də bir vəzifə versinlər. Məqsədim kolxoz sədri olmaq idi. Bir neçə dəfə ərizə versəm də, kolxozumuzun vəziyyətini bəhanə gətirərək, məni partiya qəbul etmədilər. İki ildən sonra G.Bəşirovu da işdən çıxarıb yerinə qonşu Qursalı kəndində məktəb direktoru işləyən Kosayev Hüseyni təyin etdilər. Yeni sədr mənim işimi bəyənir, hərəkətlərim xoşuna gəlirdi.

Bizim kəndin camaatı yaz-yay aylarında yenə mal-qarasını da götürüb dağa köçürdü. Eləcə də atam ailəlikcə dağa gedir, çobanlıq edirdi. Kənddə yalnız Şahniyarla mən qalmışdım. Qızımızın heç bir yaşı tamam olmamışdı. Gənc ailə kimi Şahniyarla aramızda söz-söhbət olurdu. Hətta başqasına gözüm düşdüyü üçün boşanmaq istəyirdim. İş o yerə çatdı ki, 1956-cı ildə onu evdən çıxartdım.

Məsələyə Məməcan müəllim qarışsa da, xeyri olmadı. Gətirdiyi cehizi arabaya yükləyib Şahniyarı apardılar. Körpə qızımı rəhmətlik ana nənəm Sürcahan qarıya saxlamağa verdim. Uşaq birçə gün nənəmin yanında qaldı.

Hər gün kənddən dağa adamlar gedib gəldiyindən xəbər Şahniyarın anasına çatır. Püsənərbər xala dağdan enib, oğlun-

dan gizli uşağı nənəmdən alır və Şahniyarı da götürüb geri qayıdır. Bir neçə gündən sonra Məməcan müəllim bundan xəbər tutub dağa gedir. Orada qalmaqla salır ki, uşağı niyə gətiribsen? Dağda olacaqlarımız yaxın olduğuna görə atamgil də məsələdən agah olurlar. Atam mənim ünvanıma söylənir və anama deyir ki, gəlin mənimdir, get onu da, nəvəmi də gətir. Mən sevdiyim qızı qaçıрмаq istəyirdim. Kolxozda mühasib işləyən, hörmət etdiyim Pənahlıların Xəlili (allah rəhmət eləsin) mənə öyüd-nəsihət verdi ki, sən uşağın var, qanunla boşanmasan, gələcəkdə səni incidə bilərlər. Onun sözünə qulaq asıb, fikrimdən daşındım. Kənd arasında hamı eşitmişdi ki, mən öz ailəmi başqa qıza görə dağıdıram. Hətta anam mollaya dua yazdırıb, barışmağımıza çalışırdı.

Atalar yaxşı deyib ki, ziyanın yarısından qayıtmaq da xeyirdəndir. Şahniyar iki-üç ay dağda bizim evdə qalandan sonra barışdıq. El dağdan köçəndə atamgildən ayrıldıq. Şahniyarla təzə tikdiyim evə köçdük. Cehizini təzədən geri göndərdilər. Atamgil də mənə övlad kimi iki dəst yorğan-döşək, bir xalça, qab-qacaq, beş baş qoyun və bir düyü verdilər.

1960-cı ildə kolxoz sədri H.Kosayevin köməkliyi ilə məni partiya qəbul etdilər.

Gün-gündən güzəranımız yaxşılaşır, mal-qaramız artır. Kənddə görürdüm ki, mənimkindən də yaxşı evlər tikirlər. Odur ki, yaşadığım evi söküb, daha yaxşısını tikmək qərarına gəldim. Atam məsləhət gördü ki, evi sökmə, böyüyəndə qardaşlarından birinə verərəm. Sən bu evi qiymət

elə, başqa yerdə özün üçün istədiyin evi tik. Razılaşdım.

Artıq ikinci qızım Zərifə də dünyaya gəlmişdi. 1960-cı ilin yazında təzə aldığım torpaqda ikimərtəbəli evin tikintisinə başladım. Mən kolxozda öz işimlə məşğul idim. Atam isə evin tikintisinə həm rəhbərlik, həm də ustalara kömək edirdi. Burada bir məsələni də xatırlatmaq istəyirəm. Şahniyarın ana nənəsi, İsa kişinin həyat yoldaşı Salatın arvad Borçalı mahalının Ağammədli kəndindən Sarala gəlin gəlmişdi. Mənim qayınanam Püsəmbər xala onun yeganə övladı idi. Salatın nənə Şahniyara baş çəkmək üçün bizə gəlirdi. O, yaşayışımıza, dolanışığımıza baxıb sevinər və ev işlərində nəvəsinə kömək edərdi. Şahniyarın əli uşaqlı olduğundan ustaların, fəhlələrin biş-düşünə əl yetirərdi.

Beləliklə, heç bir il çəkmədi ki, evi tikib başa gətirdim. Payızda köhnə evi atama təhvil verib, təzə evimin birinci mərtəbəsinə köçdüm. Artıq böyük oğlum Sədrəddin də doğulmuşdu.

1961-ci ilin ortalarında H.Kosayevi qonşu kənddən olduğunu əsas tutaraq, camaatın tələbi ilə sədrlikdən çıxardılar. Kəndimizdən olan Halay Bayramov kolxoz sədri seçildi. H.Bayramov köhnə sədrin vaxtında işləmiş və ona yaxın olmuş kadrları, o cümlədən məni burunlamağa başladı. Mənim işim, dolanışığım yaxşı idi. Kənddə ən varlı-hallı adamlardan biri hesab olunurdum. Yeganə arzum yüksək bir vəzifə tutmaq idi. O vaxt kolxoz sədrliyi kənddə ən yaxşı vəzifə hesab olunurdu. Bir gün bağları gəzərkən təsadüfən iki nəfər vəzifəli şəxslə rastlaşdım. Onlardan biri tanıdığım rayon kənd təsərrüfatı idarəsinin rəisi idi. O, mə-

ni yanındakı kənd təsərrüfatı nazirliyində işləyən vəzifəli şəxslə tanış edib gənc kadr kimi təriflədi. Yeyib-içmək üçün gəldiklərini bildirdilər, məni də süfrələrinə dəvət etdilər. Rəisdən süfrəyə bir şey lazım olub-olmadığını soruşdum. Məni yaxşı tanıyan rəis gülərək dedi: ay türk, lazım olsa deyərdim, maşında hər şey var.

Qonaq mənimlə yaxından maraqlandı və rəisə dedi ki, bu oğlanı apar yanında işləsin. Rəis cavabında bildirdi ki, buna raykom katibinin razılığı lazımdır. Deyərəm, görək nə olar.

Mən onlarla sağollaşıb evə qayıtdım. İnana bilmirdim ki, məni rayona işə aparacaqlar. Səhər tezdən kolxoz idarəsində mənə dedilər ki, raykomdan Haxnəzər Cəfərov zəng edib səni axtarır. H.Cəfərov o vaxt raykomda işləyən yeganə azərbaycanlı idi. Mən onun çağırışına əsasən rayon mərkəzinə getdim. Raykomda H.Cəfərovla görüşdüm. Məni muştuluqlayib təbrik etdi ki, büronun qərarı ilə səni kənd təsərrüfatı idarəsinə müfəttiş təyin etdilər. Sonra büronun qərarını mənə verib dedilər: sabah get İrəvandan əmrini al gəl. Mən sevinib Cəfərova razılıq etdim və hörmətindən çıxacağımı bildirdim. O, dedi ki, düzdü, sənin xətrini istəyirəm, ancaq bu vəzifə sənə İrəvandan gələn kənd təsərrüfatı nazirinin müavininin təşəbbüsü və tələbi ilə verilib.

Düzü, heç yuxuma da girməzdi ki, rayon səviyyəsində mənə belə bir iş versinlər. Xülasə, ertəsi gün gedib İrəvandan əmrimi aldım və 1961-ci ilin yayından Spitak rayon kənd təsərrüfatı idarəsində müfəttiş vəzifəsində işə başladım. Bu vəzifəmlə əlaqədar olaraq mənə üç erməni, ondan

başqa iki azərbaycanlı — Saral və Qursalı kəndlərini təhkim etmişdilər. Mənimlə bərabər üç nəfər də eyni vəzifədə işləyirdi. Təvazökarlıq olmasın, işçilər arasında savadma, bacarığıma, qabiliyyətimə görə seçilirdim. Bütün işlərin erməni dilində aparılmasına baxmayaraq hesabatları, məruzələri vaxtında hazırlayı, vəzifəmin öhdəsindən layiqincə gəlməyə çalışırdım. Vaxt keçdikcə hörmət və nüfuzum da artırdı. Təhkim olduğum kolxozlardan bizə pay-püş verirdilər. Rayon rəhbəliyinin nümayəndəsi kimi nə tələb edirdikse, dərhal yerinə yetirir, hörmətimizi saxlayırdılar. Əvvəllər məni istəməyən, mənə qarşı çıxan rəhbərlər indi məndən çəkinir və mənimlə hesablaşırdılar. O cümlədən bizim kolxoza təzə sədr seçilən Halay Bayramov mənə yaxınlaşıb dostluq, yoldaşlıq etmək istəyir, imkan düşdükcə hörmət edirdi. Bir sözlə, yeni vəzifə nüfuzumu artırır, maddi vəziyyətim getdikcə yaxşılaşırdı.

Həmin ilin sonunda kənd təsərrüfatı idarəsində ixtisarlar getdi. O cümlədən bir azərbaycanlı kimi mənim də ştatımı ixtisara saldılar və müvəqqəti olaraq rayon toxumçuluq idarəsinə müdir təyin etdilər. Fikirləşdim ki, narazılıq etməyin mənası yoxdur. Bir şərtlə razılaşdım ki, ixtisasıma uyğun olmasa da, müdir kimi gedərəm. Raykomun katibi və büro üzvləri söz verdilər ki, bir neçə ay döz, səni kəndlərin birinə kolxoz sədri göndərəcəyik.

Laboratoriya müdirliyi rayonda hörmətli vəzifə sayılırdı. Aylıq maaşı da yüksək idi. Rayonun 20-yə yaxın təsərrüfatının hamısının laboratoriya ilə əlaqəsi vardı. Kolxozlarda yoxlamalar aparır, toxumların yenidən təmizlənib kondisi-

yaya çatdırılmasını tələb edirdik. Yaxşı kabinetim, idarənin möhürü və ştampları vardı. Möhürlə bağlı bir hadisəni də xatırlayıram. Bir dəfə Tiflis bazarında alver edərkən məni və yoldaşlarımı milis işçiləri tutub idarəyə apardılar. Həmişə üstümdə gəzdirdiyim möhürü milis rəisinə göstərəndə, o, işçilərə acıqlandı və tapşırırdı ki, məni və malımı maşınla aparıb bazara qoysunlar. Milis nəfəri elə də etdi.

Mən əmək haqqımla kifayətlənmir, qazanc məqsədi ilə istirahət günlərində Tiflis şəhərinə alverə də gedirdim. Bunu ona görə yazıram ki, oxuyanlar bilsinlər: kim əziyyət çəkir, əmək sərf edirsə, qazanacaq və heç vaxt ac qalmayacaq. Bəli, istirahət günlərində mən alverdən xeyli gəlir götürürdüm. Bunun da həm gündəlik dolanışığıma, həm də ev-eşik qurmağıma çox köməyi dəyirdi.

1962-ci ilin yanvarından həmin ilin aprel ayınadək rayon toxumçuluq laboratoriyasının müdiri işlədim. Bu vaxt rayonların bir neçəsi birləşdiyinə görə zona kənd təsərrüfatı istehsalat idarəsi yaradılması haqda qərar çıxdı. O cümlədən Hamamlı (Spitak), Qarakilsə (Kirovakan) Cəlaləddin (Stepanavan), Kalinino rayonlarını birləşdirib Quqark rayon (Kirovakan şəhəri) kənd təsərrüfatı üzrə Məhəlli idarə yaratdılar. Bu dövrdə rayon partiya komitələri bir müddət nüfuzdan düşdü. Kolxoz və sovxozlar yeni yaranmış məhəlli idarələrə həvalə edildi. Yeni idarəyə yuxarıların göstərişi ilə yeni kadrlar seçilib göndərildi. O cümlədən məni laboratoriya müdirliyindən çıxarıb 1962-ci il aprel ayının əvvəlində Məhəlli kənd təsərrüfatı istehsalı idarəsinə müfəttiş göndərdilər. Mən Quqark rayonunda yeni işə başla-

dım.

Bir neçə kəlmə Qarakilsə (Kirovakan) haqqında. Azərbaycanın Qazax rayonunun bir çox kəndlərinin Qarakilsə ətrafında yaylaqları vardı. Çar Rusiyası vaxtından 1950-ci illərə qədər Qazax camaatı mal-qara və qoyun sürülərini yay vaxtı bu yaylaqlara gətirirdilər. Qazağın bəyləri də vaxtı ilə bu yerlərdə ailəlikcə dincəlib, istirahət edirmişlər.

Eşitdiyimə görə, xalq şairi rəhmətlik Səməd Vurğun bu dağlara uşaq vaxtı piyada, araba və atla çox gəlib gedibmiş. Elə özünün "Dilican dərəsi" şerini də o vaxtlar yazıbmiş. Şərdən bir bəndi xatırladıram.

*Yenə gördüm səni, Dilican dərəsi,
Yadıma çox köhnə zamanlar gəlir.
Ömür dedikləri bir karvan yolu,
Nə canlar gedərək, nə canlar gəlir.*

İşlədiyim Məhəlli istehsalat idarəsi rəisinin adı Zelim idi. Onun özünün dediyinə görə, əsil adı Selimxan olub və bu adı ona yaylağa gələn Qazax bəylərindən biri qoyub. Sonra Sovet hökumətinin qorxusundan dəyişdirib Zelim ediblər.

Yeni vəzifəmlə əlaqədar olaraq, rəis Spitak rayonunun

*İstehsalat idarəsində
müfəttiş işləyərkən*

Saral, Qursalı azərbaycanlı kəndlərini, əhalisi qarışıq olan Qızılörən kəndini, Küllücə, Göyərən, Nalbənd, Tapanlı, Çiydəməl, Qaral erməni kəndlərini və Spitak sovxozunu mənə təhkim etdilər.

Müfəttiş kimi kolxoz və sovxozlarda çox böyük nüfuzum və hörmətim vardı. Təsərrüfatlarda hər bir işə qarışırdım, kadrları təyin edə və işdən çıxara bilirdim. Təsərrüfat rəhbərlərinin işdə qalıb-qalmamaları barədə rəy yazıb, məsələ qaldırırdım.

Daha raykomlar kolxoz-sovxozlarda kadr işinə baxmırdılar. Bir sözlə, biz təşkilatçılara, xüsusilə mənə böyük etimad göstərirdilər. Mən də həvəslə işləyir, gecəli-gündüzlü təsərrüfatlarda olurdum. Kolxoz və sovxozlardan mənə fərdi təsərrüfatım üçün qaba və qarışıq yem verirdilər.

Ümumiyyətlə, o dövrdə rüşvət yox idi. Ən yaxşı halda qonaqlıq və kənd təsərrüfatı məhsullarından pay verərdilər. Təhkim olduğum kəndlərdə bilirdilər ki, mənim geniş şəxsi təsərrüfatım var.

Bir gün Spitak sovxozuna getmişdim. Yük maşınının sürücüsü gəlib mənə dedi ki, Qursalının kolxoz sədri Qədim müəllim sizi kəndə dəvət edir. Mən həmin yük maşınına əyləşib Qursalıya, Qədim müəllimin evinə gəldim. Sədrin həyatında qoyun kəsilib süfrə açılmışdı. Süfrə ətrafında kolxozun bir neçə rəhbər işçiləri oturmuşdu. Bizim kəndin kolxoz sədri H. Bayramov da orada idi. Salamlaşıb görüşdüm, öyrəndim ki, qonaqlar arasında Noyembəryan rayonunun Körpülü kəndində uzun müddət kolxoz sədri işləmiş Mehralı kişi də var. Məni ona təqdim etdilər ki, Saral kən-

dindəndir, rayonda rəhbər vəzifədə işləyir. Bu tanışlıqdan sonra Mehralı kişi mənimlə çox nəzakət və hörmətlə davranırdı. Məndən xahişi bu oldu ki, Saral və Qursalı kolxozlarının sədrlərinə yaxından kömək edim, əlimdən gələni əsirgəməyim.

Qədim müəllim haqqında eşidib bildiyim bəzi məlumatları nəzərə çatdırmaq istərdim. Qədim Nəsimov uzun illər Qursalı kəndində rəhbər vəzifələrdə - kənd soveti sədri, partiya təşkilat katibi, məktəbdə müəllim işləmişdi. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı idi, əlindən yaralanmışdı. Müharibənin ortalarında kəndə qayıtdıqdan sonra rəhbər vəzifələrdə qüsursuz işləyib. Onun nəinki öz kəndlərində, həmçinin Saral kəndində də böyük hörməti vardı. Aşıq mahnılarını şövlə oxuyurdu. Mən də həmişə ona qibtə edər və xəyalımdan keçirərdim ki, kaş Qədim müəllim kimi rəhbər işçi ola biləydim. Sonra həyat elə gətirdi ki, mən daha yaxşı vəzifələrdə işlədim. Qədim müəllimlə tanışlığımız və dostluğumuz 20 ildən sonra qohumluğa çevrildi. Mən üçüncü qızım Xatirəni onun oğul nəvəsi, ali təhsilli həkim Hamletə ərə verdim.

Məhəlli kənd təsərrüfatı istehsalı idarəsində işlədiyim müddət ərzində böyük hörmət qazandım. Hər yerdə tərəfləndim. Lakin buradan yüksək vəzifə tuta bilmədim. Bunun səbəbini sonra başa düşdüm. Mənimlə işləyən erməniləri irəli çəkir, raykom katibi və digər yüksək vəzifələrə təyin edirdilər. Ancaq mən azərbaycanlı olduğuma görə, yerimdə sayırdım.

ÖMRÜN BARLI-BƏHƏRLİ DÖVRÜ

1963-cü il yanvar ayının ortalarında Quqark məhəlli kənd təsərrüfatı idarəsinin ləğvi ilə əlaqədar köçüb Spitak rayonuna qayıtdıq. Kənd təsərrüfatı idarəsinin rəisi Spitaka raykom katibi təyin olundu. Əvvəlcədən münasibətimiz yaxşı olduğu üçün məni işlə təmin edəcəyinə söz verdi. Bir qədər əvvəl dediyim kimi, Saral kolxozunun işi pis olduğundan, H. Bayramovu sədrlikdən çıxarmaq istəyirdilər. Sədr olmaq çoxdankı arzum olsa da, onun yerinə keçmək istəmirdim. Səbəb də bu idi ki, həmin H. Bayramovla son vaxtlar yoldaşlıq etmiş və tələbəlik dövründə onun valideynlərindən Bakıda çoxlu hörmət görmüşdüm. Mənim istəyimdən asılı olmayaraq, katibin göstərişi ilə kolxozun ümumi iclası keçirildi. Haley müəllim öz ərizəsinə əsasən işdən azad olundu.

Beləliklə 1963-cü il yanvarın 28-də öz doğma kəndimizin kolxoz sədri seçildim. Bundan sonra mən çox böyük risklə işə başladım. Elə sədrliyimin ilk günü kolxozun fəallərini topladım və tapşırıqlar verdim. Bildirdim ki, heç bir kədr dəyişikliyi aparılmayacaq, iş üslubunu dəyişin, nizam-intizama tabe olun. Bundan sonra heç bir əyintiyə, israfçılığa yol verilməyəcək. Əməyə görə bölgü prinsipi həyata keçiriləcək. Bundan başqa, söz verdiyim kimi, Haley Bayramovun məktəbə direktor təyin edilməsinə nail oldum.

Xülasə, böyük həvəslə işə başladım. Kolxozun bütün sahələrini gəzir, hər şeyə diqqət yetirir, rastlaşdığım nöqsanların dərhal aradan qaldırılması üçün qəti tədbirlər görürdüm. Heç kimə qulaq asmadan, bel bağlamadan gözümlə gördüklərimə inanırdım. Kimin qüsuru, nöqsanı vardısı, üzünə deyib tənqid edirdim. Yüksək tələbkarlıqla yanaşı, kolxozçulara imkan daxilində qayğı da göstərirdim. Qış mövsümündə əsas vəzifəm heyvandarlıqda işləri yaxşı təşkil etmək, məhsul istehsalını, xüsusilə süd sağımını artırmaq idi. Bunun üçün mal-qaranın yemlənməsini düzgün təşkil edir, oğurluğa, əliəyriliyə qarşı sərt mübarizə aparırdım. Süd istehsalı və satışını nəzarətdə saxlayır, müqayisələr aparır və müntəzəm olaraq rayon partiya komitəsinə, rayon kənd təsərrüfatı idarəsinə hesabat verirdim.

O ili mal-qara üçün çox az yem toplanmışdı. Hesabladım ki, yem qışın yarısına ancaq çatacaq. Buna görə də qonşu kolxoz və sovxozlardan öz hörmətimə, xahiş və minnətlə yem alıb gətirdim. Bu minvalla mal-qaranı həmin qışdan gümrah çıxardım. Kolxoz üzrə planlar artıqlaması ilə ödənilirdi. İşlərin bu cür gedişi istər kəndimizin adamları, istərsə də rayon rəhbərliyi tərəfindən bəyənilir, təriflənirdi. Maldarlıqla yanaşı, yaz-tarla işlərinə hazırlıqla da ciddi məşğul olurdum. Texnikanı təmir etdirir, torpağı şumlatdırır, toxum tədarük etdirirdim. O vaxtlar heç bir kolxoz, sovxoz rəhbərinin xidməti minik maşını yox idi. Buna görə də çöl işlərinə, tarlalara və yaylaqlara bir atla gedib dəyərdim. O atı məndən başqa heç kimin minməyə ixtiyarı yox idi.

Sədr işlədiyim dövrdə kolxoza çox əmək qoydum. Mal-

qara üçün yeni fermalar tikdirdim, köhnələrini yaxşı təmir etdirdim. Taxıl anbarı tikdirdim, ora on tonluq tərəzi qoydurdum. Elektrik mişarı düzəltirdim. Bundan həm kənd camaatı istifadə edir, həm də qonşu kəndlərdən gəlib iş görürdülər, kolxozun hesabına pul köçürürdülər.

Kolxozun gəlirini artırmaq üçün bütün mənbələrdən istifadə edirdim, xüsusən də texnikadan. Yeni yollar çəkdirir və təmir etdirirdim.

Əvvəllər kənd camaatı çoxlu qaz saxlayardı və onlar da tarlalara çox ziyan vurur, əkin-biçənləri puç edərdi. Elə sədr gəldiyim gündən qaz saxlanmasına qarşı mübarizəyə başladım. Kolxozun ümumi yığıncağında qərar çıxarıldı və həmin qərara əsasən kənddə saxlanılan qazları kolxozun anbarına doldurtdurub kəsdilir, ətini özlərinə paylatdırırdım. Bu məsələ ilə əlaqədar, kəndin bəzi müəllimləri Moskvaya, İrəvana şikayət məktubları yazmışdılar. Məktubların cavabları gələnə kimi artıq kənddə bir dənə də olsun qaz qalmamışdı. Çünki qalan qazları da sahibləri qonşu kəndlərdəki qohum və dostlarına saxlatdırırdılar. Rayonun rəhbərliyi mənim hərəkətlərimin qanunsuz olduğunu bildir-sə də, öz sözümlərin üstündə durur, camaata iclasın qərarını xatırladırdım. Bu hadisədən sonra rayon rəhbərləri və qonşu kəndlərin camaatı mənə "qaz qıran" sədr deyirdilər.

O vaxt rayon partiya komitələrində "keçici" bayraqlar vardı. Həmin bayraqlar kvartalda, yarım illikdə təsərrüfatların göstəricilərinə əsasən sosializm yarışının qaliblərinə verilərdi. Keçici bayraq təntənəli şəkildə təqdim edilər, böyük hay-küyə səbəb olardı. Buna görə də təsərrüfatların

rəhbərləri və bütün işçiləri bayraq almağa böyük həvəs və maraq göstərirdilər. Mənim sədrliyim dövründə bizim kolxoz da bir neçə dəfə keçici bayrağa layiq görüldü. Orasını da deyim ki, rayonun bütün təsərrüfat rəhbərləri arasında məndən cavanı yox idi. Mən kolxoz sədri seçiləndə 30 yaşım təzə tamam olmuşdu.

O zaman çox az adam olardı ki, bu yaşda rəhbər vəzifələrə irəli çəkilsin, böyük bir təsərrüfat ona tapşırılsın. Sədr işlədiyim bütün dövrdə rayon partiya komitəsi plenumunun üzvü seçilmişəm. Moskvaya, SSRİ xalq təsərrüfatı nailiyyətləri sərgisinə göndərilmişəm.

Mənimlə bərabər Moskvaya bir neçə sədr və rayon rəhbəri də getmişdi. Orada iclaslarda, sərgilərdə iştirak edirdik. Mehmanxanada bir yerdə qalırdıq. Şərtimizə görə hərəməz bir gün öz xərçimizlə əlavə qonaqlıq, ziyafət verməliydik. Növbə mənə çatanda onları Bakı restoranına dəvət etdim. Həmin restoranda işləyənlər hamısı azərbaycanlılar idi və azəri mətbəxinə aid dadlı - ləzzətli xörəklər hazırla-

Əli Nəbiyev yoldaşları ilə
Moskva şəhərində

yır, növbənöv spirtli içkilər verirdilər.

Sərgidə iştirak etdiyim müddətdə "Tbilisi", "Kiyev" və s. adla tanınan restoranlarda da olduq. Moskvanın görməli, gəzməli yerlərinə, Lenin movzoleyinə də getdik. "Voorujenni palata" muzeyi məndə xüsusilə böyük maraq doğurdu. Şah Abbas tərəfindən hədiyyə edilmiş və Yekaterinanın gəlin köçərkən mindiyi araba və at yəhəri də burada saxlanırdı. Muzey işçisinin verdiyi məlumata görə, həmin yəhərin bəzəklərinə 2 kiloqram qızıl işlədilibmiş.

Moskvaya bu ilk səfərim 1964-cü il may ayının sonuna təsadüf etmişdi. Burada 10 gün qalandan sonra ailə və uşaqlar üçün xırda-para şeylər alıb, qatarla evimizə qayıtdım.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, bu birinci katibin vaxtında bizim kolxozun işləri yaxşı gedirdi. Başqalarından fərqli olaraq, mən sədr keçərkən katibə hörmət etməmişdim. Yalnız bir ədəd "Zil Moskva" soyuducusunu hədiyyə kimi vermişdim. Kolxozda məni istəməyənlər işimə mane olmaq üçün yuxarı orqanlara imzasız məktublar göndərirdilər. Ancaq katib məni yaxşı tanıdığından və işimi bəyəndiyindən şikayətləri qulaqardına vurur, hərdən də məsləhət verirdi ki, camaatı çox da sıxma, qoy dolansınlar. Gözü götürməyənlər hətta evimizdə işlətdiyimiz qaz plitəsi haqqında da yuxarılara "donos" göndərmişdilər.

1965-ci ilin yanvar ayında Spitakla Quqarkı ayırdılar. Spitaka birinci katibi İrəvandan göndərdilər. Həmişə olduğu kimi rəhbərliyin dəyişməsi ilə əlaqədar istər rayonda, istərsə də kəndlərdə kadrlar arasında vurnuxmalar, söz-

söhbətlər yarandı. Təzə katib məni tanımırdı, işlərimdən xəbərsiz idi. Ona görə də daha yaxşı işləyir, təsərrüfatın bütün sahələrini qaydaya salır, kiçik nöqsanları belə aradan qaldırmağa çalışırdım.

Əsədirdim ki, təzə katib kəndlərə gedir, təsərrüfatları gəzir, nöqsanları üzə çıxarır, rəhbərləri tənqid edir. Onun qış-lamanın gedişinə və texnikanın hazırlığına xüsusi diqqət yetirdiyini eşitdiyim üçün bu sahələrə daha çox fikir verirdim.

Bir hadisəni yaxşı xatırlayıram. Qış günü idi, gecə yarıdan keçmişdi. Kolxozun naxırçısı gecə yarı evimə gəlib dedi ki, katib səni fermada gözləyir. Mən tez geyinib fermaya getdim. Üzdən tanıdığım yeni katib üç nəfər rəhbər vəzifəli şəxslə fermada idilər. Köhnə işçilər məni göstərər dedilər ki, kolxoz sədri bu cavan oğlandır. Gecə saat iki olmasına baxmayaraq, tövlələri gəzib vəziyyətlə tanış oldular. Elə bir nöqsana rast gəlmədilər. Səliqə-sahman xoşlarına gəlsə də, tərifi etməyə dilləri gəlmədi. Katib heyfsləndi ki, gecə olduğu üçün texnikaya baxış keçirə bilməyəcək. Texnikanın vəziyyəti barədə ona məlumat verdim. İnek fermasının qapısındakı çalada boş lafetin nə üçün saxlanıldığını soruşanda bildirdim ki, gündəlik peyin birbaşa sahələrə daşınır. O, mənim bu metodumu bəyəndi və yanındakılara göstəriş verdi ki, bütün kolxozlarda bu metoddan istifadə etmək lazımdır. Bir sözlə, katib kolxozun vəziyyətinə ümumən razı getdi.

Yanvar ayının sonunda rayonun bütün kolxozlarında illik hesabat-seçki yığıncaqlarına hazırlıq görülməyə başlanmış-

dı. Bizim kolxozda da hesabat-seçkinin vaxtı təyin edilmiş, elan yazılıb vurulmuşdu. Yenidən sədr seçilib-seçilməyəcəyimi dəqiq bilmirdim. Elə oldu ki, əvvəlcə məni və kolxozun fəallarını raykomun büro iclasına çağırtdılar. İclasda əleyhimə bezi çıxışlar olsa da, katib məni müdafiə edərək dedi: bir aydır ki, bu rayonda işləyirəm. Bu cavan oğlanı o qədər də tanımıram, heç bir stəkan suyunu da içməmişəm. Ancaq bir dəfə gecəyarısı qəflətən onun təsərrüfatına gedib işini bəyənmişəm. Üstəlik, öz kadrımızdır. Məsləhət görürəm ki, gedib onu yenidən sədr seçəsiniz.

Büro iclasından çıxıb, kəndə qayıtdıq. Ertəsi gün əvvəlcə sədr seçkisi məsələsi kolxoz partiya təşkilatının yığıncağına çıxarıldı. Onu da deyim ki, kənddə olan 31 kommunistdən biri də mənim atam idi. Yığıncağı keçirən rayon icraiyyə komitəsinin sədri mənim yerimə başqasını sədr seçdirməyə söz vermişdi. Ona görə də istəyirdi ki, kommunistlər mənim əleyhimə çıxış etsinlər.

Yerimə göz dikənin qohum-əqrabası camaat arasında xısın-xısın danışır, qarışıqlıq yaratmağa çalışır, mənim əleyhimə əks-təbliğat aparırdılar. Bütün bunlara baxmayaraq raykomun birinci katibinin qərarı qəti idi: müəyyən adamlar əleyhimə olsa da, onun tapşırığına əsasən yenidən sədr seçilməliydim. Əvvəlcə kommunistlər yekdilliklə mənə səs verdilər. O günədək mənə hörmət edən, işimi tərifi-ləyənlərdən biri də kənd sovetinin (sovetlik 3 kəndi - Qursalı, Saral, Əfəndi kəndlərini əhatə edirdi) sədri Paşa Bayramov idi. Paşa kişi əvvəllər (1938-1942 ci illərdə) Basar-keçər (Göycə mahalı) rayonunda ikinci katib işləmişdi. Ka-

tiblikdən çıxandan sonra kəndimizdə kolxoz sədri, klub müdiri, ferma briqadiri vəzifələrində çalışmışdı. Mən sədr seçildəndən bir-iki il qabaq onu sovet sədri qoymuşdular.

Klubda kolxozçuların ümumi yığıncağı keçirildi. Hesabat məruzəsi ilə çıxış etdim. Burada da camaatın çoxu məni dəstəklədi və alqış sədaları altında sədr seçildim. İclasdan sonra rayondan gələnləri evə dəvət etdim. Onlar təşəkkür edərək çıxıb getdilər. Sədr seçilməyim münasibətilə məni istəyənlər və yaxın qohumlarım axşamüstü bizə yığışdılar. Yeyib-içdik, şadlandıq. Qonaqlıqda Göyəbaxanlı tayfasının ağsaqqalı, atamın doğma xalası oğlu Rza dayı da iştirak edirdi. Sədr seçkisində o, böyük canfəşanlıqla mənə kömək göstərmişdi.

Bundan sonra işə daha tələbkərliliklə və nizam-intizamla başladım. Onu da deyim ki, həmişə kolxozun malını dağıtmaq istəyənlərin, oğurluq edənlərin, qanunsuzluğa, əyinti-yə yol verənlərin qarşısını almağa çalışırdım. Bu cür adamlar, sözsüz ki, məni istəməzdilər və daim əleyhimə gedirdilər.

1965-ci ilin aprel ayında birinci katibin təşəbbüsü ilə rayon sovetinə deputat seçildim. Katibin mənə göstərdiyi bu etimadın və sədr qalmağımın müqabilində ona heç bir rüşvət, pay verməmişdim. Ümumiyyətlə, vəzifədə olarkən həmişə yaxşı işimə güvənmişəm, planları yerinə yetirməklə hörmət qazanmışam. Həmin ili də uğurla başa vurduq. Təsərrüfatın bütün sahələri üzrə yüksək göstəricilər qazandıq. O vaxtlar kolxoz, sovxoz və digər idarələrin rəhbərləri yeni ildə katibi təbrik edirdilər. Mən də qonşu Qursalının

kolxoz sədri ilə yeni ildə katibin evinə getdim.

Növbəti hesabat-seçki yığıncağı ərəfəsində kolxozda tufeyli həyat keçirən və müftə yemək istəyənlər yenə mənim əleyhimə qərəzli məktublar yazmağa başlamışdılar. Ancaq bu qərəzli şikayətlərə baxmayaraq, raykomun bürosu mənim sədr qalmağıma qərar vermişdi. Və bu dəfə də sədr seçildim.

Sədr seçkisindən 3-4 ay keçmişdi. Təsərrüfatda yaz əkinini başa çatdırıb becərmə işlərinə başlamışdıq. Bu vaxt birinci katib kəndə gəldi. İdarədə ona tarlada olduğumu deyirlər. Mən katibi çöldə qarşıladım. Hal-əhval tutduqdan sonra təəccüblə məni süzdü. Orasını da deyim ki, kabinətimdə uzunboğaz çəkmə, kürk və köhnə plaş saxlayırdım. Çölə iş üstə, tarlaya, fermaya gedəndə onları geyirdim. Raykom katibi də əyin-başına baxıb təəccüblənmişdi.

O, işimdən razı qalsa da, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, əli əyri, kolxoz malını oğurlayan, müftə yeyən adamlara qarşı mübarizə apardığım üçün onlar məndən böhtan dolu şikayətlər yazırdılar. Atalar belə yerdə yaxşı deyib: “meşə çaqqalsız olmaz”.

Katib mənə məsləhət gördü ki, öz ərizəmlə işdən çıxım. Söz verdi ki, məni yaxın vaxtlarda rayonda ticarət şöbəsinə müdir, ya da tədarük idarəsinə direktor təyin edəcək. Ticarət sahəsində işləmədiyim üçün buna razı olmadım. Ancaq tədarük idarəsində işləməyə razılıq verdim. Ertəsi gün raykomun dediyi kimi ərizə verib, büronun qərarı ilə işdən azad edildim. Ancaq katib verdiyi vədə əməl etmədi. Eşitdim ki, tədarük idarəsinə başqa bir adamı direktor təyin

edib. Bu hadisələr 1966-cı il aprel ayının sonuna təsadüf edirdi. Sədrlikdən azad olunduqdan sonra rayon kənd təsərrüfatı idarəsində kimyaçı aqronom vəzifəsinə təyin olundum.

Yeni vəzifədə işləyərkən təsərrüfatlara, evimə gedib-gəlmək üçün idarə tərəfindən mənə kolyaskalı motosiklet verdilər. Onun mənə çox köməyi dəyirdi: Qaradərzidə olan yaylağımıza gedir, təsərrüfatıma baş çəkir, heyvandarlıq məhsullarını kəndə gətirirdim. Kirovakan şəhərinə gedərək evə bazarlıq edirdim.

1967-ci ilin sentyabrınadək həmin vəzifədə işlədim. Elə həmin ay rayon mərkəzində təsadüfən birinci katiblə rastlaşdım. Məndən soruşdu ki, nə üçün yanıma gəlmirsən? Cavab gözləmədən əlavə etdi ki, bilirəm, məndən incimirsən, buna haqqın da var. Onun danışığından belə başa düşdüm ki, əgər rüşvət versəydim, məni irəli çəkər, yaxşı bir vəzifəyə qoyardı. Katib öz günahını yumaq üçün mənə rayon sığorta idarəsinə müdir vəzifəsini təklif etdi. Razılaşdım və ertəsi gün büronun qərarı ilə həmin vəzifəyə təsdiq olundum.

Bu idarə rayonun 18 kolxozuna və əhaliyə dəyən ziyanların aktlaşdırılıb, ödənilməsi ilə məşğul olurdu. İşə idarədə möhkəm nizam-intizam yaratmaqla başladım, işçilərə qarşı tələbkarlığı artırdım. Bir müddətdən sonra idarə planları yerinə yetirdi, işçilər əmək haqqını vaxtlı-vaxtında aldılar. Mənim təşkilatçılığımı və gördüyüm işləri kollektivimizdə, rayon rəhbərliyi səviyyəsində və respublika sığorta komitəsində yüksək qiymətləndirdilər. Mənə Leninin ana-

dan olmasının 100 illiyi münasibətilə yubiley medalı verildi. Respublika sığorta komitəsində idarəmizin adı birincilər sırasında çəkilirdi.

Hərdən müəyyən məsələlərlə və hesabatla əlaqədar İrəvana gedirdim. Həmin vaxtlar mən "Sovet Ermənistanı" qəzetinin baş redaktoru **Həbib Həsənovla**, mərkəzi komitədə işləyən **Əli Həsənovla** və respublika meşə təsərrüfatı nazirinin müavini, əslən Göyçə mahalından olan **Yunis Rzayevlə** tanış oldum. Bu yüksək vəzifəli adamlarla tanışlığım sonradan səmimi və yaxın dostluğa çevrildi. Onların hər üçü ayrı-ayrı rayonlarda birinci katib işləmiş, respublika səviyyəli vəzifələrə irəli çəkilmiş azərbaycanlı kadrlar idi. Onlar haqqında ayrıca danışmaq istəyirəm.

Yunis Rzayev uzun müddət Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunda birinci katib işləmişdi. SSRİ Ali Sovetinin deputatı idi. Meşə təsərrüfatı nazirinin müavini işləyəndə o, İrəvanda yaşayırdı. Mən onun evinə doğma və yaxın bir adam kimi gedib-gəlir, pay aparardım. Y. Rzayevin həyat yoldaşı Şirin bacı məni çox mehribanlıqla qarşılayırdı. Yunis müəllimin evində çörək kəsir və bəzən hətta onlarda qalırdım.

O, bacarıqlı, qabiliyyətli və savadlı bir kadr olduğumu görüb mənə kömək etmək istəyirdi. Həmişə də deyirdi ki, bu ermənilərin içərisində vəzifə tutmaq, inkişaf etmək bizim üçün çox çətindir.

Bir dəfə Həbib Həsənov məndən soruşdu ki, sən başqa rayonda sovxoz direktoru işləyə bilərsənmi? Dedim ki, bəli, işləyərim.

1971-ci ildə H. Həsənovun köməkliyi ilə məni mərkəzi komitədən Kalinin rayonu İlməzli kəndinə sovxoz direktoru vəzifəsinə namizəd verdilər. Həmin rayona gedib birinci katiblə görüşdüm. O, gelişimin məqsədini biləndən sonra, - bir neçə gün gözlə, özüm çağıracağam, - dedi. Vaxt tamam olanda eşitdim ki, katib başqa birindən rüşvət alaraq həmin sovxozu direktor təyin edib. Onda başa düşdüm ki, katib məni niyə bir neçə gün gözlədirmiş. Ümumiyyətlə, bu vaxtadək mən hansı vəzifədə işləmişdimsə, heç kimə rüşvət verməmişdim. Bu, təbiətimə, xarakterimə uyğun deyildi. Mən öz işimdə həmişə təşkilatçılığıma, bacarığıma, qabiliyyətimə güvənmişəm.

Bu hadisədən bir qədər sonra, mart ayının dörd-beşi olardı. Yenidən işə gəlmişdim ki, raykomun ikinci katibi zəng edib məni yanına çağırırdı. Təcili mərkəzi komitədə 89-cu otaqda məni gözlədiklərini bildirdi. Mən heç kəsə xəbər vermədən İrəvana getdim. Mərkəzi komitənin giriş qapısında milis işçiləri mənim kimliyimi və nə üçün gəldiyimi soruşdular. Onlara özümü təqdim edib, çağırışla gəldiyimi bildirdim. Milis vəzifə səlahiyyətlərinə uyğun olaraq, 89-cu kabinetə zəng edib mənim gəldiyimi bildirdi. Sonra mənə buraxılış vəərəqəsi yazıb, həmin kabinetə apardı. Orada məni bir cavan oğlan qarşıladı. Dedi ki, səni Masis rayonunun Rəncbər sovxozuna direktor göndərmək istəyirik. Gedərsənmi? Mən bildirdim ki, mərkəzi kamitə məsləhət görürsə, gedərəm. Həmin şəxs başqa bir nəfəri çağıraraq tapşırırdı ki, məni Masis rayonuna, birinci katibin yanına apar-sın.

Raykomun birinci katibi məni qəbul etdi. Büro iclası keçirib, məni Masis rayonunun Rəncbər sovxozuna direktor təyin olunmağım barədə qərar çıxardılar. Bəzi sorğu-sualdan sonra katib gördü ki, mənim bu rayonla heç bir tanışlığım yoxdur. Mən ona öz razılığımı bildirdim və söz verdim ki, işləyib etimadı doğruldacağam.

Raykomdan çıxıb İrəvana qayıtdım. Kənd təsərrüfatı nazirliyinə gəlib büronun qərarını göstərdim. Əmrimi aldım. Artıq axşam düşmüşdü. Mehmanxanada qalası oldum. Oradan evə zəng edib əhvalatı danışdım. Xəbər verdim ki, məni Masis rayonunun Rəncbər sovxozuna direktor təyin ediblər. Sonralar bildim ki, evdəkilər və qohumlar xəritəni götürüb, mənim direktor təyin olduğum yeri axtarıb, tapıblar. Mən özüm də axşam mehmanxanada qabağıma xəritə qoyub Zəngibasar mahalı ilə qiyabi də olsa tanış oldum.

Ertəsi gün kənd təsərrüfatı nazirliyində oldum. Bütün günü gözlədim, nazir gəlib çıxmadı. Sabah isə 8 mart qadınlara bayramı idi. İş günü olmadığı üçün öz kəndimizə qayıtdım.

Martın 9-da yenidən İrəvana gəlib, nazirlikdən əmrimi götürərək Masisə getdim. Birinci katib neçə gün harada olduğumu soruşub, məni məzəmmətlədi. Əhvalatı ona danışib gecikməyimin səbəbini izah etdim. Katib düyməni basıb bir nəfəri çağırırdı. İçəri boyca məndən kiçik, orta yaşlı bir kişi girdi. Mənimlə salamlayıb görüşdü. Danışığından bildim ki, azərbaycanlıdır. Birinci katib ona tapşırırdı ki, "qaçaq" gəlib, tez apar, sovxozu təhvil-təslim et.

Abbas müəllim deyilən bu adam raykomun üçüncü kati-

bi işləyirdi. O məni kabinetinə apardı. Dəhlizdə rastlaşdığımız üç nəfər kişiye azərbaycanca dedi ki, gedin kəndə, mən də direktorunuzu gətirib gəlirəm. Kənddə tanış olarsınız. Onlar mənimlə görüşmədən, üzümə baxa-baxa raykomun binasından çıxdılar.

Biz Abbas müəllimlə kabinetdə daha yaxından tanış olduq. O, mənə bəzi məsləhətlər verdi. Sonra "Qaz-21" markalı maşına əyləşib sovxozu getdik. Rayonun baş aqronomu və kənd təsərrüfatı idarəsinin iki mütəxəssisi "Moskviç" maşınında bizim arxamızca yola çıxdılar. Bir xeyli gedəndən sonra Abbas müəllim maşını saxlatdırdı. "Moskviç"dəkilərə dedi ki, siz gedin, mən sərhəd zastavasından təzə direktor üçün buraxılış vəsiqəsi alıb gəlirəm. Onlar getdilər. Bizim maşın isə rayonun çıxacağındakı bir binanın qarşısında dayandı. Abbas müəllim hərbiçilərdən icazə alıb mənimlə içəri girdi. Burada məni kapitan rütbəli rus zabitinə təqdim edərək dedi:

— Rəncbər kəndinin təzə direktorudur, buraxılış vəsiqəsi üçün gəlmişik.

Kapitan məndən pasportumu istədi və onun əsasında buraxılış vəsiqəsi yazdı. Bildirdi ki, bu, on gündükdür. Müddət qurtarandan sonra Artaşat zastavasından daimi buraxılış vəsiqəsi götürməlisiniz.

Kapitanla xudahafizləşib, maşına oturduq. Rayon mərkəzi ilə kəndin arası 6-7 kilometr olardı. Kəndə çatıb sovxozun idarə binasına daxil olduq. Abbas müəllimin tapşırığına əsasən bizdən əvvəl gələnlər sovxoz fəallarını, mütəxəssisləri toplamışdılar. Əvvəlki direktoru da çağırub gətir-

mişdilər. Mamedov familiyalı köhnə direktor məndən təqribən 7-8 yaş böyük olardı. Hiss olunurdu ki, işdən çıxarıldığına görə kəndin aktivindən və rayonun rəhbərliyindən narazıdır.

Abbas müəllim məni yığıncaqda təqdim edərək dedi ki, azərbaycanlıdır, mərkəzi komitə göndərib. Ancaq kimliyim, haralı olduğum barədə məlumat vermədi. Bu barədə sual verib, soruşan da olmadı. Heç bir narazılıq eşidilmədi. Yerbəyerdən xoş gəlib dedilər və müvəffəqiyyətlər arzuladılar. Bundan sonra komissiyanın iştirakı ilə təhvil-təslim aktı yazıldı və möhürü təhvil aldım. Sonra Abbas müəllimin tapşırığı ilə hər kəs öz işinin üstünə qayıtdı.

Abbas müəllim məni təsərrüfatla şəxsən tanış etdi. Sovet sədri Əli müəllim də bizə qoşuldu. Sovxoz direktorunun həyətdə xidməti "Moskviç"in sürücüsünə dedi ki, şitilliyə (parniklərə) gəlsin. Biz şitilliyə çatanda saat 4-5 olardı. Burada 100-150 nəfərə qədər qadın, kişi işləyirdi. Düzü mən belə şey görməmişdim. Kimi torpaq ələyir, kimi xərəklə peyin daşıyır, kimi də çərçivə düzəldib, şüşə vururdu. Başqa bir tərəfdə ləklərin üstünə polietilen örtük çəkirdilər. Beləcə işin gedişinə baxa-baxa sahələri gəzdik. Biz adamlarla salamlaşır, sovet sədri də hərdən məni onlara təqdim edərək deyirdi ki, təzə direktorumuzdu. Düzünü desək, mənim bostan-tərəvəzçilik sahəsində səriştəm az olduğu üçün bilmirdim, nədən danışım, nə məsləhət verim.

Onda cavan vaxtım idi. 40 yaşa yenəcə girmişdim. Boylu-buxunlu, yaraşıqlı görkəməm vardı. Əynimə şabalıdı rəngdə palto geymişdim, başıma isə qiymətli papaq qoy-

muşdum. Fikir verirdim ki, sahədə işləyənlər gözaltı məni süzürlər. Sahələri gözüb başa çatdıqdan sonra katib bizimlə sağollaşib rayon mərkəzinə qayıtdı. Sovet sədri ilə mən “Moskviç”ə əyləşib, idarəyə gəldik.

Artıq iş vaxtı qurtarmışdı. Ancaq Pəri adlı katibə öz yerində oturmuşdu. Birmərtəbəli idarə binasında sovxoz direktorunun kabinetindən başqa mühasibatlıq və mütəxəssislər üçün də bir neçə otaq vardı. Sürücüyə tapşırıdım ki, məni gözləsin.

O vaxtlar evlərdə telefon olmadığı üçün kolxoz-sovxozlarda çağırışçılardan istifadə olunurdu. Tapşırıdım ki, baş mühasibi və iqtisadçını tapıb gətirsinlər. Bir azdan hər ikisi gəlib çıxdı. Mühasibdən illik hesabat jurnalını, iqtisadçıdan isə ştat cədvəlini tələb etdim. Bir neçə dəqiqədən sonra mənim tapşırığıma əsasən sovxozun mütəxəssisləri, müxtəlif sahə rəhbərləri kabinetimə yığıldılar. Ştat cədvəli üzrə işləyən hər bir adamla tanış oldum.

Kiçik yığıncaq keçirib öz iş üslubumdan danışdım. Nizam-intizama diqqət yetirəcəyimi, tələbkər olacağımı bildirdim. Katibəni buraxdım, sürücüyə isə sovet sədrini tapmağı tapşırıdım. Dedi ki, sədr buradan 2-3 kilometr aralı olan qonşu kənddə yaşayır. Çağırışçını çağırıb, onunla bir az sorğu-sual etdim. Çünki kənddə heç kimi tanımırdım. Möhkəm acmışdım. Səhər tezdən İrəvanda etdiyim yüngül naharın üstündə idim. Beş-on dəqiqədən sonra Əli müəllim gəldi. Bir az incik tonda danışdım:

— Kəndin hökuməti sən. Amma məni burada tək qoyub getmişən. Sizin rayonda mehmanxana varmı? - deyərək soruş-

dum. İstəyirdim ki, onu da özümlə mehmanxanaya aparıb kənd haqqında, adamlar barədə məlumat toplayım.

Sədr dedi:

— Rayonumuzda mehmanxana yoxdur. Nəinki bu gecə, həmişəlik bizdə qala bilərsən, mənim evim sənə peşkəşdir.

Onunla razılaşdım. “Moskviç”ə əyləşib, qonşu Sarvanlar kəndinə getdik. Doğrudan da kənd sovet sədri onun evinə getməyimə sevindi və ailəsi də məni mehribanlıqla qarşıladı. Süfrə açdılar, oturub birlikdə çörək yedik. Süfrəyə araq, konyak qoyulsa da, dilimə içki vurmam. Bir az keçmiş qonşu otaqda mənim üçün hazırlanmış çarpayıya uzandım. Gecə yarıya qədər sovxozun işlərini öz-özümə götür-qoy etdim. Hiss etmişdim ki, çox varlı təsərrüfatdı. Camaatı da qonaqpərvər və işgüzdür. Bu məni rahat etdi və şirin yuxuya getdim. Səhər tezdən yuxudan oyanıb, sədrə dedim:

— Mən yol maşını ilə gedərəm. Sən otur “Moskviç”ə, get rayon mərkəzində mənə bir ev kirayələ.

Bu tapşırıqı verib idarəyə getdim. İş vaxtı başlayana qədər özüm üçün gün ərzində görəcəyim işlərin planını tutdum.

Burada haşiyədən kənara çıxıb Rəncbər kəndi haqqında sonradan öyrəndiyim bəzi məlumatları qeyd edirəm. Rəncbər sovxozu Rəncbər və Həsənli kəndlərini birləşdirirdi. Bu kənd 150-160 fərdi təsərrüfatdan ibarət idi. Onların da 15-ə qədəri yezidi kürdləri idi. Bu iki kəndi “Qarasu” deyilən böyük bir çay ayırırdı. Oradan nəinki maşın, heç tank da keçə bilməzdi. Çay mənbəyini “Ələyəz” dağlarından alıb, İrəvan şəhərindən keçərək, Rəncbər kəndinin 10-12 kilo-

metrliyində Araz çayına tökülürdü. "Qarasu" çayı yaz aylarında daşar, əkin yerlərinin bir hissəsini basardı. Çay çox sakit axırdı və burada çoxlu balıq olurdu. Hətta elə balıq var idi ki, çəkisi 5-6 kiloya çatırdı.

Sovxozun idarə binası kəndin mərkəzində, fermalar, anbarlar, qaraj və şitilliklər Həsənli kəndi tərəfdə, çayın kənarında idi. Sovxozun 200 hektara yaxın əkinə yararlı torpağı, 100 hektara yaxın biçənəyi və 1000 hektardan çox şoran otlaq sahələri, 20 hektar üzüm bağı, 5 hektar meyvə bağı vardı. 40 hektarda buğda, 50 hektarda tərəvəz, 30 hektarda bostan əkilirdi. Fermada 300 başdan çox qaramal saxlanırdı. Burada il ərzində əkin sahələrindən iki dəfə məhsul götürülürdü. Camaatı yaxşı qazanır, yaxşı da dolanırdı. Hammı özü üçün səliqəli, yaraşıqlı bir və ikimərtəbəli evlər tikmişdi. Küçələr planlı şəkildə salınmışdı. Demək olar ki, hər iki ailədən birində şəxsi minik avtomasını vardı. Mənim işlədiyim dövrdə kənddə ikimərtəbəli orta məktəb binası tikildi. Köhnə məktəb binasını əsaslı təmir etdirib, uşaq bağçası açdıq. Bu sovxozda tikilmiş qarajın bəlkə də rayonda bənzəri yox idi. Camaat əkinlərini suvarmaq üçün və içməli su kimi artezian quyularından istifadə edirdi.

Yer mən qayıdıram sovxozda işlədiyim ilk günlərə. Əvvəldə qeyd etdiyim kimi, sovet sədri mənim üçün bir neçə ev bələdləmişdi. Günorta sədrlə rayon mərkəzində nahar edib, kəndə qayıtdım. Katibəyə tapşırırdım ki, icazəsiz yanıma heç kimi buraxmasın. O mənə dedi ki, məktəbin direktoru sizinlə görüşmək istəyir. Axşam direktoru qəbul etdim. Söhbətindən məlum oldu ki, bizim kəndləri tanıyır,

hətta bir neçə dəfə Saralda atamgilin qonağı da olub.

Məktəb direktoru Salman müəllim məndən 5-6 yaş kiçik, cavan oğlan idi. O, yanıma həqiqətən Saral kəndindən olduğumu aydınlaşdırmaq məqsədi ilə gəlmişdi. Dedi ki, bizim qonşu Kilsə kəndində qardaşım Nəbi ilə müəllim işləyib. Bir neçə dəfə qardaşım ilə bizdə olub. Bu tanışlıqdan sonra məni evinə qonaq dəvət etdi. Sürücünü buraxıb, onunla piyada evlərinə tərəf getdik. Piyada getməkdə məqsədım həm də kəndi tanımaq idi. Direktorun həyətinə ocaq qalanmışdı və 5-6 kişi yığışib söhbət edirdi. Bu, mənim xoşuma gəlmədi. Mən onlarla salamlaşandan sonra Salman müəllimi kənara çəkib qəti bildirdim ki, tanımadığım adamlarla çörək kəsməyəcəyəm. Onlar əyləşsələr, onda çıxıb gedəcəm. Salman müəllim fikrimin qəti olduğunu görüb həyətdəki kişilərin yanına getdi. Onlara nəşə dedi. Bizə qulluq edən Salman müəllimin qardaşından başqa hamısı çıxıb getdi.

Nə isə, süfrə açıldı. Yeməkdən sonra gecə yarıya qədər şirin söhbət etdik. Kənd haqqında, camaatın vəziyyəti barədə xeyli məlumat topladım. Gecəni də onlarda qaldım.

Səhər tezdən oyanıb çay da içmədən, planlaşdırdığım kimi, fermalara tərəf yollandım. Küçədə bir bulaqda əl-üzümü yudum. Fermalara getmək üçün böyük bir körpüdən keçməli idim. Hələ qaranlıq olduğu üçün altından lal su axan enli körpüdən keçəndə vahimələndim. Fikirləşdim ki, mən nə iş görürəm. El-obamı, ailəmi buraxıb, gəlmişəm ki, nədi-nədi direktoram. Peşimançılıq hissləri keçirə-keçirə fermalara gedib baş çəkdim.

Rəncbər kənd məktəbinin direktoru ilə

Məni səhər tezdən fermada görünlər hiss etdilər ki, çox nizam-intizamlı və tələbkaram. İş qaydama uyğun olaraq səhər mütəxəssislərə və briqadirlərə müəyyən tapşırıqlar verdikdən sonra tarlalara, şitilliyə, mexanizatorların yanına gedib onların işinə baxırdım. Rast gəldiyim nöqsanları axşam müşavirədə qeyd edir və tələbkarlığı günü-gündən artırırdım. Bir dəfə eşitdim ki, katib qəflətən sovxozda gəlib, sahələrə baş çəkib. Özünü öymək olmasın, qısa müddətdə sovxozda böyük canlanma və dəyişiklik yaranmışdı. Adamlar məndən razılıq etməyə başlamışdılar. Mən katiblə görüşənədək ona da işimi tərifləyib, haqqımda xoş sözlər demişdilər. Katib iş haqqında söhbətdən sonra mənim harada qaldığımla maraqlandı. Rayon mərkəzində ev kirayələcəyimi eşidəndə, buna qəti etiraz etdi:

— Sən rayon mərkəzində yaşayıb, sovxozu idarə edə bilməzsən. Kənddə özünə şərait düzəlt, ailəni gətir, torpaq götürüb ev tik, -dedi.

Mən katibin tələbinə əsasən həmin gündən kənddə ev kirayələmək qərarına gəldim. Məktəb direktorunun və sovet sədrinin köməyi ilə Qara adlı yaşlı bir kişinin evində yaşamalı oldum. Bu evdə özü və həyat yoldaşı Şəkər nənə yaşayırdı. Onlara dedim ki, sizin evinizdə öz oğlunuz kimi qalıb, ev xərclərinə kömək edəcəyəm. Qara kişinin oğlu, qızı ayrı ev-eşik sahibi idi.

Sarala gedib özüm üçün yorğan-döşək və pal-paltar gətirməli idim. İş başladığımın beşinci günü sürücüyə tapşırıdım ki, maşını nizamlasın və evdə desin ki, bir-iki gün qayıtmayacam. Sarala gedəcəyik.

Günorta baş aqronom Babayevə bəzi tapşırıqlar verib Rəncbərdən çıxdıq.

Onu da deyim ki, məktəbin direktoru və sovet sədrindən başqa heç kimlə yaxınlıq etmir, çörək kəsmirdim. Heç kim də mənim haqqımda heç nə bilmirdi. Bir dəfə sovxozun baş mühasibi çəkinə-çəkinə dedi ki, nə xərcləyirsiniz, niyə kassadan pul götürmürsünüz. Mən ona acıqlandım və tapşırıdım ki, bir də belə yersiz söhbətlərə etməsin.

Evə əliboş getməmək üçün yolüstü ot, toyuq, kolbasa, balıq, uşaqlar üçün şirniyyat, bir yeşik araq, xeyli mineral su, limonad alıb, "Moskviç" in baqajına yığdıq. Axşama yaxın Sarala çatdıq. Sürücü Kərim bildirdi ki, 126 kilometr yol gəlmişik.

Axşam gəlişimdən xəbər tutan qohum-əqraba, qonşular

(25-30 nəfər olardı) bizə yığışdılar. Yeyib-içdilər, sürücünü danışdırıb, Rəncbər kəndi haqqında sorğu-suala tutdular. Fikirləşirdim ailəmi Rəncbərə aparım-aparmayım? Qohumlarla məsləhətləşdim. Belə qərara gəldim ki, hələlik ailəm kənddə qalsın. Çünki burada böyük təsərrüfatım vardı, onu baxımsız qoymaq olmazdı.

Səhər bir dəst yorğan-döşək, pal-paltar və lazımı əşyaları maşına yükləyib, Rəncbərə qayıtdıq. Gətirdiyim yatacağı və paltarları Qara kişinin evində yaşadığım mənzilə boşaltdım.

Günlər, aylar ötdükcə kəndi, camaatı daha yaxından tanıyırdım. İşim də yaxşı gedirdi. Günün 17-18 saatını təsərrüfatla məşğul olurdum.

Burada bir neçə kəlmə də evində yaşadığım Qara kişi və onun ailəsi haqqında demək istəyirəm. Qara kişinin evi məktəb binasının yanında idi, özü də məktəbdə gözetçi dayanırdı. Yaşı 70-i keçmişdi. Əvvəllər kənd sovet sədri, anbardar və dəyirmançı işləmişdi. Həyat yoldaşı Şəkər ana kənddə çox bacarıqlı, işgüzar qadın kimi tanınırdı. Xalq təbabətinin bilicisi kimi təbii bitkilərlə bəzi qadın xəstəliklərini müalicə edirdi. Hətta qonşu kəndlərdən də yanına gələnlər olurdu. Ailənin üç oğlu, üç qızı vardı. Hamısı da ailə qurmuşdu və ayrıca yaşayırdılar. Mamof adlı oğlu uşaqlıqdan zəif eşidir və çətinliklə danışdı. Ailəsi böyük idi. Kənddə dəmirçilik və dülgərliklə məşğul olurdu. Anası Şəkər arvad ona demişdi ki, bu direktor sənin qardaşındır. Müharibə vaxtı itirmişdim, indi gəlib çıxıbdır. O, son vaxtlaradək anasının sözünə inanmışdı, Qara kişinin digər oğlu

kənddə montyor işləyirdi. Üçüncüsü isə Bakı şəhərində yaşayırdı. Qızları mənə doğma qardaş kimi baxır, mən isə onların ərlərini yeznəm hesab edirdim. Yeznələrdən biri Kazım əvvəlki direktorla yaxın olmuşdu. İlk aylar məndən kənar gəzər, yaxınlaşmazdı. Məndən 8 yaş kiçik olmasına baxmayaraq saçları ağappaq, qar kimi idi. Texnikanı çox yaxşı bilirdi, sürücü işləyirdi. Bir neçə aydan sonra mənə münasibəti dəyişdi. Sonralar Kazım bu kənddə mənim ən yaxın adamıma çevrildi. Yoldaşlığımız hətta qardaşlıq səviyyəsinə çatdı. Bu münasibət indiyə kimi də davam edir.

İşdən sonra evə bixaxt gəlir və səhər də çox tez çıxırdım. Hiss edirdim ki, qocalar narahat olur. Bunu nəzərə alıb evin 5-6 addımlığında olan məktəbin müəllimlər otağına köçdüm. Burada çox sərbəst idim. Bəzən adamları yaşadığım evdə qəbul edir, söhbət aparırdım. Ancaq çörəyimi Qara kişinin evində yeyirdim. İki ilə yaxın bu ailə ilə beləcə mehriban yaşadım. Qara kişini və Şəkər ananı hərdən özüm ilə Sarala aparırdım. Onlar həftələrlə bizdə qalırdılar. Rəncbərdə çox gözəl lavaş çörəyi bişirirdilər. Ayda bir neçə dəfə bişirtirib, ya özüm gedəndə aparır, ya da sürücü ilə evimizə göndərirdim.

Rəncbərdə işlədiyim ikinci ildə, yəni 1973-cü ilin payızında Qara kişi xəstələnib vəfat etdi. Dəfn mərasimini lazımı qaydada təşkil etdim və qəbir sinə daşını öz hesabıma düzəltirdim.

Direktor olduğum üç il müddətində bizim sovxoz doqquz azərbaycanlı kəndi içərisində ən qabaqcıl təsərrüfata çevrildi və tərifləndi. İllər bir-birini əvəz etdikcə rəncbər-

“Yeni yol” qəzetinin ŞƏRƏF LÖVHƏSİ

Masis rayon partiya komitəsinin, icraiyyə komitəsinin, kənd təsərrüfatı və tədarükü fəhlə və qulluqçuları həmkarlar ittifaqı rayon komitəsi münisflər heyətinin qərarı ilə beşilliyin üçüncü, həlledici ilinin dövlət planlarının və sosializm yarışında götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi işində daha yüksək göstəricilər əldə etdiklərinə görə aşağıda göstərilən sovxoz “Yeni yol” qəzetinin şərəf lövhəsinə qaldırılsın.

Rəncbər sovxozu (sovxozun direktoru — Əli Nəbiyev, ilk partiya təşkilatının katibi Ə.Əliyevdir).

Avqustun 9-na olan məlumata görə sovxozda planda nəzərdə tutulmuş 333 ton əvəzinə 468 ton ot tədarük edilmiş, habelə plan tapşırıq 150 faiz ödənilmişdir.

İyul 1973-cü il.

lilər məni hörmət mənasında “Direktor Nəbiyev” deyə çağırmağa başladılar. Hətta çox sonralar da onlar mənə familiyamla müraciət edirdilər.

Ümumiyyətlə, Rəncbər kəndinin camaatı həm çox işgüzar, həm də çox hörmətci idi. Mənim xətrimi həddindən

artıq çox istəyirdilər. Sonralar eşitmişdim ki, bir çoxları evə getmək vaxtını öyrənib, pay qoymaq istəyirmişlər. Hərdən belə də olurdu. Ancaq hər adamdan pay qəbul etmədiyimi bildikləri üçün ehtiyatla davranırdılar. İşlədiyim müddətdə camaatın güzəranı yaxşılaşır, maddi-rifah halı yüksəlirdi. İşləyənlərin hamısı yaxşı əmək haqqı alır, əkin sahələrindən də xeyli pul götürürdülər. Boş vaxtlarımda rayon mərkəzinə və İrəvana gedir, rəhbər işçilərə pay aparır, qonaqlıq verirdim.

Ümumiyyətlə, Rəncbərdə direktor işlədiyim dörd ildə camaata qaynayıb qarışmışdım. Hamının xeyir-şərində yaxından iştirak edir, işçilərin əmək haqqının vaxtlı-vaxtında verilməsini nəzarətdə saxlayır, ərizə və şikayətlərə, mübahisəli məsələlərə şəxsən özüm baxırdım. Ticarət işini, kəndin elektriklə təmin olunmasını, o cümlədən küçələrin və obyektlərin işıqlandırılmasını, kənd hamamının və elektrik dəyirmanının müntəzəm işləməsini təşkil etmişdim. Sərhəddçilərin sovxoz əkinlərinə ziyan vurmasının qarşısını almış, onların əhali ilə mədəni davranmasına nail olmuşdum. Bu arada birinci katiblə aramızda mübahisə oldu (o, məni işə götürən katibin yerinə gəlmişdi). Belə ki, rayon üzrə ot tədarükü planı kəsirdə qalmışdı. Bizim sovxoz isə planı 150 faiz yerinə yetirmişdi. Qaydaya görə, əvvəlcə sovxoz üçün ot yığılırdı, sonra camaat öz paylarını həyətlərinə gətirirdi. Katib bürodə mənə əmr etdi ki, camaatın çöldə qalan otunu da sovxozda gətirməlisən. Mən buna qəti etiraz etdim. Çox mübahisə etdik və o, axırda hirsle dedi:

— Milis göndərərəm, otu onlar daşıtdırar.

Mən isə cavabında dedim:

— Nə qədər ki, Rəncbərin direktoruyam, oraya bir orqan işçisi girə bilməz.

Sonra möhürü çıxarib, stolun üstünə qoydum və risklə bildirdim:

— Madam ki, belədir, onda məni işdən azad edin. Sonra kəndə milis göndərərsiniz.

Onun mənimlə belə davranmasının əsas səbəbi əvvəlki katib işdən çıxarılarkən yeganə rəhbər kimi onu tərifləməyim olmuşdu. Təzə katib işə başladığı az müddətdə rayonun sovxoz rəhbərlərinin yarından çoxunu dolaşdırıb işdən çıxarmışdı. Bizim sovxozun işi yaxşı getdiyi üçün mənə toxuna bilmirdi. Bu mübahisədən sonra qəti qərara gəldim ki, daha burada qalıb, işləyə bilmərəm. Məqsədim öz el-oba-ma qayıtmaq idi. Daha doğrusu öz rayonumuza yox, qonşu Kirovakan şəhərində vəzifə almaq fikrinə düşmüşdüm.

Onu da deyim ki, bu ərəfədə Kirovakana birinci katibinin yanına gedib vəziyyəti ona danışdım. Ondan məni öz yanına gətirməsini xahiş etdim. Dedi ki, get ərizənlə işdən çıx gəl. Əvvəlcə səni sırayı bir işə təyin edərik, sonra sovxozların birinə direktor göndərək. Məlumat üçün deyim ki, Kirovakanda cəmi dörd azərbaycanlı kənd - sovxozu vardı.

Qayıdaq əvvəlki söhbətə. Bürodan çıxıb kəndə döndüm. Yaşadığım evdə dincəlib vəziyyətlə bağlı düşünməyə başladım. Belə nəticəyə gəldim ki, bu da bir addır, otu camaatın əlindən almaqdansa, işdən çıxsam yaxşıdı.

Büro iclasındaki söhbət tez bir zamanda Rəncbərə və

qonşu kəndlərə yayıldı. Axşamüstü kənd camaatından 5-10 nəfəri yanıma gələrək, məsələni öyrəndilər. Dedilər ki, camaat otu sovxozla gətirməyə razıdır, təki sən qalıb işləyə-sən. Mən onların təklifinə razılaşmayıb, sözümün üstündə durdum.

Ertəsi gün eşitdim ki, 20 nəfərə yaxın sovxoz işçisi və ağsaqqal yığısaraq raykoma gediblər. Günortaya yaxın gədənələr, raykomun üçüncü katibi və kənd təsərrüfatı idarəsinin rəisi kəndə gəlib, mənimlə görüşdülər. İstər kənd camaatı, istərsə də rayonun vəzifəli şəxsləri mənə öyüd-nəsihət verib, fikrimdən yayındırmağa çalışdılar. Dedilər ki, sən bürodə katibin sözünü yerə salmısan. O da nüfuzdan düşməmək üçün məcburi olaraq camaatın otunu sovxozla gətirməyə, sonra isə özlərinə qaytarmağa söz verir. Yenə sözümdən dönmədim və rayon rəhbərlərinə bildirdim ki, məni işdən azad etsə yaxşıdır. Rayondan gələnələr "raykom səni işdən çıxartmır, özün bilərsən" - deyib narazı halda çıxıb getdilər.

Camaat xahiş-minnət edirdi ki, gəl, bu daşı ətəyindən tök, bizi düşün. Mən kənd əhalisinə öz razılığımı bildirdim və qəti olaraq dedim ki, bu katiblə işləyə bilmərəm.

Axşam üstü katibin çağırışına əsasən raykoma getdim. Kabinetində mərkəzi komitədən bir kurator da vardı. Katib məni göstərib dedi:

— Rəncbərin direktoru bu oğlandı, öz ərizəsinə əsasən işdən çıxıb getmək istəyir.

Birinci katib bürodə olan söhbətin və ot məsələsinin üstünü vurmadığına görə, mən də kuratora bu barədə heç nə

demədim. İşdən çıxmağıma səbəb kimi onu əsas gətirdim ki, həyat yoldaşım xəstədir, evə, uşaqlara baxan yoxdur. Kurator bununla razılaşaraq katibə bildirdi ki, məni ərizəmlə işdən azad etsin.

Katibin kabinetindən çıxıb bir az gözləməli oldum. Bu arada milis rəisi gəlib kabinetə girdi. Sonra məni yenidən otağa çağırıdılar. Katib bildirdi ki, möhürü götür, səni öz ərizənlə işdən azad edirəm. Get sovxozun işlərini qaydasına sal, əyər-əskik sənədləri nizamla. Təhvil-təslimdən sonra möhürü təzə direktora verərsən. Cavab verdim ki, heç bir əyər-əskik sənədim yoxdur və möhür də lazım deyil. Hiss etdim ki, bu hərəkətim katibin xoşuna gəldi və kabinetdən çıxıb kəndə qayıtdım.

Sovxozun fəallarını yığib qısa müşavirə keçirib dedim: — Mən artıq işdən çıxmışam. Səhərdən etibarən sizə təzə direktor göndərəcəklər.

Onu da qeyd edim ki, həmin il sovxozun işi yaxşı gedirdi, sahələrdə bol məhsul vardı. Briqadirlərdən və mütəxəssislərdən xahiş etdim ki, məhsulu vaxtında toplusınlar. Çünki bu ilki işlər mənim adımla bağlıdır. Onlar çox məyus olub yenə mənim qalıb işləməyimi xahiş etdilər.

Səhər saat on radələrində raykomun üçüncü katibi Abbas müəllim 2-3 nəfər mütəxəssislə birlikdə idarəyə gəldi. Onlar qonşu sovxozda baş aqronom və partiya təşkilat katibi işləyən Nazim adlı oğlanı mənim yerimə direktor təyin etmək üçün özləri ilə gətirmişdilər. Abbas müəllim onu kəndin nümayəndələrinə təqdim etdi. Sonra təhvil-təslim aktı yazıldı. Təzə direktorla maşına öyləşib, sahələri göz-

məyə çıxdıq. Məqsədim onu işçilərə təqdim etmək və camaatla xudahafisləşmək idi. Hara gedirdikse, hamı işdən çıxmağıma heyifsilənirdi. Qadınlar baş-başa verib kövrəlir, katibin qarasınca danışirdılar. Hamı məni qonaq dəvət edir, axırncı dəfə çörək kəşib, hörmət göstərmək istəyirdi.

Təzə direktor da xahiş etdi ki, evdə hazırlıq görüblər. Rayondan gələnlərlə birlikdə onlara getməyi təklif etdi. Mən boyun qaçırdım və öz kəndimə gedəcəyimi bildirdim. Yaşadığım evin sahibləri ilə görüşüb razılıq etdim və halallıq aldım. Yorğan-döşəyimi və pal-paltarımı maşına yığıb elə həmin gün də Rəncbərdən çıxdım. Yolüstü katibin yanına gedib, onunla xudahafisləşmək qərarına gəldim. Gec də olsa, katib yerində idi. O məni çox mehribanlıqla qarşıladı. Dedi ki, direktorluqdan çıxmaqda səhv etdin. Ancaq bundan sonra nə vaxt istəsən, mənə müraciət edə bilərsən.

Katibin yanından çıxandan iki saat sonra kəndimizə çatdım. Evdə işdən çıxmağımı heç kəs bilmirdi. Mən əhvalatı olduğu kimi danışdım. Sevinirdim ki, sağ-salamat qayıdıb öz doğma kəndimizə, ailəmin yanına gəlmişəm.

Bir neçə gün evdə istirahət etdikdən sonra Kirovakana, birinci katibin yanına getdim. Katib məni yaxşı tanıyırdı. Əvvəllər Hamamlıda kənd təsərrüfatı idarəsinin rəisi işləmişdi. Mən Bakıda institutu qurtaranda rayona təyinat almaq üçün tələbnaməni o vermişdi. İndi də söz verdi ki, əvvəlcə səni müvafiq bir işlə təmin edəmə, sonra sovxozların birinə direktor göndərəm. Bir həftədən sonra məni çağırıb, Quqark rayon meliorasiya idarəsinə müdir təyin etdi və dedi:

— Arçut sovxozunun direktoru ermənidir, yaxşı işləyə bilmədiyinə görə, camaat ondan narazılıq edir. Yaxın vaxtlarda səni ora direktor göndərmək fikrindəyəm.

İki-üç ay meliorasiya idarəsində işlədim. Bir dəfə texnika üçün ehtiyat hissələri almaq üçün İrəvana getmişdim. Orada Abbas müəllimlə görüşdüm. O mənə dedi ki, Masi-sin katibi çox peşmandır. Deyir ki, Nəbiyev qayıtsa, ona kəndlərin birində direktorluq verərəm. Abbas müəllim onu da bildirdi ki, nə vaxt qayıtmaq fikrim olsa, ona məlumat verim.

Quqark rayonunun birinci katibi verdiyi sözə əməl edərək 1975-ci ilin mart ayının sonunda məni yanına çağırıb, Arçut kənd sovxozuna direktor təyin etdiyini bildirdi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Arçut sovxozunun direktoru Yerem adlı erməni idi. Büronun qərarı ilə onu pis işlədiyinə görə vəzifədən azad etmişdilər. Sonralar eşitdiyimə görə o, işdən çıxarılmasından narazı qalaraq, yuxarılara şikayət edəcəyini söyləyirmiş. Büronun qərarı ilə məni həmin sovxozu direktor təyin etdilər. Qərarı təsdiq etdirmək üçün İrəvana getdim. Nazirlikdə Yeremlə rastlaşdım. O, məndən xahiş etdi ki, nə qədər istəyirsən pul verim, direktorluqdan imtina et. Dedim ki, mən olmasam da başqasını direktor göndərəcəklər.

Kənd təsərrüfatı nazirliyində mənə bildirdilər ki, köhnə direktorun şikayəti var. Ona görə gözləməlisən. Elə həmin anda telefon zəng çaldı. Quqarkdan birinci katib zəng edib, məni axtardığını dedilər. Katib telefonda bildirdi ki, büronun qərarını dəyişib, əvvəlki direktoru işdən öz ərizəsinə

əsasən çıxarmalı olduq. Təzə qərarı göndərənədək sən orada gözlə. İş gününün sonu olduğuna görə mehmanxanaya qayıdıb dincəldim.

Səhər tezdən əmrimi almaq üçün yenidən nazirliyə gəldim. Yeremlə rastlaşdıq. Artıq direktorluqdan azad olunduğunu bildirərək, katibə söyüşlər yağdırıb, hayıf çıxacağını söylədi.

Bir-iki saatdan sonra əmrimi alıb, taksi ilə kəndimizə qayıtdım. Gec olduğu üçün raykoma getmədim. Evdə Arçut kəndindən bir neçə nəfər tanıdığım adam bizə yığışib məni gözləyirdi. Əmrimi aldığımı deyəndə, hamı sevindi. Yeyib içdik, arçutlular çıxıb getdilər.

Səhər rayona gedib, katiblə görüşdüm. O, məni təbrik edib, bir neçə məsləhət verdi:

— Kənddə camaat bir neçə qrupa bölünüb. Heç bir tərəfə meyl göstərmə, öz ağılnla hərəkət et.

1975-ci il aprelin ilk günlərindən Arçut sovxozunda işə başladım. Yaz-tarla işlərinin qızgın çağı idi. Gecəni gündüzə qatıb, əkin-səpin işlərini qısa müddətdə başa çatdırdım.

Arçut Quqark rayonunun ən iri kəndlərindən idi. Ümumiyyətlə, Pəmbək adlanan bu ərazidə 8 azərbaycanlı kəndi vardı. Bunlardan beşi Quqark (Qarakilsə), üçü Spitak (Hamamlıya) rayonuna daxil idi. Arçutun camaatı bu kəndlər içərisində daha çox qonaqpərvərliyi və zarafatçılığı ilə seçilirdi. Burada 2500 nəfərdən çox əhali yaşayırdı. Kəndin üçmərtəbəli yaraşılıq məktəbi, poçtu, həkim məntəqəsi, klub və kitabxanası vardı. Sovxozun idarəsi - köhnə birmərtəbəli məktəb binasında yerləşirdi. Rayon mərkəzin-

dən kəndə avtobus işləyirdi. Başqa sovxozlarla müqayisədə Arçutun qaramal və qoyun fermaları, anbarları, texnika üçün örtülü qarajı və s. var idi. Kənd Qafqaz sıra dağlarının ətəyində, hündür ərəzidə yerləşirdi. Kənddən iki kilometr aralıda dəmir yol xətti keçirdi. Bu yolun üstündə stansiya yerləşirdi. Dəmir yol vağzal 1895-1900-cü illərdə tikilmişdir. Üçmərtəbəli binanın birinci mərtəbəsində bilekassası, iş otaqları, gözləmə zalı vardı. İkinci-üçüncü mərtəbəsi dəmiryol işçilərinin yaşayış otaqları idi. Rəhbərliyin hamısı erməni, fəhlələr isə azərbaycanlılar idi. Tiflis-İrəvan dəmiryol xətti tək yol olduğuna görə bütün qatarlar bu vağzalda dayanıb bir-birinin keçməsinə gözləyirdilər. Həmin stasiyadan Arçutla yanaşı Saral, Qursalı, Hacıqara, Ayrım dərəsində yerləşən Haydarlı, Hallavar, Kilsə, Mollaqişlağı kəndlərinin camaatı da istifadə edirdi.

Vağzalı qonşuluğunda dəmiryolu çəkilməmişdən əvvəl, təxminən 1850-ci illərdə tikilmiş su dəyirmanı vardı. Bu dəyirman Arçut kəndinin sakini - Qolugödəklər tayfasının ağsaqqalı tərəfindən tikilmişdi. 1970-ci illərə kimi işləyirmiş.

Kənddən baxanda Kirovakan şəhəri və ətraf kəndlər ovuc içi kimi görünürdü. Kənd Qarakilsədən 7-8 kilometr aralıda yerləşirdi. Böyük dərə kəndi iki yerə bölürdü. Dərədən balaca çay axırdı. Yağışlı günlərdə çaya sel gəlir, yay vaxtları isə su tamam azalırdı. Sovxozun əkin sahələri kəndin altında, Pəmbək çayının və onunla paralel uzanan dəmiryol xəttinin ətrafında yerləşirdi. Həmin çayın üzərində əkin sahələrini suvarmaq üçün nasos stansiyası tikilmişdi.

Dəmiryolu ilə çay arasındakı 50-60 hektar sahədə meyvə bağları salınmışdı. Bağların bir hissəsi Sovet hökuməti qurulanadək, kollektivləşmədən qabaq şəxsi adamların olmuşdu. Sonradan həmin bağlar adamların əlindən alınıb, kolxozla verilmişdi.

1970-ci ildə hökumətin qərarı ilə kolxozlar sovxozla çevrilmişdi. Yuxarıda adını çəkdiyim dəyirmandan 60-70 il həm Arçutun, həm də qonşu kəndlərin əhalisi istifadə edib, taxılını üyütmüşdü. Son illər isə baxımsızlıqdan dağılmışdı. Arçutun ərəzisi Saral, Qışlaq və Gözəldərə kəndləri, eləcə də Kirovakan şəhəri ilə həmsərhəd idi.

Deyilənlərə görə, Arçutla Saral vaxtilə bir kənd olmuş. Sonralar bu kəndlərin hərəsində bir qardaş yaşamışdır. Arçutda 15-20 tayfa saymaq olardı ki, onlardan da ən iriləri Koxahlar, Eminlər, Gəlmələr idi. Çar Rusiyası dövründə bu bölgədə olan 5-6 kəndin (onların içində erməni kəndləri də olub) "qlavas" Arçut kəndindən Dəli İbrahim adlı hörmətli, qoçaq bir kişi imiş. Arçutla Saralı kəsə yolla 2 kilometr məsafə ayırırdı. Sovxozun 100 hektara yaxın meyvə bağları, 3 hektar əkinə yararlı torpağı, 1500 hektara yaxın otlaqları vardı. Otlqların bir hissəsi biçilir, bir hissəsindən isə kəndin və sovxozun mal-qarası üçün otlaq kimi istifadə olunurdu. Arçutun mal-qarası və qoyunu çox idi. Təsərrüfatda 600 baş qaramal, 2000 baş qoyun və 100-dən çox arı ailəsi saxlanırdı. Əkin sahələri qonşu kəndlərlə müqayisədə daha məhsuldar idi. Fermalar mexanikləşdirilmiş və avtomat su sistemi ilə təchiz edilmişdi. Təsərrüfatda 6 traktor və 8 yük maşını vardı.

Mən direktor təyin olunanda mart ayının axırı idi. Yaz əkin-səpin işləri gecikmişdi. Eşitmişdim ki, burada ən qoçaq mexanizator İsmayılı müvəqqəti olaraq hərbi xidmətə aparıblar. Kənd sovet sədrindən, partiya təşkilat katibindən tələb etdim ki, İsmayılı nə yolla olursa-olsun geri qaytarmaq lazımdır. Onlar bu işin arxasınca düşsələr də, bir nəticə əldə edə bilmədilər. Düzü, bunların bu hərəkəti məni əsəbləşdirdi. İsmayılın hansı hissədə qulluq etdiyini öyrəndim. Günorta maşına oturub ora getdim. İsmayılı çağırtdırıb bildirdim ki, sizin sovxozu məni direktor təyin ediblər. Təsərrüfatda əkin-səpin işləri gecikib. Ona görə də səni özümə aparmalıyam.

İsmayıl dedi ki, Əli müəllim, mən də istəyirəm ev-əşiyimdə olum. Məni bura məcburi gətiriblər.

Mən heç kimə heç nə demədən onu maşına mindirib kəndə gətirdim. Yalnız bir əsgər yoldaşına bildirdim ki, İsmayılı soruşsalar deyin ki, onu Arçutun direktoru maşına oturdub zorla apardı.

Biz kəndə çatanda artıq axşam düşmüşdü. İsmayılı dedim ki, bu axşam dincəl, səhər tezdən hərbi formada öz traktorunla işə çıxarsan. O qorxa-qorxa dedi ki, hərbi hissədə bundan xəbər tutub məni cəzalandıracaqlar. Ona dedim ki, sən işə çıx, cavabını mən verəcəm. Camaat bu hərəkətimə mat-məəttəl qalmışdı.

Səhər tezdən İsmayıl başda olmaqla bütün mexanizatorları tarlaya çıxardım. Hamını yaz-tarla işlərinə səfərbər etmişdim. Bugünkü kimi yadımdadır, Qolugödəyin yalı adlanan sərnədə əkin aparırdıq. Elə bu vaxt xəbər çatdı ki, ra-

yondan bir "Villis"də hərbiçilər və raykomun nümayəndələri gəlirlər. Xəbər gətirənə dedim:

— Onlara çatdır ki, burada gözləyirəm.

Az keçmədən tarlaya gələn maşından polkovnik, mayor rütbəsində olan üç nəfər hərbiçisi və raykomun təlimatçısı düşdülər. Vəzifəcə böyük olan hərbiçisi polkovnik qışqırıb İsmayılı gətirməklə qanunsuz hərəkətə yol verdiyimi söylədi, haqqında ölçü götürəcəyini bildirdi. Mən sakitcə hərəkətimin səbəbini izah etdim. Dedim ki, müharibə vaxtı arxa cəbhədə kənd təsərrüfatı işlərində əsgərlərin qüvvəsindən istifadə edirdilər. Hətta nadir mütəxəssisləri, işçiləri və mexanizatorları müharibəyə aparmırdılar ki, qoy arxada iş getsin. Məndən əvvəlki direktorun günahıdır ki, işin bu qızgın çağında mexanizatoru "sboru" aparıblar. Kənddə o qədər işsiz, yararsız adam var ki, istəyirsiniz lap birinin yerinə onunu aparın.

Nə isə, çox söhbətdən sonra hərbi hissə rəhbərləri haqlı olduğumu görüb sakitləşdilər.

Həmin gün tarlada işləyənlər üçün bir qoyun kəsdirib çöldə nahar verməli idim. Kəndə adam göndərərək araq və başqa yemək-ichmək aldardım. Çöldə bulaq başında süfrə açıdırıb hərbi hissədən və raykomdan gələnləri də qonaq etdim. Onlar yeyib-ichib, məndən razılıqla ayrıldılar. Bu hadisə kənd camaatı arasında mənim hörmətimi artırdı. Hətta raykomda da eşidib, işin qızgın çağında belə bir riskli hərəkətimi təqdir etmişdilər.

Arçut kəndindən bir çox tanınmış adamlar, ziyalılar çıxmışdı. Kolxoz dövründə Oruc İsayev adlı bir kişi 20 ilə ya-

xın sədr işləmiş, iki dəfə respublika Ali Sovetinin deputatı seçilmişdi. Sədr işləyərkən 50 yaşında qəflətən vəfat etmişdi.

Əvvəldə qeyd etdiyim kimi, Arçutda ən böyük tayfalar Koxalılar, Gəlmələr və Eminlər tayfası idi. Mənim ata nə-nəm Tükəzban Arçutlu Eminlərin qızı olmuşdu. Bu kəndin təxminən yarısı atamın dayısı oğlanları, dayısı qızları, xalası oğlanları, xalası qızları idi. Buna baxmayaraq direktor işlədiyim müddətdə kənd camaatının hamısına bir gözlə baxır, eyni münasibət göstərirdim.

Arçut sovxozunda ilk gündən çox cəsarətlə, məsuliyyətlə iş başladım. Təsərrüfatın bütün sahələrində - fermalarda, əkin yerlərində, bağlarda ciddi nizam-intizam yaratdım və nəzarəti gücləndirdim. Çox keçmədi ki, əvvəlki direktorun vaxtında zəifləmiş sovxozu dirçəltdim. İşlər qaydasına düşdü, məhsuldarlıq artdı, işçilərin güzəranı yaxşılaşdı. Yaxşı işləyənlərin əməyini düzgün qiymətləndirir, tənbel və müftəxorları tənbeh edir, ciddi tədbir görürdüm.

Qısa vaxtda Pəmbək zonasında düz işləyib, yaxşı ad çıxaran direktor kimi tanındım. Rayon rəhbərliyi də işimdən razılıq edir, məni başqalarına nümunə göstərirdilər. Bunun nəticəsi olaraq sovxoz 2 il dalbadal keçici qırmızı bayrağa layiq görüldü. Özüm isə rayon sovetinin deputatı və rayon partiya komitəsi plenumunun üzvü seçildim. Camaatın gəlirinin artması, güzəranının yaxşılaşması üçün əlimdən gələni əsirgəməirdim. Ehtiyacı olanlara torpaq yeri verir, yem toplamaq üçün sahələr ayırır, texnika ilə təmin edir, ərəzidə olan təbii bulaqların həyətlərə çəkilməsinə imkan yara-

Əli Nəbiyev (sağda) İrəvanda tədbirdə olarkən

dırdım. Özüm də ürəyim istədiyi kimi dolanır, gəlirim çoxalır, rayon rəhbərlərinə pay göndərirdim.

Mərkəzi komitənin xətti ilə kənd təsərrüfatında yenilikləri tətbiq etmək məqsədi ilə respublika üzrə sovxoz direktorlarının 20 günlük kursu təşkil olunmuşdu. Katib mənə təklif etdi ki, get həm dincəl, həm də yenilikləri öyrən. Bu təklif ürəyimdən oldu. Fikirləşdim ki, həm istirahət edər, həm də köhnə "dostlarımla" görüşərəm.

İrəvanda mərkəzi komitənin mehmanxanasında iki nəfərlik hər cür şəraiti olan otaqda təkçə qalırdım. Gündüzlər kursda olur, axşamlar isə dost-tanışlarımla yeyib-içib istirahət edirdim. Hər həftənin şənbə, bazar günləri kəndə gəlib təsərrüfata baş çəkirdim.

Artıq üçüncü il idi ki, Arçut sovxozunda işləyirdim. Ar-

çutla kəndimizin arası 2-3 kilometr olsa da, qışda atamın doğma dayısı oğlu Söyünün evində qalırdım. Yay vaxtı onlar dağa çıxdığından atamın dayısı qızı Tükəzbangildə (ərinin adı Alpaşa idi) olurdum. Ad-sanım, şan-şöhrətim bütün Pəmbək zonasına yayılmışdı. Hamamlının birinci katibi də bunu eşidib, məni yenidən öz rayonumuza qaytarmaq istəyirdi.

O vaxt Qursalı sovxozunda xoşagəlməz hadisələr baş vermişdi. Təsərrüfat demək olar ki, başsız qalmışdı. Birinci katibə demişdilər ki, təsərrüfatı yalnız Nəbiyev dirçəldə bilər. Buna görə də kənd təsərrüfatı idarəsinin rəisinə tapşırılmışdır ki, məni tapıb, onun yanına aparsın. Rəis də məni axtarmaq üçün kəndə evimizə gəlir. Yoldaşım bildirir ki, Nəbiyev Arçutda qalır. Rəis məni Arçutda tapıb, katibin fikrini söylədi. Biz onun maşınında Hamamlıya raykoma getdik. Birinci katib məni mehribanlıqla qarşıladı və Qursalı sovxozuna direktor olmağımı təklif etdi. Razılıq vermədim. Çünki bu rayonun rəhbərliyindən incik idim. Tələbkərliliyə və iş üslubuma dözməyən bir qrup adamın üzündən uzun müddət ailəmdən ayrı düşüb, başqa rayonlarda işləməli olmuşdum. Vaxtı ilə mənim əleyhimə olan adamlar artıq vəzifədən çıxarılmış və unudulmuşdular.

Katiblə uzun söhbətdən sonra bildirdim ki, mən bir də bu rayonda işləməyəcəyəm. Son sözümü dedim və sağolaşıb, rayondan çıxdım. Baxmayaraq ki, katib mənim öz rayonumuza dəyişdirilməyim üçün mərkəzi komitədən və kənd təsərrüfatı naziriyindən də xahiş etmişdi. Bu məsələdən Quqarkın birinci katibini də xəbərdar etmişdilər. O, bir

gün məni çağırıb fikrimi soruşdu. Hamamlının birinci katibi ilə aramızda olan söhbəti olduğu kimi ona danışdım. Quqarkın katibi hərəkətimi bəyəndi və söylədi ki, sənin getməyinə mən də razılıq verməmişəm. Arçutda işlədiyim üç il ərzində bir gün də olsun istirahət etməmişdim. Bütün bunları nəzərə alan birinci katib mənə Soçi şəhərində istirahət etməyimi məsləhət gördü. Onun məsləhəti ilə putyovka götürüb ora dincəlməyə getdim. Arçutun sovxoz aktiviti yaxşı tədarük görüb məni hörmətlə Kirovakan - Moskva qatarı ilə yola saldı.

Sanatoriyaya çatdığım gündən dişlərimi düzəltmək üçün stomatoloq-həkim soraqlayıb tapdım. Müayinə zamanı həkimlər səs tellərimdə ciddi qüsurlar olduğunu bildirdilər. Dedilər ki, bir müddət işdən ayrılıb istirahət etməlisən. Əks təqdirdə ciddi xəstəliklərlə qarşılaşa bilərsiniz. Düzü, bundan bərk qorxdum.

Ailəməzdə işlər qaydasında idi. Böyük qızım Abidə ailə qurmuşdu. İkinci qızım Zərifə ali məktəbə qəbul olmuşdu. Hələ ata-anamın sağlığını

Soçidə istirahət zamanı

da onların məsləhəti ilə Zərifəni Qursalı kəndindən olan hörmətli, tanınmış bir tayfanın oğluna nişanlamışdıq. Oğlum Sədrəddin onuncu sinifi Arçutda oxuyurdu. Qalan iki qızım və bir oğlum isə Saralda orta məktəb şagirdləri idi. Yaxşı təsərrüfatım vardı. Mal-heyvanımızı qış vaxtı kənddə, yayda isə yaylaqlarda saxlayıb yaxşı məhsul götürürdük.

Qarşımda duran işlərdən biri Zərifəyə toy edib gəlin köçürmək və oğlum Sədrəddini ali məktəbə qəbul etdirmək idi. Bu arzularımı həyata keçirmək üçün kifayət qədər pulum vardı. Şükürlər olsun ki, arzularımın hamısı həyata keçdi. Artıq yorulmuşdum və işdən çıxmaq istəyirdim. Bunu katibdən xahiş edəndə bildirdi ki, Arçut sovxozu təzəcə qaydasına düşüb. Səni işdən çıxara bilmərəm, pensiya vaxtın çatanadək işləməlisən. Gördüm ki, məni xoşluqla işdən azad etməyəcəklər, bir nəfərin məsləhəti ilə xəstələndiyim barədə həkimdən arayış aldım. Səhhətimi hər şeydən üstün tutaraq, öz ərizəmlə Arçut sovxozundan çıxdım. Bakıya gedib həkim müayinəsindən keçərək, bir müddət müalicə olundum. Bundan sonra kəndimizə qayıdıb, öz təsərrüfatımla məşğul olmağa başladım.

Rayon rəhbərliyi mənə etimad göstərüb kənd təsərrüfatı idarəsində müfəttiş vəzifəsinə işə götürdü. Hər gün işə gedib gəlirdim.

Aprel ayının ilk günü idi. Gecə pis yuxu gördüm. Yuxumu yoldaşım Şahniyara danışdım. Qısa məzmunu belə idi: məni qapımdan çal-çağırla tabuta qoyub, ata-anamın əlindən alaraq deyirlər: "bu adam daha sizin deyil, bizindir,

aparırıq". Bu yuxu pis yozulduğuna görə, Şahniyar həyətdə itlərə çörək atdı, ziyarətdə çıraq yandırıb, nəzir dedi. Allaha yalvardı ki, bələdan sovuşaq. İstədim həmin gün işə getməyim. Tezdən bir az həyət-bacada məşğul oldum. Sonra fikrimi dəyişdim. Evdən bir paçka "üçlük" götürüb, avtobus dayanacağına getdim. Burada kəndimizdən xeyli adam maşın gözləyirdi. Elə bu vaxt iki qaraçı qadın dayanacağına gəlib bizə əl açdılar. Hərəsinə bir "üçlük" verdim. Qaraçılar üzlərini göyə tutub, mənə çoxlu dua etdilər və uğurlar arzuladılar.

Avtobusa minib rayon mərkəzinə getdik. Univermaqdan bəzi şeylər və kiçik oğlum Elman üçün ayaqqabı aldım. Sonra iş yerinə getdim. Artıq altıncı ay idi ki, burada işləyirdim. Yenidən işə çatmışdım ki, birinci katibin məni axtardığını dedilər. Onun qəbuluna getdim. Katib bildirdi ki, səni Masis rayonuna çağırıblar. Sovxoz direktoru təyin etmək istəyirlər. Laqeyd halda dilləndim ki, bir-iki günə gedərəm. Katib əsəbiləşdi:

— Nə danışırısan, camaat vəzifə almaq üçün rüşvət verir, sən isə getmək istəmirsən. Mənim xidməti maşınım bu gün İrəvana gedir, sürücüyə tapşırıram, səni də aparsın.

Katib cavab gözləmədən sürücüsünü çağırıb tapşırırdı ki, Nəbiyevi də apararsan. Yola düşməzdən əvvəl rayon mərkəzində bir kəndçimizlə rastlaşdım. Aldığım şeyləri ona verib bizə çatdırmasını xahiş etdim.

Beləliklə, birinci katibin "Qaz-24"-ündə yola düşdük. Maşında məndən başqa iki nəfər də vardı. Məlum oldu ki, jurnalistlərdi.

İrəvanda maşından düşüb, Masisə getdim. Günortadan sonra artıq raykomun binasında idim. Katibəyə məlumat verdim ki, birinci katib özü çağırırdı. O, ad-familiyama soruşub, məni kabinetə buraxdı. Katib məni görən kimi ayağa qalxıb görüşdü. Hal-əhval tutandan sonra dedi:

— Ay qaçaq Nəbi, gəldin?

Onu da deyim ki, dörd il əvvəl də bu katib məni zarafatla belə çağırırdı. O, söhbətində bildirdi ki, rayonun azərbaycanlı kəndlərində səni tərifləyir, direktor olmağını tələb edirlər. Rayon rəhbərliyi də işindən çox razıdır. Deyirlər ki, yaxşı rəhbər olub, onu yenidən götürmək lazımdır. İş gününün sonu olduğu üçün katib məsləhət gördü ki, gedib şəhər tezdən gəlim. Əlavə etdi ki, mərkəzi komitə və kənd təsərrüfatı nazirliyindən razılıq alınmalıdır.

Mən raykomdan çıxdım. Küçədə tanıdığım adamlarla salamlayıb, hal-əhval tutdum. Heç kimə nə məqsədlə gəldiyimi bildirmədim. Burada dost-taşıların evində gecələyə bilərdim. Ancaq İrəvana gedib mehmanxanada gecələdim. Şəhər tezdən geri qayıtdım. Birinci katib dedi ki, artıq yuxarıların razılığı alınıb. Səni Sarvanlar tərəvəzçilik sovxozuna direktor göndəririk. Bir az gözlə, büronu çağırıb, qərar çıxaraq.

Beləliklə, büro Sarvanlar sovxozuna direktor təyin olunmağım barədə qərar çıxardı. Büronun qərarını götürüb, tədiq üçün nazirliyə getdim. Nazirlikdə əmrimi verib, mənə uğurlar dilədilər. İrəvandan evimizə teleqram göndərüb Sarvanlar sovxozuna direktor təyin olunduğumu xəbər verdim. Sonralar mənə danışdılar ki, teleqram kəndə çatanda

səni istəyənlər sevinir, istəməyənlər ağız büzürdülər. Bəziləri də deyib ki, nədir, yoxsa anası onu direktor doğubdur? Doğrudan da o vaxt sovxoz direktoru hörmətli vəzifələrəndən biri idi.

İrəvandan əmrimi götürüb, rayon mərkəzinə gəldim. Birinci katib mənə uğurlar arzulayıb dedi:

— Sarvanlar sənə layiq sovxoz deyil, bir müddət işlə, sonra iri təsərrüfatlardan birinə dəyişərik.

1979-cu ilin mart ayında Sarvanlar sovxozunu təhvil götürdüm. Şəhəri qayıdıb Sarala, evimə gəldim. Eşidib bilənlər təbrikə gəldilər. Süfrə düzəltdirdim, yeyib-ıçdık. Axşam Şahnıyrla qaynanamgilə getdik. Püsəmbər xala, Məməcan müəllim və uşaqları çox sevindilər. Mən Məməcan müəllimi öz qardaşım kimi istəyirdim. Ailəsinə və uşaqlarına öz ailəm kimi hörmət edirdim. Onlar mənə yeni işimdə uğurlar arzuladılar. Şəhər tezdən yorğan-döşək və bəzi məişət əşyaları götürüb Sarvanlara getdim.

Kənd camaatı mənim gəlişim münasibətilə qurban kəsib, süfrə açdı. Başqa kəndlərdə olduğu kimi, burada da işə ilk gündən ciddi tələbkərlıqlə başladım.

Bu kəndin əhalisi Rəncbərdə işlədiyim vaxtdan məni yaxşı tanıyırdı. Hətta o vaxt camaatın bir çox xeyir-şərində də iştirak etmişdim. Bu kənd Rəncbərlə qonşu idi.

Sarvanların əhalisini 1939-1950-ci illərdə məcburi qaydada Azərbaycanın aran zonasına köçürmüşdülər. Lakin onlar bu yerlərin iqliminə uyğunlaşmadıqlarına görə 1955-1960-cı illərdə tədricən öz doğma yurdlarına qayıtmışdılar. Deportasiyadan sonra bu kənddə heç bir təsərrüfat yaradıl-

mamış, torpaqları isə qonşu erməni kəndlərinə biçənək və otlaq kimi verilibmiş. Yerli əhali geri qayıdıb yenidən məskunlaşandan sonra kolxoz yaradıblar. 1968-ci ildə kolxoz sovxozla və balıqçılıq təsərrüfatına çevrilib. Sovet dövründə həmin ərazilərdə balıqçılıq təsərrüfatları yaratmaqda məqsəd şoran torpaqları təmizləyib gələcəkdə əkinə yararlı sahələrə çevirmək olmuşdu.

Sarvanlar sovxozunun 150 hektara yaxın əkin torpağı, 50 hektar təbii biçənəyi, 1000 hektardan çox şoran otlaqları vardı. Zəngi çayı kəndin yanından keçirdi. Əslində çayın kəndə elə bir xeyri dəymirdi. Yaz-yay aylarında çay daşıb əkin yerlərini basır, tarlalara ziyan vururdu. Əkin sahələrinin də çox hissəsi çayın kənarında yerləşirdi. Bu kəndin ərazisində hər biri 80-100 hektar sahəni əhatə edən 8-10 süni göl vardı və burada balıqçılıq təsərrüfatları yaradılmışdı. Dövlətə məxsus olan bu göllərdə hər il 1000 tondan çox balıq yetişdirilirdi. Hər balığın çəkisi yarım kilodan 2 kiloyadək çatırdı. Balıqçılıq təsərrüfatının idarə binası, anbarları, maşın-traktor parkı kəndin içərisində yerləşirdi. Hər biri 20 mənzilli iki yaşayış binası da balıqçılıq təsərrüfatına məxsus idi. Təsərrüfatda əsasən azərbaycanlı fəhlələr işləyirdi. Mən hələ Rəncbərdə işləyəndə Sarvanlar sovxozu balıqçılıq və tərəvəzçiliklə məşğul olurdu. Həmin illər sovxoz mal-qara saxlamır, burada az miqdarda balıq yetişdirilirdi. Sonralar göllərin ərazisi və sayı artdığından balıq istehsalı da çoxalmışdı. Buna görə də təsərrüfatı iki yerə bölmüşdülər. İndi Sarvanlarda həm tərəvəzçilik, həm də balıqçılıq sovxozu fəaliyyət göstərirdi. Balıqçılıq sovxozu

rayona yox, birbaşa mərkəzə tabe idi.

Direktor təyin olunduğum sovxoz 50 hektarda tərəvəz, 20 hektarda kartof, 20 hektarda taxıl, 30 hektarda yem bitkiləri əkirdi. Yem bitkiləri tədarük olunub, rayonun təsərrüfatlarına satılırdı. Xeyli sayda traktor, 6 yük maşının və direktora məxsus "Qaz-24" markalı avtomobil vardı. Təsərrüfatda son illər heç bir sahə üzrə plan ödənilməmişdi. Nizam-intizam son dərəcə zəifləmişdi. Son üç ildə iki direktor dəyişdirilmişdi. Sovxozda işləyənlərin sayı çox az idi. Əhalinin çox hissəsi balıqçılıqda çalışırdı.

Bəlkə də rayon rəhbərliyi məni elə buna görə sovxozla direktor təyin etmişdi ki, təsərrüfatı yenidən qurum. Doğrudan da, iş çox ciddi surətdə girişdim. Gecəli- gündüzlü çalışdım ki, işdə bir dönüş yaradım. Camaatı sovxozla cəlb etmək üçün bir sıra tədbirlər gördüm. Çox keçmədən sovxozun işləri qaydasına düşdü, planlar ödənilirdi. Rayon rəhbərliyi bürodə, iclaslarda məni tərifləyir, başqa təsərrüfat başçılarına nümunə göstərib deyirdilər ki, gedin Sarvanlar sovxozunun direktorundan öyrənin.

Sarvanlara işə başladığım ilk günlər Rəncbərdəki dostum Kazımgildə qaldım. Sonra bir müddət Rəncbərdə kənd soveti sədri işləyən Əli Mamedovun qardaşı Həsənin evində yaşadım. Bu evdə də özümü sərbəst hiss edə bilmirdim. Vaxtlı-vaxtsız gəldiyim üçün ailə üzvləri narahat olurdu. Axtarıb rahat, ayrıca girişi olan münasib ev tapdım. Evin sahibi Oruc adlı bir kişi idi. Orucun təmiz ailəsi, 4-5 iri uşaqları, çox mərifətli həyat yoldaşı vardı. İstər yoldaşı, istərsə də qoca anası doğma ana-bacı kimi qayğıma qalırdı.

lar. Mən də onlara doğmalarım kimi hörmət edirdim. O ailədə hamı mənə "ağa" deyə müraciət edirdi.

Burada da yaxşı qazancım olur, vaxtaşırı ailəmə baş çəkirdim. Hər dəfə kəndə gedəndə 40-50 kilo balıq aparırdım. Qonum-qonşulara, qohumlara da pay verirdik. Uşaqlar diri qalan balıqları həyətdəki hovuza töküb bir müddət saxlayırdılar.

Bu minvalla bir il işlədim. Noyabr ayının ortaları idi. Məzuniyyətə çıxıb, qatarla Soçiyə dincəlməyə getdim. Hələ Arçut kəndində sovxoz direktoru işləyəndə Soçidə istirahət edərkən bir həkimlə tanış olmuşdum. Bu dəfə də həmin həkimə tapıb özümü müayinə etdirmək və bəzi məsləhətlər almaq istəyirdim. Soçiyə çatanda öyrəndim ki, həkim öz rayonuna - Zuqdidiyə köçüb. Ünvanını öyrənib həmin rayona getdim. Onu tapıb görüşdüm. Elmlər namizədi olan həmin həkim mənə çox yaxşı qarşılayıb müayinə etdi və dedi ki, heç bir xəstəliyim yoxdur.

Zuqdididən Qara dəniz sahilində yerləşən liman şəhəri Batumiyə getdim. Bu yerlərin təbiəti çox gözəl idi və mənə xoş təsir bağışladı. Meşəni xatırladan meyvə bağlarına elə bil sarı örpək sərilmişdi. İnana bilmirdim ki, belə meyvə bağları olarmış. Sonra bildim ki, subtropik iqlimə malik bu yerlər portağal, narıngi, limon və sair meyvələri ilə məşhurdur.

Batumidə ən yaxşı mehmanxanalardan birində yer götürdüm. Bir ay burada dincəldikdən sonra təyyarə ilə İrəvana uçdum. Oradan da Sarvanlara gəlib təsərrüfatda işlərimi davam etdirdim. Həmin ilin sonuna yaxın mənə direktor tə-

yin edən birinci katib qəflətən infarktdan vəfat etdi. Yerinə ikinci katib olan qadın seçildi. Bu qadının əvvəldən mənimlə arası yox idi. Elə bilirdi ki, rüşvət verib, bu vəzifəyə gəlmişəm. İclaslarda məni tənqid edir, sovxozla dalbadal komissiya göndərir, bir sözlə gözümçixdıya salırdı. Vəziyyəti belə görüb qərara gəldim ki, çıxıb gedim. Ancaq katib də məni işdən elə-belə çıxarmaq istəmirdi. Məqsədi məni dolaşdırmaq, cəzalandırmaq idi.

Vəziyyətdən çıxış yolu axtarırdım. Rayon kənd təsərrüfatı idarəsinin rəisi ilə razılaşıb İrəvana bir aylıq kursa getdim. Kursda 30 nəfərə qədər direktor vardı. Yalnız üç-dördü azərbaycanlı idi. 1980-ci il fevral ayının əvvəlində kursu başa vurub təsərrüfata qayıtdım. İşdən azad olunmaq üçün səhhətimi bəhanə gətirərək pul verib İrəvanda xəstəxanaya düşdüm. Bir müddət sonra, 1980-ci ilin sonunda katibin yanına gedib qəti şəkildə bildirdim ki, daha işləmək istəmirəm. Hansı formada istəyirsən işdən azad et, istəyirsən, lap tutdur. Bu qəti tələbimdən sonra katib səhhətimlə əlaqədar mənə işdən azad etdi.

Yenidən öz rayonumuza qayıdıb bir müddət istirahət etdikdən sonra raykomun birinci katibinin və kənd təsərrüfatı idarəsi rəisinin yanına getdim. Birinci katib təzə olduğu üçün mənə tanımasa da, adımla tanış olduğunu söylədi. Rəis də mənə ona təriflədi. Dedi ki, bizim öz kadrimızdır. Belə razılaşırdılar ki, hələlik mənə kənd təsərrüfatı idarəsinin hüquqşünası vəzifəsini versinlər. Fikirləşdim ki, bu da bəsimdir. Bir müddət məsul işdən uzaq olmaq istəyirdim. Pulum, yaxşı təsərrüfatım vardı, heç nəyə ehtiyac duymurdum.

1981-ci ilin yanvar ayında Spitakda kənd təsərrüfatı idarəsinin hüquqşünası vəzifəsinə təyin olundum. Üç il yaxın bu vəzifədə işlədim. Rayonun kadri kimi hamı hörmətim saxlayırdı.

Bir qədər də yaşayış şəraitim və həyətyanı təsərrüfatım haqqında məlumat vermək istəyirəm. Kəndimizdə ikimərtəbəli, yaraşıqlı evim vardı. Yüksək səviyyədə təmir etdirmişdim. Kənd yer

ri olmasına baxmayaraq, hər cür şərait yaratm. İkinci mərtəbədə 4 böyük otaq, mətbəx, hamam və tualet vardı. Birinci mərtəbədən anbar və qaraj kimi istifadə edirdik. Düzü, minik maşını almaq istəmirdim. Çünki idarə etməyə həvəsim yox idi. Böyük oğlum Sədrəddin Bakı Dövlət Universitetində, kiçik oğlum Elman isə orta məktəbdə oxuyurdu.

Geniş tövlə tikdirmişdim. Burada 3-4 baş inək, 40-45

Qızı Zərifə ilə Saralda

baş qoyun saxlayırdıq. Kəndimizdə cəmi 4-5 nəfər arı saxlayırdı ki, onlardan biri də mən idim. Hər mövsümdə 15-20 arı ailəsindən 150-200 kiloqram bal götürürdüm.

Həyətyanı sahəmiz hər tərəfdən hündür daş hasara alınmışdı. 18 sot olan sahədə 40-dan çox alma-armud ağacı əkmışdik. Ağacları və həyətyanı sahəni suvarmaq üçün on tonluq su hovuzu düzəltdirmişdim. Evlə tövlənin arası dəmir barmaqlıqlarla kəsilmiş, gül-çiçək əkmək üçün xüsusi yerlər hazırlatdirmışdım. Bütün bunları öz planıma və zövqümə uyğun olaraq düzəltdirmişdim. Bundan başqa kəndin alt hissəsindəki olan calada hamı kimi bizim də 15 sot əlavə torpaq sahəmiz vardı. Burada kələm və kartof əkirdik. Onu da qeyd edirəm ki, ayrı-ayrı vaxtlarda vəzifədə işləməyimə baxmayaraq, şəxsi təsərrüfatımdan daha çox gəlir götürürdüm. Bir ildə bostandan, meyvə bağından və mal-qoyundan götürdüyüm qazanca iki təzə "Jiquli" maşını almaq olardı.

Təsərrüfat işlərinin hamısını mənim nəzarətim altında ailə üzvlərim görürdü. Vəzifədə işləyib-isləməməyimdən asılı olmayaraq, həyat yoldaşım və uşaqlarım həmişə zəhmətə qatlaşmış, başqa rəhbər ailələrindən fərqli olaraq, əməyi sevmişlər. Hüquqşünas işlədiyim müddətdə vaxtımı daha çox təsərrüfatımın genişlənməsinə sərf edir, bunun nəticəsində də məhsulumuz ildən-ilə çoxalırdı. İndi imkanım vardı ki, becərdiyimiz məhsulun satışı ilə özüm məşğul olum.

Təsərrüfatımla məşğul olmaq mənim üçün hər cəhətdən faydalı idi. Fiziki cəhətdən adamı gümrəh saxlayırdı.

Son vaxtlar mən rəhbər vəzifəyə, daha doğrusu, direktor olmağa o qədər də həvəs göstərmirdim. Çünki şəxsi təsərrüfatımın işləri və ondan götürdüyüm qazanc mənim üçün yetərli idi. Həm də uzun müddət öz doğma el-obamızdan uzaqda işləmək sanki məni yormuşdu. Rəhbər vəzifəyə həvəs və maraq göstərməsəm də, rayon rəhbərliyi məndən bir təsərrüfatçı və təcrübəli, bacarıqlı kadr kimi istifadə etmək istəyirdi. Bu məqsədlə də katib məni çağırıb, Qızılörən kolxozuna sədr göndərmək istədiyini bildirdi.

Mən bilirdim ki, kolxoz sədri seçki yolu ilə seçilir. Çox söz-söhbətdən sonra razılaşdım. Dedim ki, seçərlərsə, işləyərəm. Baxmayaraq ki, həmin kolxozun çox zəif təsərrüfat olduğunu bilirdim. Məni ora göndərməkdə də məqsəd o idi ki, kolxozu dirçəldim.

Rayon rəhbərliyinin iştirakı ilə kolxozda seçki keçirildi. Burada qarışıq yaşayan azərbaycanlılar və ermənilər yekdilliklə məni sədr seçdilər. 1984-cü ilin fevral ayından burada kolxoz sədri kimi işə başladım. Təsərrüfatda işlərin qızgın çağında kəndə, öz evimizə gedə bilmirdim. Belə vaxtlarda ata tərəfdən qohumum olan Tellinin (ərinin adı İbrahim idi) evində gecələyirdim.

Bir qədər də Qızılörən kəndi haqqında məlumat vermək istəyirəm. Birinci dünya müharibəsinə qədər Qızılörəndə erməni yaşamamışdı. 1918-ci ildən başlayaraq erməniləşdirmə siyasətinin nəticəsi olaraq buraya da ermənilər köçürülmüş, sonradan kəndin adını dəyişib Şenavan qoymuşdular. Qızılörən hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olunmuşdu. Kənd Hamamlıdan Gümrüyə gedən şosse yolunun

üç kilometrliyində, dağların ətəyində yerləşirdi. Torpağı münbit olduğuna və güneydə yerləşdiyinə görə Qızılörən adını veribləmiş.

Bu kənddə 220 ev vardı ki, bunların 80-i azərbaycanlı, qalanı erməni ailələri idi. Kənddə ikimərtəbəli evlər, məktəb, klub, idarə binası tikilmişdi. Əhalinin sayına görə azərbaycanlılar çoxluq təşkil etsələr də, kolxozda rəhbər vəzifələrin hamısında ermənilər işləyirdi. Azərbaycanlılar yalnız sırayı işlərdə - fəhlə, naxırçı, sağıcı kimi çalışırdılar. Ona görə də çox vaxt sədri azərbaycanlı seçirdilər ki, camaatı işlədə bilsin.

Kolxozun 250 hektar əkinə yararlı torpağı, 1000 hektar otlaq sahəsi vardı. Dağlardan süzülüb gələn bulaq suları kiçik bir çaya çevrilib, kəndin yanından axır, Pənbək çayına qovuşurdu. Bu çay kəndə çox xeyir verirdi. Ondan həm suvarmada, həm də məişətdə istifadə olunurdu. Suyu çox təmiz idi.

Bundan başqa kolxozun 1500 qoyunu, 300 başa qədər qaramalı vardı. Təsərrüfatda əsasən şəkər çuğunduru əkilib, becərilirdi. Bu da böyük zəhmət tələb edirdi. Üstəlik kənddə işçi qüvvəsi çatışmırdı.

Mən işə başlayanda qışın ortaları olsa da, mal-qara üçün yem tükənmişdi. Mal-qaranı yaza çox çətinliklə çıxardıq. Öz iş prinsipimə uyğun olaraq, burada da ciddi nizam-intizam yaradıb, hər sahədə tələbkarlıq göstərirdim. Yazda şəkər çuğundurunun əkilib becərilməsini kənd camaatının hesabına yüksək səviyyədə başa çatdırdım. Halbuki, işçi qüvvəsi az olduğuna görə, əvvəllər rayonun başqa təsərrü-

fatlarından kömək üçün fəhlələr gətirilirdi.

Çuğundurun becərilməsi ilə bağlı bir məsələni də diqqətə çatdırmaq istəyirəm. Bir dəfə katib rayonun rəhbər işçilərini götürüb kəndə gəlir və çuğundur tarlalarını gəzir. Onlar görürlər ki, sahələr çox yaxşı və aqrotexniki qayda-da becərilib. Həmin vaxt mən idarədə idim. Eşitdim ki, katib tarlaları gəzir, yük maşınına minib onların yanına gətdim. Becərmənin gedişindən razı qalan katib, bunu necə təşkil etdiyimi soruşdu. Ona cavab verdim ki, camaatın gərgin işləməsi hesabına bu işləri görmüşük. Mənə təşəkkürünü bildirib nə üçün yük maşınında gəzdiyimlə maraqlandı. Bildirdim ki, kolxoz sədrinin xidməti minik maşını yoxdur. Katib dedi ki, səhər gəl, tapşırıcam sənə maşın versinlər.

Onlar kolxozun işindən çox razı getdilər. Ertəsi gün katibin tapşırığına əsasən kənd təsərrüfatı idarəsindən mənə "Moskviç" markalı avtomaşın verdilər.

. Qısa müddətdə kolxozun bütün sahələrində - maldarlıqda, əkinçilikdə əsaslı dönüş yaradıldı. Kəndin özündə və qonşu kolxozlarda hamı mənim işimə həsəd aparırdı. Rayon rəhbərliyində əvvəlcədən inam yaranmışdı ki, bu kolxozu yalnız mən dirçəldə bilərəm. Belə də oldu.

Ancaq taxıl biçini ərəfəsində qəflətən radikulit (yel) xəstəliyinə tutuldum. Çətin yeridiyimə görə təsərrüfat rəhbərlik edə bilmirdim. Müvəqqəti olaraq sədrliyi partiya təşkilatı katibinə həvalə etmişdim. Amma möhür özümde idi. Bütün bank əməliyyatlarına, sənədlərə özüm imza atıb, möhür vururdum. Rayon rəhbərliyi, kolxozun idarə işçiləri vaxtaşırı mənə baş çəkib hal-əhval tuturdular. Üç aya qə-

dər xəstə yatdım. Bu müddətdə rayon xəstəxanasında və Bakıda müalicə olundum.

Vəziyyəti belə görüb rayon rəhbərliyindən xahiş etdim ki, məni kolxoz sədrliyindən azad etsinlər. Xahişim nəzərə alındı. Səhhətim düzəldikdən sonra köhnə işimə - kənd təsərrüfatı idarəsində hüquqşünas vəzifəsinə qayıtdım.

Artıq il yarım idi ki, hüquqşünas işləyirdim. Birinci katib yenə məni başqa təsərrüfatlara rəhbər göndərməyi təklif et-

Kənd təsərrüfatı idarəsində
hüquqşünas işləyərkən

sə də, səhhətimi hər şeydən əziz tutub kənar yerlərdə işləməyə razılıq vermədim. Sözü düzü, buna heç həvəsim qalmamışdı. Artıq yaşım da 55-i haqlamışdı. Rayon rəhbərliyindən xahiş etdim ki, səhhətimlə əlaqədar mənə öz kəndimizdə müvafiq bir iş versinlər. Sözümlü yerə salmadılar. 1986-cı ilin ortalarında Saral sovxozuna baş iqtisadçı təyin olundum.

Bundan iki il sonra məlum Dağlıq Qarabağ hadisələri baş verdi.

II F Ə S İ L

DEPORTASIYA VƏ ZƏLZƏLƏ

1988-ci ilin əvvəllərində “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan bir qurup erməni siyasətbazları qondarma Dağlıq Qarabağ problemini ortaya atdılar. Rayonumuzun bəzi erməni rəhbərləri siyahı tutdurub azərbaycanlılara imza atdırdılar ki, guya onlar da Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə razıdılar. Hadisələr getdikcə dərinləşdi və Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara təzyiqləri gücləndi.

O vaxt Sovet hökuməti vardı və camaat inanmırdı ki, onları öz doğma yurd-yuvalarından zorla çıxara bilərlər. Bütün azərbaycanlı kəndləri kimi, Saral kəndinin əhalisi də öz doğma yerlərini qoyub getmək istəmirdi. Azərbaycan kəndləri həmin vaxtlar ermənilər tərəfindən aramsız təzyiqlərə məruz qalırdı. Erməni daşnakları dəfələrlə kəndlərimizə silahlı basqınlar etdilər. Bütün bunların nəticəsi olaraq, sovxozun mal-qarası aparıldı, məktəblərdə dərslər dayandırıldı, kənddəki tikiş fabriki bağlandı, bütün fəaliyyət sahələri dayandırıldı. Rayonla əlaqələr kəsildi.

Hadisələr baş verən zaman Spitakda (Hamamlıda) olan 32 kənddən yalnız Saral və Qursalı kəndləri təmiz azərbaycanlı kəndləri idi.

Burada haşiyə çıxaraq Qursalı kəndinin tarixi və əhalisi haqqında məlumat vermək istəyirəm.

Qursalı bizim Saral kəndi ilə qonşu idi və bir sovetlikdə yerləşirdi. Dini əqidəsinə görə bu kəndin camaatı бүтүнлүклə “şio” idilər.

Qursalıda 450-ə yaxın fərdi təsərrüfat və 2200-ə yaxın əhali vardı. Bu kənddə nə əvvəllər, nə də sonralar bir nəfər də erməni yaşamamışdı. Qursalı Hamamlıdan 5-6 kilometr aralıda, dəmir yolunun və Pəmbək çayının sol sahilində, meşənin ətəyində yerləşirdi. Dərə boyunca salınan kəndin uzunluğu 2 kilometrədən artıq olardı. Kəndin üst hissəsi təbii meşəlik idi. Meşədə əsasən palıd, cökə və cır meyvə ağacları bitirdi. Kəndin ortasında qara daşdan hörülmüş qədim meçid ucalırdı. Bundan başqa uçuq bir kilsə də vardı ki, deyilənlərə görə, rum dövrlərindən qalmışdı. Kənddə son illərədək su dəyirmanından istifadə edilirdi. Qursalının ərazisi Saral, Əfəndi, Hacıqara kəndlərinin və Hamamlının sahələri ilə həmsərhəd idi. Son vaxtlar kənddə üçmərtəbəli 7 korpuslu məktəb binası, ikimərtəbəli mədəniyyət evi, dördmərtəbəli poçt binası tikilib istifadəyə verilmişdi. Kəndin işgüzar və qoçaq camaatı vardı. Onların qoçaqlığı, igidliyi həmişə Hamamlının və qonşu kəndlərin ermənilərini qorxudur, vahiməyə salırdı.

Bu kəndin yaylaqları 20-25 kilometr uzaqda yerləşirdi. Xərovə yaylağından başlanan yurd yerləri Ələyöz rayonuна qədər uzanırdı. Xıdırın yurdu, Səmədin bulağı, Sarıbulaq və Sarıbəy adlanan yaylaqlarda yay dövründə həm Qursalı sovxozunun çobanları, həm də kənd camaatı köç salırdı. Yurd yerlərinin çoxu kəndin varlı-hallı adamlarının adları ilə bağlı idi.

Qursalı sovxozu Sarala nisbətən böyük təsərrüfat hesab olunurdu. 400 hektara yaxın əkin sahəsi, 1000 hektardan çox otlağı, 400 baş qaramalı, 2000 baş qoyunu vardı. İkinci dünya müharibəsindən sonra Qurbanov Mirseyib adlı bir nəfər 15 il burada kolxoz sədri işləmişdi. O, müharibədən zabit kimi qayıtmışdı, kolxozun işlərini çox yaxşı aparırdı.

Yenidən qayıdıram azərbaycanlıların Ermənistandan zorla çıxarılmasına. Rayon rəhbərliyi Saral camaatına təklif etdi ki, siz öz kəndinizi Azərbaycanda Şamaxor rayonunun ermənilər yaşayan Çardaxlı kəndi ilə dəyişməyə razılaşın. İlk köçürülmə 1988-ci il noyabr ayının 30-da başladı. Təxminən 30-a qədər xırda avtobus verib dedilər ki, hər maşına 2-3 ailə yatacaq və digər ev əşyaları yığsın. Bu vəziyyət kənddə çaxnaşma yaratdı. Ağlayan kim, bayatı deyən kim. Doğma ocağını qoyub getmək istəməyən camaat, bu hadisəni törədən ermənilərə lənətlər yağdırmağa başladı.

Bu vaxt kəndə 5-10 yük maşını da gəldi. Dedilər ki, kim istəyir əşyalarını yığsın. Avtobus və maşınlar yükləndikdən sonra kəndin qabağındakı şosse yolunda sıraya düzülülər. Yük maşınlarının kabinəsində hər ailədən bir-iki nəfər oturdu. Gecə qorxulu olduğundan maşınlar səhər tezdən yola düşdü. Kirovakana çatmamış yük maşınlarının sürücüləri yanlarında oturan kənd sakinlərini söyüb-təhqir etmiş, maşından düşürmüşdülər. Sonra da yüklə dolu maşınları qaçırıb aradan çıxmışdılar. Bir gün sonra eşitdik ki, maşın karvanı Kirovakandan keçib Həməzəçimənə çatanda ermənilər tərəfindən gülləboran edilib. Sonra məlum oldu ki,

doğrudan da həmin kəndin yanında avtobuslara ov tüfənglərindən və başqa silahlardan atəş açılıb. Nəticədə Balacaların Məsiminin oğlu Teymur və arvadı, Sədinin nəvəsi öldürülüb, 5-10 nəfər yaralanıb. Kənd camaatı həlak olanlar üçün qəbir qazdı, amma meyidləri gətirmək mümkün olmadı. Yaralananlar isə elə həmin avtobuslarla Qazax rayon xəstəxanasına çatdırıldı.

Yaralananlardan biri də mənim qızım Abidə idi. Hadisədən bir gün sonra kəndə Sovet ordusunun zabit və əsgərləri gəldilər. Onlar kənd camaatını yığib bildirdilər ki, daha qorxmayın, sizin təhlükəsizliyinizi təmin edəcəyəm. Hökumət qərar verib: Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə evinizi qanuni yolla dəyişib, köçəcəksiniz. Rus millətindən olan hərbiçilərin kənddə olması ermənilərin təyziqinin qarşısını bir qədər aldı. Hərbiçilər bizə dedilər ki, sabah yenə maşınlar gələcək, lazımı ev əşyalarını yığib hazırlayın. Biz maşın karvanını Azərbaycanın sərhədinə qədər müşayiət edəcəyik.

Həmin günlər camaat mal-qarasını dəyər-dəyməzinə satmağa məcbur oldu. İkinci köç dekabrın 3-nə təyin olundu. Bu dəfə hər ailəyə bir yük maşını ayırdılar. Qocalar, qadınlar və uşaqlar avtobuslara mindilər. Yenidən böyük bir maşın karvanı şosse yolunda düzüldü. Adamlara tapşırıdılar ki, pəncərələri yorğan-döşək, balıqlarla örtünlər ki, gör-sənməsinlər. Köç karvanına bir neçə yangınsöndürən də qoşulmuşdur ki, ermənilər tərəfindən törədilə biləcək hər hansı yanğının qarşısı alınsın. Bu dəfə zirehli texnikanın müşayiəti ilə maşın karvanı sağ-salamat Azərbaycanın sərhədinə çatdırıldı.

Kənddə hələ əlliye yaxın ailə qalmışdı. Növbəti köçürülmə dekabrın 7-nə təyin olunmuşdu.

Kənddə qalanlardan biri də mən idim. Rus zabiti ilə söhbətimdə bildirdim ki, bu yerlər ta qədimdən bizim ata-babalarımızın olub. Ermənilər sonradan bu torpağa gəliblər. İndi bizi zorla buradan köçürürlər. Siz bir hökumət adamı kimi, niyə bu zorakılığın qabağını almırsınız? Rus zabiti gülərək dedi ki, bu nə bizlik, nə sizlikdir. Moskvanın qərarı belədir. Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmamalıdır.

Həmin an fikirləşdim ki, uzun illər yaşayıb qurduğum evdən bir yük maşını ilə nə götürə bilərəm axı? İnana bilmirdim ki, Sovet hökuməti dövründə dövlət səviyyəsində belə qanunsuzluqlar, haqsızlıqlar baş versin. Sonralar məlum oldu ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi 70 il hökm sürən Sovet İttifaqını dağıtmaq məqsədilə ortaya atılıbmış. Həmin ərəfədə mənim kolxoz sədri işlədiyim Qızılörən kəndinin əhalisi daha pis vəziyyətdə çıxarılmışdı. Kəndin camaatını heç dəyişək üçün əyin paltarı, ərzaq götürməyə qoymadan zorla avtobuslara doldurub qovmuşdular. Qonşu Qursalı kəndinə isə rayon rəhbərliyi və hərbiçilər təsir göstərə bilmirdilər. Qursalılar rayonun erməni rəhbərlərinə etiraz edir, onları kəndə buraxmır, müqavimət göstərirdilər. And içirdilər ki, ölsək də kəndi tərk etməyəcəyik. Onlar tüfəng, tapança və sair silahlarla kəndin müdafiəsində hazır dayanmışdılar.

Arçut kəndində də hələlik müvəqqəti sakitlik idi. Kəndin adamları Sarala gəlib vəziyyətimizlə maraqlanırdılar.

Ermənilər Arçut camaatının 200-300 baş qoyununu çobanla birlikdə çöldən aparmışdılar. Bu barədə rəhbərlik heç bir məlumat vermirdi.

Ayırım dərəsi adlanan Haydarlı, Hallavar, Kilsə kəndlərindən xəbərlər gəlirdi ki, onların da köçmək fikirləri yoxdur.

Dekabrın 6-da Qursalıda yaşayan qudamgilə gedib, onların vəziyyəti ilə maraqlandım. Saral camaatının məcburi qaydada, zorla köçürülməsindən xəbərləri vardı. Onu da dedim ki, sabah kənddə qalan 50-yə yaxın ailəni də çıxarırlar. Dekabrın 7-də fikirli halda həyət - bacamda gəzişir, baş vermiş hadisələri özlüyümdə götür-qoy edirdim. Həyat yoldaşım Şahnıyar qab-qacağı və xırda-para şeyləri yeşiklərə qablaşdırırdı.

Mən təzə bir məlumat almaq üçün kəndin mərkəzinə tərəf getdim. Şahnıyar küçədə, qonşularla söhbət edirdi. Hamının əli işdən soyumuşdu, nə edəcəyimizi bilmirdik. Sovxozun idarə binasına yaxınlaşanda qəflətən hiss etdim ki, ayaqlarım altında yer titrədi. Özümü ayaq üstə güclə saxlayırdım. Qulaqlarım gurultudan, səs-küydən az qalırdı tutulsun. Nə baş verdiyini dərk edə bilmirdim. Geriyə, evimə tərəf dönüb, getmək istədim. Adamlar yolboyu o tərəf-bu tərəfə qaçır, qışqıraraq ermənilərə söyüş, qarğış yağdırırdılar. Bu vaxt başa düşdüm ki, zəlzələ baş verib. Çünki gözümün qarşısında evlər, hasarlar uçub tökülürdü. Toz dumanla qarışmışdı. Camaat elə başa düşürdü ki, bu da ermənilərin əməlidir. Evimə çatanadək, ayağımın altında yerin bir neçə dəfə bərkdən silkələndiyini hiss etdim. Gördüm

ki, evin ikinci mərtəbəsi yatıb, hasar dağılıb. Əllərində avtomat olan rus əsgəri camaatın kəndin üst tərəfinə yığılmasına göstəriş verdilər. Evimizin qabağındakı elektrik dirəyinin aşmasından çəkinərək, qonşunun həyətinə keçib burada uzandım. Yer arası kəsilmədən yırğalanır, evlər şaq-qıltı, gurultu ilə uçub dağılırdı. Kimi evdə qalan ailə üzvünü, uşağını, kimi də qohum-əqrabasını haraylayırdı.

Bir az keçdi mən gördüm ki, həyat yoldaşım Şahnıyar qışqıra-qışqıra mənə axtarır. Görəndə ki, sağ-salamatam, sevincindən ağladı. Onu da qeyd etdim ki, kənddə bizim ailədən Şahnıyarla mən qalmışdıq.

Çox keçmədən adamlardan bir çoxu kəndin üst tərəfindəki təpəyə yığıldı. Mən də Şahnıyarla birlikdə onların yanına qalxdım. Camaat toplaşdı, kəndə tamaşa edirdi. Zəlzələnin təkrarlanacağından qorxub çaş-baş qalmışdıq.

Kənddəki bütün evlər uçub dağılmışdı, bəzi həyətlərdə yanğın baş verdiyindən tüstü qalxırdı. Təpədən gördük ki, kəndin içərisində bir adam da qalmayıb. Rayon mərkəzi Spıtak toz-duman içərisində itib-batmışdı.

Axsama qədər bu təpəlikdə qaldıq. Yer yenə arabir silkələnir, uğultu səsləri gəlirdi. Dəqiqələşdirdim ki, zəlzələ saat 11.45-də baş verib. Qaranlıq düşəndə kəndə tərəf endik. "Armud ocağı" deyilən ziyarətgahın yanına toplasdıq. Bir azdan kənddə nə qədər adam vardısı, hamısı bura yığıldı. Sovxozun ot tayaları ziyarətgahın yaxınlığında idi. Adamlar soyuqdan və küləkdən qorunmaq üçün ot bağlamalarını gətirib daldalanacaq qurdular.

Uçan evlərin qapı-pəncərəsini gətirib ocaq qaladıq. Ev-

lər yerlə-yeksan olmuşdu. Zəlzələnin yenidən təkrarlana-
cağı adamlarda vahimə yaradırdı. O gecəni ac-susuz tonqal
başında keçirdik.

Bizim evimiz ziyarətgahın yaxınlığında idi. Gecənin bir
vaxtı bərk üşüdiyümü hiss etdim. Fikirləşdim ki, ölmək-öl-
məkdi, xırıldamaq nə deməkdi? Heç kimə demədən evimə
tərəf getdim. Birinci mərtəbə salamat idi. Zirzəmiyə girib,
gecəni orada qaldım. Səhərə yaxın gördüm ki, adamlar zi-
yarətgahın yanından öz evlərinə tərəf gedirlər. Həmin gün
uçuqların altından pal-paltar və ərzaq çıxarmağa başladıq.
5-10 nəfər bir yerə yığılır, bir yerdə daldalanır, tapdıqları
ərzağı bir yerdə yeyirdilər.

Zəlzələ ermənilərin azərbaycanlılara basqınıni və köç
məsələsini elə bil unutdurmuşdu. Zəlzələdən sonra nə ra-
yondan, nə də hərbiçilərdən kənddə heç kəs görsənmədi.
Adamlar bir-birini arayıb, axtarandan sonra bəlli oldu ki, iki
qardaş - Əli və Rəsul Təmrəz oğlanları sovxozun idarə bi-
nasının uçuqları altında qalıblar. Muradlı İsmayıl kişinin
nəvəsi, mexanizator işləyən Tofiqin başına divar uçub və o
da keçinib.

Bir neçə kişi, qadın və uşaq həmin vaxt evdə olduqların-
dan yaralanmışdılar. Onu da qeyd edirəm ki, Əli və Rəsul
qardaşları ilə birlikdə sovxozda baş mühasib işləyən bir er-
məni də panellərin altında qalmışdı. Ağır panellərin altın-
dakı cəsədləri əllə çıxarmaq mümkün deyildi. Hadisənin
üçüncü günü erməninin yaxın qohumları Kirovakan şəhə-
rindən avtokran gətirib, panelləri qaldırıqdan sonra me-
yidlər götürüldü. Əli və Rəsul mənim qohumlarım idilər.

Belə ki, mənim qardaşım Nəbi onların bacısını almışdı.
Meyidləri camaatın köməyi ilə adət-ənənəmizə uyğun ola-
raq dəfn etdik.

Güclü zəlzələ Ermənistanda çox böyük dağıntılara və
itkilərə səbəb olmuşdu. Bizim rayonda və qonşu erməni
kəndlərində çoxlu sayda insan yerlə yeksan olmuş binalar-
ın altında qalmışdı. Əgər məlum hadisələrlə əlaqədar
məktəblər bağlanıb, əhali köçürülməsəydi bizim kənddən
də yüzlərlə insan zəlzələnin qurbanı olacaqdı. Təkcə bir
faktı deyim ki, 400-500 şagirdi, 50-60 müəllimi olan iki-
mərtəbəli məktəb, 80-100 nəfər qadının işlədiyi tikiş fabri-
ki, həmişə adamla dolu olan sovxozun idarə binası yerlə-
yeksan olmuşdu.

Yeraltı təkanlar dalgavari şəkildə bir istiqamətdə oldu-
ğundan qonşu Arçut kəndinə o qədər də ziyan dəyməmiş-
di. Burada bir adam da zərər çəkməmiş, yalnız divarlarda
çatlar əmələ gəlmişdi. Qursalı kəndində də böyük dağıntı-
lar olmuşdu. Burada məktəb və ictimai binalar bağlandığın-
dan tələfat az idi, ölənlərin sayı 18-20 nəfərə çatırdı.

Saralda isə 350 evdən biri də salamat qalmamışdı. Evlə-
rin və hasarların uçması nəticəsində kənd yollarında avto-
maşınların hərəkət etməsi mümkün deyildi. İki gün kənddə
bir maşın da işləmədi. Üçüncü gün hərbiçilər buldozer gəti-
rib, kəndin əsas iki böyük yolunu uçqunlardan təmizləmə-
yə başladılar. Kəndin ətraf ələmlə əlaqəsi tamam kəsilmiş-
di.

ƏLVİDA, YURD YERİ!

Dekabrın 10-da oğlum Sədrəddin və Xanlarda yaşayan kürəkənim Ramiz Gürcüstanın Qardabani rayonunda yaşayan qohumların yanına gedib oradan sürücüləri gürcü olan iki "Kamaz" maşını götürüb gəldilər. Maşınları zəlzələdən zərərçəkənlərə yardım göstərmək üçün vermişdilər. Ertəsi gün uçuqlar altından çıxarılmış xırda-para ev əşyalarını maşınlarla yükləyib Ermənistandan çıxdıq. Mən özümə aid olan əşyaları Xanlar rayonunda yaşayan qızımın evinə yerləşdirib, Çardaxlıya pənah gətirmiş camaatımızın yanına gəldim.

Şamxor rayonunun Çardaxlı sovxozunu bizim Saral camaatına verdilər. Çünki kəndimizin əhalisinin demək olar ki, hamısı bura yığılmışdı. Çardaxlı sovxozu iri təsərrüfat idi. 1989-cu ilin yanvar ayında sovxozun baş iqtisadçısı - plan şöbəsinin müdiri təyin olundum. Həyat yoldaşım ilə birgə Çardaxlıda yaşayır, arabir Xanlara gedib, qızım ilə baş çəkirdim. Onu da deyim ki, Xanlar rayonuna əvvəllər də gedib-gəlirdim. Bu yerlərin ab-havası, təbiəti çox xoşuma gəlirdi. Bir müddət sonra Bakı şəhərində yaşayan kəndimizin sakinləri gəlib öz valideynlərini, qohumlarını Çardaxlıdan aparmağa başladılar. Bunun səbəbi Çardaxlı sovxozunun başlı-başına buraxılması, adamların dolanışığının, güzəranının yaxşı olmaması idi. Mən də qərara gəldim ki,

Xanlara köçüm. Bu məqsədlə mart ayının əvvəlində Xanlar şəhərində yaraşıqlı üçmərtəbəli bir ev aldım. Evi sənədləşdirib Xanlar sakini oldum. İş üçün rayon partiya komitəsinə müraciət etdim. Ümumiyyətlə, bu rayona Ermənistanın müxtəlif bölgələrindən, xüsusən Göyçə mahalından çoxlu azərbaycanlılar köçüb gəlmişdilər. Onların içərisində ziyalılar, rəhbər vəzifələrdə çalışmış adamlar çox olduğundan iş məsələsi problem idi. Buna baxmayaraq, birinci katib məni yüksək səviyyədə qəbul etdi və rayon icraiyyə komitəsində qaçqınlarla iş üzrə təlimatçı vəzifəsinə işə götürdü. Onu da bildirdi ki, hələlik işlə, yaxın vaxtlarda səni təsərrüfatların birinə rəhbər göndərərik.

Xanlarda işləyib yaşamağa başladım. İmkanlarım geniş olduğu üçün evə mebel və sair əşyalar aldım. Burada həyat yoldaşım ilə ikimiz qalırdıq. Oğlum Elman Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna qəbul olduğundan sonra hərbi xidmətə çağırılmışdı.

Xanlar rayonunda bizdən başqa Sarallı ailəsi yox idi. Qonşu Qursalı kəndindən burada 35-ə qədər ailə məskunlaşmışdı. Onlardan biri də qızımın qayınatası Ənvər kişi idi.

Burada işimdən razı idim. Dolanışığımız, güzəranımız pis deyildi. Aldığım evin yaxşı həyət-bacası, geniş təsərrüfatı vardı. Rayonun yaxın kəndlərindən 10 arı ailəsi də almışdım. Burada işim elə idi ki, həyətyanı təsərrüfatımızla məşğul olmağa xeyli vaxtım qalırdı. Yazda xeyli tərəvəz və digər bitkilər əkdik. Arıları isə Göygöl ərazisində yerləşən Toğana kəndinə apardım.

Ümumiyyətlə, Hacıkəndin, Göygölün təbiəti bizim doğ-

ma yerləri, Saralı xatırladırdı. Çox gözəl havası, saf suyu vardı. Təlimatçı kimi işləyir, təsərrüfatımla məşğul olur, arabir də arılara baş çəkmək üçün Toğanaya gedirdim.

Həmin vaxt eşitdim ki, Çaykənddəki qızıl balıqyetişdirmə zavodunda direktor müavini və baş mühasib yerləri boşdur. Zavodun direktoru ilə görüşdüm. O, tərcümeyi-halımı öyrəndikdən sonra, böyük məmuniyyətlə mənimlə işləməyə hazır olduğunu bildirdi.

Rayon rəhbərliyinin razılığı ilə zavod direktorunun müavini və baş mühasib vəzifəsinə təyin olundum. Yeni işimdən razı idim. Bakıda yaşayan qohumlar, uşaqlarım Xanlara gəlir, yaşayış şəraitimizə baxıb, bizə qibtə edirdilər. Bununla belə, el-obamızın 90 faizi Bakıda məskunlaşdığı üçün xeyir-şər düşəndə ora getmək məcburiyyətində qalırdım. Bu da çətinlik yaradırdı. Qursalı kəndindən olan ailələr, qohumlar da yavaş-yavaş köçüb Bakıya gedirdilər.

Onu da deyim ki, oğlum Elman artıq hərbi xidməti başa vurub qayıtmışdı. Ailə vəziyyətimizlə əlaqədar olaraq onu oxuduğu institutun mexanizasiya fakültəsinin qiyabi şöbəsinə keçirdik. Qohum - əqrəbaya görə həyat yoldaşım Şahnıyar da məni Bakıya köçməyimizə razı salmağa çalışırdı.

1989-cu il noyabr ayının sonunda ev almaq üçün Bakıya gəldim. 8-ci km qəsəbəsində nəqliyyat üçün münasib olan, hər cür şəraitə malik üçotaqlı mənzil aldım. Xanlardakı evimi satıb Bakı şəhərinə köçdüm. Burada da özümüz üçün gözəl şərait yaratdıq. Həmin ərəfədə bir gün təsadüfən hüsr yerində həyat yoldaşım Şahnıyarın qohumu, "Kirpi" jurnalının baş redaktoru Eyvaz Borçalı ilə rastlaşdım. O və-

ziyyətimlə, yaşayışım, işimlə maraqlandı. Münasib bir iş düzəlməyimə kömək edəcəyinə söz verdi. Bir neçə gündən sonra Eyvaz Borçalı ilə birlikdə Abşeron rayon partiyası komitəsinə getdik. Birinci katib Abbasov bizi səmimi qarşıladı. Hiss etdim ki, Eyvaz müəllimin böyük hörməti var. Məni katibə yaxın qohumu kimi təqdim etdi. Abbasov tərcümeyi-halımla maraqlandı və yaxın vaxtlarda münasib bir işlə təmin edəcəyinə söz verdi.

Bir neçə gündən sonra mən birinci katibin çağırışına əsasən onun yanına getdim. Bildirdi ki, səni hələlik Mehdiabad sovxozuna direktor müavini göndəririk. Bir müddət işlə, sonrasına baxarıq.

Ertəsi gün Mehdiabad sovxozuna getdim. Direktor Novruz Dünyamalıyev məni çox mehribancasına qarşıladı. Ona mənim barəmdə əvvəlcədən məlumat vermişdilər. 1989-cu il dekabr ayının sonunda sovxozda direktor müavini kimi işə başladım. Əvvəlki iş üslubuma uyğun olaraq, nizam-intizamla işə gedir, təsərrüfatın bütün sahələrinə baş çəkir, lazımı göstərişlər və məsləhətlər verirdim. 1990-cı ilin avqust ayında Abşeron rayonunun ərazi-inzibati bölgüsünə baxıldı və bir sıra təsərrüfatların və Ermənistandan zorla çıxarılan qaçqınların hesabına Xızı rayonu yaradıldı.

TİKDİM Kİ, İZİM QALA...

Mərkəzi Komitə tərəfindən Maksim Musayevin Xızı rayonuna birinci katibliyə namizədliyi verilmişdi. M. Musayev əslən Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalından idi. Bu vaxta qədər Qax rayonunda birinci katib və digər yüksək vəzifələrdə işləmişdi. Xızı rayonu yeni təşkil olunduğu üçün Ermənistandan gələn qaçqınlar rayon rəhbərliyinə, idarə və təşkilatlara işə götürülürdü. M. Musayevin məsləhəti ilə 1991-ci il aprelin 11-də Xızı rayon əmək və əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzinə direktor təyin olundum. Bu vəzifəmlə əlaqədar mən məcburiyyət qarşısında Xızıda yaşamağa idim. Xızı Bakıdan 100 kilometr aralıda yerləşirdi. Yeni rayonun yeni sakini və qaçqın kimi gələcəkdə ev tikmək üçün 25 sot torpaq sahəsi aldım. Müvəqqəti olaraq həyat yoldaşım Şahnıyarla birlikdə vaqon-evdə yaşadım. Bakıdan stol-stul, çarpayı, şkaf və lazımı ev avadanlıqları gətirdik. Şəhərdəki evimizdə isə oğlum Elman qalıb yaşayış oldu. İstirahət, bayram günlərində Bakıya gedib, oğul-uşağa, qohumlara baş çəkirdik. Torpaq sahəmizdə göy-göyərtili, pomidor, xiyar, kartof, kələm və s. tərəvəz məhsulları yetişdirir, hərdənbir Bakıya pay göndərirdik. Ümumiyyətlə, Xızıda su qıt idi. Bunu nəzərə alaraq 15 tondan çox tutumu olan su hovuzu tikdirdim. Quba, Xaçmaz zonasından müxtəlif meyvə tingləri gətirib əkdim. Qısa müddətdə bu-

rada çox gözəl, səliqəli bağ-bağça yaratmağa nail oldum.

Rəhbərlik etdiyim idarədə 8-10 nəfər işçi vardı. Təvazökarlıq olmasın, işlədiyim üç il müddətində istər kollektivdə, istərsə də rayonda böyük hörmət qazandım. Buna səbəb işgüzarlığım, nizam-intizamım, düz danışmağım idi. Sovet hökuməti dağılandan sonra rayon partiya komitələrini yeni struktur olan icra hakimiyyətləri əvəz etmişdilər. İstər M. Musayevin, istərsə də ondan sonrakı icra başçılarının dövründə hamı işimdən razı idi. İdarəmizə müraciət edən ahıllar, təqaüdcülər, əlillər və başqaları işimizdən və göstərdiyimiz xidmətdən heç vaxt şikayətçi olmurdu. Onlar mənim haqqımda rayon rəhbərliyinə xoş sözlər deyib, razılıq bildirirdilər. Nazirliyimizdən gələn komissiyalar işimizdə heç bir nöqsan tapa bilmirdilər. Nazirliyin keçirdiyi bütün yığıncaqlarda iştirak edir, idarənin işi barədə müntəzəm hesabat verirdim.

Həmin illərdə erməni işğalçılarının torpaqlarımıza basqınları davam edirdi. Bütün Azərbaycan oğulları kimi, oğlum Elman da könüllü olaraq orduya getmişdi. Qudam Cəlal müəllimin oğlu İntiqam da hərbiçi idi. Onun baş leytenant rütbəsi vardı. Elman onun yanında, Qarabağ bölgəsində ermənilərə qarşı döyüşlərdə iştirak edirdi. Mənim və həyat yoldaşımın yeganə nigarənçiliğimiz Elman sarıdan idi. Bütün valideynlər kimi biz də istəyirdik ki, tezliklə müharibə dayandırılınsın, qan tökülməsin. Bizim bu istəyimiz möhtərəm Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıdandan sonra reallaşdı. Cəbhədə atəşkəs elan olunduqdan sonra oğlum Elman da ordudan tərxis edildi.

hiyyətlərim vardı.

1994-cü ilin payızında özüm üçün bir mülk tikməyi planlaşdırdım. Fikirləşirdim ki, daha Xızıdan başqa yerə köçəsi deyiləm. Burada işləyib, ömrümün axırına qədər də burada yaşamağı qərarlaşdırmışdım. Bu yerlərin ab-havası, təbiəti mənə xoş gəlirdi, səhhətim, yaşım üçün də çox münasib, əlverişli idi. Beləliklə, tikinti materialları almağa başladım. Bu işdə mənə həmyerlimiz, Sarallı Paşa müəllimin oğlu, Bakıdakı 1 nömrəli evtikmə kombinatında baş mühəndis iş-

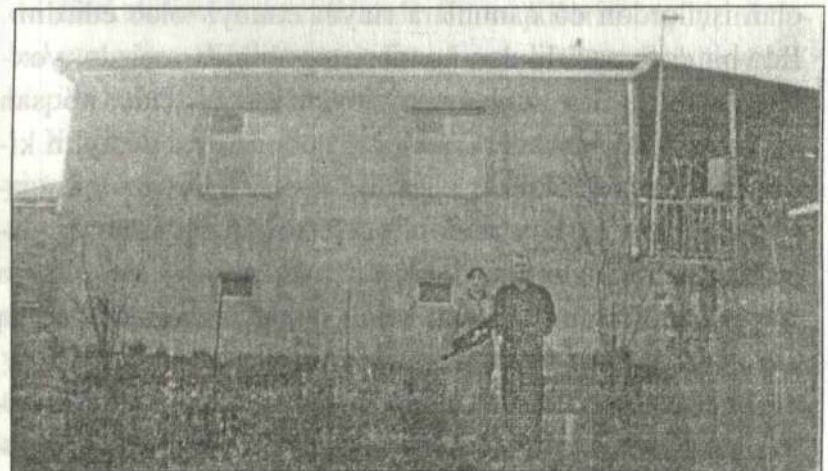
Bizim Loru-Pəmbək zonasının adamları, eləcə də ziyalıları istər işimə, istərsə də güzəranıma qibtə edirdilər. Çünki onların arasında yeganə adam idim ki, dövlət işində, rəhbər vəzifədə işləyirdim. Ermənistanda olduğu kimi burada da yenə möhürüm və bir sıra qulluq səla-

ləyən İsayev Şahid yaxından kömək göstərirdi.

Onu da deyim ki, mən bu xatirələri yazanda Şahid cavan yaşında vəfat etmişdi (Allah rəhmət eləsin). Onun işlədiyi idarə Xızı rayonunda məskunlaşan qaçqınlar üçün dövlət hesabına evlər tikirdi.

Öz planım və layihəm əsasında adıma layiq ikimərtəbəli evin özülünü qoydum. Bənnalıqı özüm, fəhləliyi isə həyat yoldaşım Şahniyar edirdi. Birinci mərtəbə üçün çox gözəl və möhkəm divar hördüm. Eşidib bilənlər, görənlər məəttəl qaldılar ki, həmişə rəhbər vəzifələrdə işləyən bir adam bənnalıqı necə bacarır? Birinci mərtəbənin hörgüsündən sonra usta və fəhlə tutub, qalan işləri gördürdüm. Bir il müddətində evin tikintisini başa çatdırdım.

İkinci mərtəbədə iki yataq otağı, bir zal, mətbəx və hamam yerləşirdi. Ümumiyyətlə, həmişə olduğu kimi burada da, kənd rayonu olmasına baxmayaraq, şəhər qaydası ilə

Əli Nəbiyevin Xızıdakı evi, oğlu Sədrəddin və nəvəsi Fəidə

hər cür şəraiti olan mənzildə yaşamaq istəyirdim. Mənzilə telefon da çəkirdim. Müntəzəm olaraq Bakıda yaşayan övladlarıma, nəvələrimə və qohumlarıma zəng edib hal-əhval tuturduq. Ev hazır olandan sonra yayda uşaqlarım, nəvələrim, hərdən də qohumlarım qonaq gəlir, istirahət edirdilər. Həmin vaxt yalnız oğlum Elman subay idi. 1995-ci ilin payızında onu da evləndirdim. Bakıda şadlıq evlərinin birində gözəl toy şənliyi keçirdik. Toya ən yaxın qohum-əqraba və qonşuları dəvət etmişdim.

Bu xeyir işə çox sevinirdim. Hətta toydakı çıxışında bildirdim ki, bu gündən bütün yükümü yerə qoydum. Bunu o mənada deyirdim ki, övladlarıma hamısına el adəti ilə toy edib, bir valideyn kimi borcumdan çıxmışdım. Gəlinimi 8-ci kilometr qəsəbəsindəki evimizə gətirdik.

Xızı rayonunun sosial müdafiə mərkəzində işimi davam etdirir, heç bir qanunsuzluğa yol vermirdim. Tabeliyimdə olan işçilərdən də qanunlara riayət etməyi tələb edirdim. İldə bir dəfə nazirlikdən komissiya gəlib idarəmizdə yoxlama aparırdı. Bu yoxlamalar zamanı elə bir ciddi nöqsan və qüsurlar üzə çıxmırdı. Çünki, bir qədər əvvəl dediyim kimi, işimdə çox tələbkər idim. Beləcə, 8 il bu vəzifədə çalışdım. Bu müddət ərzində nə rayon rəhbərliyi, nə də nazirlik tərəfindən hər hansı cəza almamışdım. Buna görə də başqa idarə rəhbərlərindən fərqli olaraq, vəzifədə qalmaq naminə heç kəsə rüşvət vermirdim.

1998-ci ilin mart-aprel aylarında əmək və əhalinin sosial müdafiəsi nazirliyində attestasiya keçirilməsi barədə qərar verildi. Bizim idarədən də mən və üç işçimiz attestasi-

yadan keçmək üçün nazirliyə getdik. Komissiya attestasiyanı imtahan qaydasında aparırdı. İşlədiyim səkkiz il müddətində pensiya və müavinətlərə dair qanun və təlimatları yüksək səviyyədə öyrənmişdim. Təsəvvür etməzdim ki, bu attestasiya gözləmədiyim halda qəflətən işdən çıxarılmama səbəb olacaq.

Komissiya üzvlərinin mənə verdiyi suallar öz işimizdən daha çox başqa sahələri əhatə edirdi. Bu, məni əsəbiləşdirirdi və komissiyaya etirazımı bildirdim. Digər üç işçim də attestasiyadan keçdikdən sonra nəticələri öyrənmək üçün bir az gözləyəsi olduq. Nəticələr elan olunanda dedilər ki, attestasiyadan keçə bilməmişəm, ona görə də işdən azad edilərəm.

Beləliklə, heç bir tutarlı səbəb olmadan işdən çıxarıldım. Rayon icra hakimiyyətinin başçısı mənə başqa rəhbər vəzifələr, o cümlədən çörək kombinatında, məşğulluq idarəsində direktor vəzifəsi təklif etdi. Bu təkliflərin heç birini qəbul etmədim. Bildirdim ki, daha bu rayonda qala bilmərəm, köçüb Bakıya, uşaqlarımın yanına gedirəm.

Xızının mərkəzində tikdiyim evi satdım. Orasını da deyim ki, həyat yoldaşım Şahniyar Xızıda qonum-qonşulardan ayrılmaq istəmirdi. Ancaq mən qəti qərarımı vermişdim. İstəmirdim ki, aşağı vəzifədə işləyib, özümü hörmətdən salım. Çünki sosial müdafiə mərkəzinin direktoru rayonda çox hörmətli vəzifələrdən biri hesab olunurdu. Bir neçə aydan sonra Xızıda icra başçısı Bafadar müəllimlə görüşdüm. O, Xızı rayonunun əhalisi adından yaxşı və qüsursuz işimə görə mənə razılıq etdi.

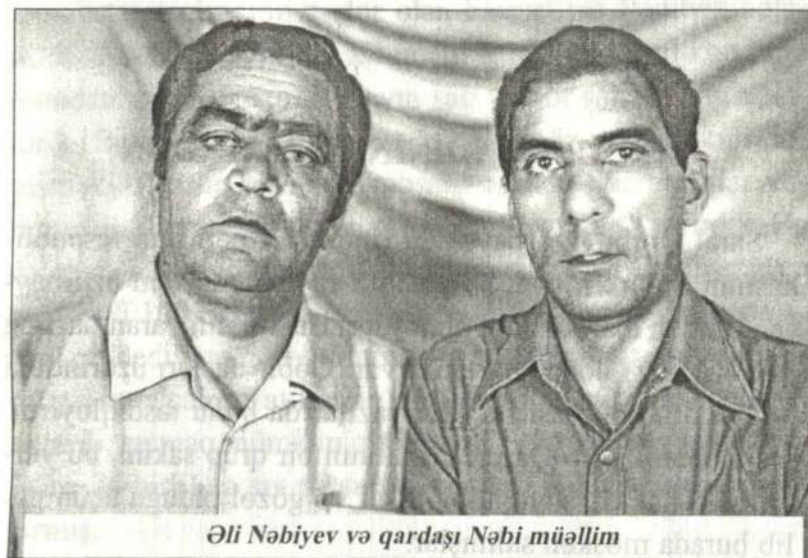
Xızıdakı evimi münasib qiymətə Bakıda yaşayan bir həkim aldı. Mülk, həmçinin həyət, bağ-bağça həkimin və onun cavan oğlunun çox xoşuna gəlmişdi.

1998-ci il iyul ayının 8-də Bakıya köçdüm. Fikirləşirdim ki, son illər harada məskunlaşmağımızdan asılı olmayaraq, sərbəst, oğul-uşaqdan ayrı yaşamışıq. Elmanın bir oğlu olmuş, ailəsi böyümüşdü. Yenidən iki ailənin üçotaqlı dövlət mənzilində bir yerdə yaşaması namünasib idi. Onu

Bakıda, Xutor qəsəbəsindəki evindən görünüş

da deyim ki, özüm özümü dolandırardım, övladlarıma maddi cəhətdən ehtiyacım yox idi. Əksinə, onlara əl tutur, bayramlarda pay alıb aparırdım. Bütün bunları və Şahniyarın arzusunu nəzərə alaraq Xutor qəsəbəsində sadə bir həyət evi aldım. Bu ev qohum-əqraba və övladlarım üçün əlverişli yerdə olsa da, şəraiti yaxşı deyildi. Saraldan başlayaraq, Xanlarda və Xızıda özümə və ad-sanıma layiq evlərdə yaşa-

Əli Nəbiyev və qardaşı Nəbi müəllim

mışdım. Düzdür, yaşımın o çağı olmasa da, ömrümün son illərini də yaxşı şəraiti olan mənzildə başa vurmaq istəyirdim. Buna maddi imkanım çatsa da, övladlarım bu yaşında təzədən ev tikməyimə razı deyildilər. Buna baxmayaraq aldığım evin yerində ikimərtəbəli bir mülk tikməyi qərarlaşdırdım.

Həmin vaxtlar bir özəl ticarət mərkəzində baş mühasib vəzifəsində işləyirdim. Yaxşı əmək haqqı alırdım. Ona görə də heç bir çətinlik çəkmədən ikimərtəbəli, xudmani bir ev tikdirdim. Burada yaşayış üçün lazım olan hər cür şərait yaratdım.

SARAL KƏNDİNİN TARİXİNDƏN

Saral Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan respublikasının Spitak rayonu) Hamamlı rayonunun tam azərbaycanlılardan ibarət kəndi olmuşdur. Bu kəndin yaranmasının 300 (üç yüz) ildən çox tarixi var. Qəbir daşları üzərindəki qədim ərəb əlifbası ilə olan yazılar da bunu təsdiqləyirdi. Deyilənlərə görə Qazax mahalının bir qrup sakini, bu yerlərin ab-havası, suyu, təbiəti saf və gözəl olduğu üçün gəlib burada məskən salmışlar.

Mövcud olduğu dövrdə adı heç vaxt dəyişilməmişdir. Yalnız 1988-ci il hadisələri zamanı azərbaycanlı əhali zorla dədə-baba yurdlarından köçürüldükdən sonra Saral kəndinin adı dəyişdirilib Xaçaxpur adlandırılmışdır.

Zəlzələdən 3-4 ay sonra mən doğma kəndimizə baş çəkməyə gedəndə Xaçaxpur adı yazılmış lövhəni özüm də gördüm.

Saral kəndi Qarakilsədən (sonralar ermənilər adını Kirovakan qoymuşdular) 20 kilometr məsafədə Gümrüyə (Leninakan şəhəri) tərəf uzanan Pəmbək çayının qüzey tərəfində, dağın ətəyində düzəngah bir sahədə yerləşirdi. Saraldan Gümrüyə 40-45 kilometr məsafə vardı. Çay mənbəyini Qaraxaç yaylaqlarının ətəyindən alaraq Cacur adlanan dağa çatmamış ərazidə yerləşən Nalbənd kəndinin altından axıb gəlirdi. Bu çayın ilk başlanğıcı Çiçxan, Hamamlıdan

Gürcüstan sərhədinə qədər olan hissəsi isə Pəmbək adlanırdı. Pəmbək çayının 3 kilometrlik hissəsi Saral kəndinin altından uzanıb keçirdi. Çayın sağ və sol sahili Cələ adlanırdı. Belə ki, çay müəyyən vaxtlarda öz istiqamətini dəyişməklə, yarım kilometr məsafə enində düzəngahlar yaratmışdı. Həmin düzəngah sahələrə "Cələlər" deyirdik. Bu cələlərə aşağı və yuxarı Cələ adı verilmişdi. Çayın sağ və sol tərəfi 100 hektardan çox düzəngahdan ibarət idi. Atalarımızın dediyinə görə həmin cələ tamamilə sıx meşə olmuş. Hətta camış, at həmin meşələrdə balalayanda aylarla axtarılıb, tapmaq mümkün olmuş. Sonralar heyvanlar balaları ilə birlikdə sıx meşəlikdən çıxıb kəndə tərəf qalxarlarmış.

Pəmbək çayı yaz aylarında - aprelin sonundan başlayaraq, iyunun əvvəlinədək artıb çoxalardı. Həmin vaxtlar çaydan nəinki at, öküz arabaları, heç bir nəqliyyat vasitəsi keçə bilmirdi. Yazda çay öz məcrasından çıxıb, böyük uçurumlar, xəndəklər yaradırdı. Saral kənd kəndiniğində torpaq yuyulub, aparıldığından 15-20 metr hündürlüyündə xəndək yaranmışdı. Saral kəndi Kömürxana adlanan dağın ətəyində və Pəmbək çayının yaratdığı xəndəyin üstündə 75 hektar sahədə düzənlik bir ərazidə yerləşirdi. Kömürxana dağı qüzey olmaqla, 400 hektardan artıq idi. Dağın döşündə kiçik dərələr, təpələr, çökəkliklər və qılıclar vardı.

Burada aşağıda adlarını çəkdiyim yer adları məlum idi.

1. Kömürxananın döşü. 2. Qarabulaq sahəsi. 3. Ocaq qayası. 4. Saral binəsi. 5. Ağalıq çökəyi. Bunlar kənddən 3-4 kilometr aralıda hündür yerlər idi.

XX əsrin əvvəllərinə, yəni Sovet hökuməti qurulana qədər Saral kəndinin əhalisi tərəfindən aşağıda adları çəkilən torpaq sahələri zəbt edilib, əkin və biçənək kimi istifadə edilirmiş:

1. Ağalığın çökəyi 2. Elləzin tiknəsi 3. Armudun üstü 4. Novruzdarın çökəyi 5. Əhmədalinın çökəyi 6. Zilfinin yeri 7. Çamırlı yer 8. Dolaylar 9. Qarabulaq 10. İminin çatağı 11. Almanın döşü 12. Güllərin dərəsi 13. Ələkbər ocağı 14. Omarın göyəmi.

Bu sahələrdən başqa kəndin Qursalı yeri, Aşağı Kalafa adlanan düzəngah əraziləri də vardı. 20 hektar olan Qursalı yeri qonşu Qursalı kəndinə bitişik olduğu üçün belə adlanırdı. Aşağı Kalafa adlanan yerdə isə indiki Saral kəndi yaranmamışdan əvvəl bir neçə ev olubmuş. Buna da Aşağı Saral deyərlermiş. Sonralar yeni kəndin salınması ilə əlaqədar buradakı evlər uçurulub, dağıdılmış, yerləri kalafaya çevrilmişdi. Sonralar həmin kalafalardan kolxozun öküz arabaları ilə torpağın daşınıb əkin yerlərinə gübrə kimi verilməsini xatırlayırdım.

Aşağı kalafanın üstündə, Hacıqara təpəsi adlanan dağın Saral tərəfində böyük daş karxanası açılmışdı. Bu karxanadan həm çar Rusiyası, həm də Sovet dövründə daş çıxarılırdı. Həmin daşdan bütün növ tikinti işlərində istifadə olunurdu. Bu karxananın bizim kəndə həm xeyri, həm də ziyanı dəyirdi. Xeyri o idi ki, camaat tikinti üçün istifadə edir, həm də orada işləyib, əmək haqqı alırdılar. Ziyanı o idi ki, hər gün axşam saat 5-dən sonra burada lağım atıb qayaları partladırıdılar. Bu partlayışlar da həm evlərə ziyan vurur,

həm də çöldə mal-qoyun otaranlar üçün təhlükə yaradırdı.

Bu yerlərin hamısından əkin və biçənək sahəsi kimi istifadə olunurdu. Kömürxana dağında su çox qıt idi. Burada cəmi iki bulaq vardı. Bulaqlardan biri Qarabulaq adlanırdı. Onun suyu iki kilometr məsafədən öz axarı ilə kəndə gətirilmişdi. 1955-ci ildə həmin bulağın suyu borular vasitəsi ilə kəndin orta məktəbinə çəkilmişdi. İkinci bulaq Kərimin bulağı adı ilə tanınırdı (kor Kərim Göyəbaxanlılar tayfasından idi). Kor Kərim həmin ərazidə yeri qazıb suyu tapmış və həmin yerdə balaca nov düzəltmişdi. Nova yığılan sudan mal-qaranı suvarmaq üçün istifadə edilirdi.

Kəndin Hacıqara tərəfə olan istiqamətində "Armud ocağı" adlanan məşhur bir ziyarətghah vardı. Mənim özüm də hamı kimi bu ziyarətghahə həmişə inanmışam və oradan keçəndə nəzir qoymuş, ocağından, daşından, öpmüşəm.

"Armud ocağı" Saral camaatının kiçikdən böyüyə qədər hamısının and yeri idi. Niyyət etmiş adamlar ora gedər, qurban kəsib, ehsan paylayardılar. Nəzir qoyub, çıraq yandırar, daşından öpər, yanında bitmiş ağaca kəlağayı, parça, palpaltar bağlayardılar.

Toy olan gəlinləri ilk dəfə ocağa aparardılar. Qonşu gəlinlər, qızlar yığışar, ləyənlərlə şirni götürüb ocağa aparar, yolda qarşılarına çıxanlara paylayardılar. "Armud ocağı" çox sınaqlı ziyarətghah hesab olunurdu. Zəlzələdən sonra kənddə qalmış əhali bura toplaşib gecə səhərə kimi ocağa yalvarıb, imdad diləyirdilər. Kəndimizin bəzi adamları ocağın torpağından bir-iki ovuc götürüb özləri ilə Bakıya gətirmişdilər.

Saralın Armud ocağından başqa ikinci tarixi abidəsi məscid adlanırdı. Məscid 1880-ci illərdə tikilmişdi. Camaat məscidə vəsait qoyub, onu ellikcə tikmişdilər. Məscidin uzununu 10, eni 4, hündürlüyü 3 metr olmaqla, qara və sarı rəngli tuf daşdan hörülmüşdü. İçəridə daşdan yonulmuş tərəkiklər vardı ki, orada şam, çırağ yandırırtdılar. Kolxoz quruluşunadək, yəni 1935-ci illərə qədər Məsciddə vaxtaşırı namaz qılınar, dualar oxunardı. O, son vaxtlaradək camaatın and yeri, inam yeri idi.

Kömürxananın ətəyindəki kiçik dərədə yaşı bilinməyən bir kol armudu ağacı vardı. Bəlkə də bu ağac kəndin bünövrəsi qoyulmazdan əvvəl bitibmiş. Ağacı mən uşaq vaxtı görmüş, meyvəsindən yemişdim. Çox hündür idi, yoğun gövdəsi vardı. Gövdəsinin içi çürüyüb, ovulmuşdu. Bu oyuqda həтта bir adam yerləşə bilirdi. Ağacdən aralı iki yerdən su çıxırdı. Bunun birinə "armud ocağının" bulağı deyirdilər. Suyu çox sərin və dadlı idi. Armud ocağının kölgəsi basan məsafədə daş yatağı, qaya vardı. Qayanın bir tərəfində bir zağa, bir tərəfində isə 5-6 adamın ayaq üstə yerləşə biləcəyi mağara vardı. Bu mağaraya yağış, qar düşmürdü. İçərisində daşdan oyulmuş tərəkələr var idi. Mağaraya söykəkli gilə ağacına bənzər bir ağac bitmişdi. Yarpaqları həmişə yaşıl qalırdı.

Kəndin güney tərəfində, qeyd etdiyim kimi, Pəmbək çayı axırdı. Bu çay boyu Tiflis - İrəvan dəmir yolu uzanırdı. Dəmir yolu 1900-cü illərdə çəkilmiş, qatarlar 1904-cü ildə işləməyə başlamışdı. Dəmir yolu ilə paralel Tiflis - İrəvan avtomobil yolu da salınmışdı. Bu yol sonradan xeyli geniş-

ləndirilib hamarlanmış və asfaltlaşdırılmışdı.

Oktyabr inqilabından sonra, Ermənistanda hakimiyyətsizlik yaranmış və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı hücumları, qırğınları başlamışdı. Bunun nəticəsi olaraq Saral camaatı elliklə kəndi tərk edib Türkiyənin Qars vilayətinə köçmüşdü. Əhalinin bir hissəsi vilayətin Qaraxan, bir hissəsi isə Gorxana deyilən kəndlərində məskunlaşmışdılar. Deyilənlərə görə, Qaraxan kəndində ruslar yaşamış və onlar I Dünya müharibəsi zamanı qorxub qaçmışdılar. Ruslardan sonra həmin kəndə erməni ailələri gəlmişlər. Bizim kəndin camaatı ora gedəndə ermənilər qorxularından kəndi tərk etmişdilər. Saral camaatı iki ilə yaxın burada yaşamaqlı olurlar. 1920-ci ilin fevralında ermənilər vaqonlarla Qaraxana gəlib kəndə hücum edirlər. Saral camaatı qarlısaxtalı qış günlərində at, araba ilə ayaqyalın, başıaçıq dağ yolları ilə Ağbabaya (Amasiyaya) gəlirlər. Həmin hücum zamanı çox adam öldürülür. Qaçma bilməyən qocalar, xəstələr, uşaqlar ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilir. Bir neçə ay Ağbabanın kəndlərində dağınıq halda yaşayan Saral camaatı Ermənistanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra doğma yurdlarına qayıdırlar. Kəndə yetişəndə isə görürlər ki, bütün evlər ermənilər tərəfindən tutulub.

O vaxt Türkiyədən qaçıb gəlmiş bu ermənilərə qaxdağanlılar deyirlərmiş.

1921-ci ilin yazında türk əsgərləri yenidən hücum edib Nalbənd kəndinə qədər gəlirlər. Bunu eşidən ermənilər bizim kənddən çıxıb qaçmalı olurlar. Atam danışdı ki, ermənilər canlarını qutarmaq üçün gecə ikən qaçıb aradan

çıxmışdılar. Səhər tezdən gördük ki, kənddə bir nəfər də qaxdağan ermənisi qalmayıb. Beləliklə, başqa-başqa yerlərə səpələnmiş Sarallılar yenidən öz evlərinə, ocaqlarına yığışirlar.

1922-ci ildən başlayaraq xəndəyin üstündə olan ev sahiblərindən bir neçəsi çay tərəfdəki əraziləri daşdan, çınqıldan təmizləyib, torpaq töküb cəllələr düzəltmişdilər. Sonralar bu cəllələrdə bağlar salmışdılar. Həmin cəllələr o vaxt aşağıdakı adamlara məxsus olub.

1. Avazın cəlləsi - Avaz Yolçular nəslindən olub, dəliqanlı, iri gövdəli bir kişi imiş. O, zor gücünə bu sahəni zəbt edibmiş. Orada oğlu Təmrəz üçün kiçik bir ev də tikibmiş. Kolxoz qurulduqdan sonra Avazın cəlləsini əlindən alıb, 5-6 ailəyə həyətəyanı sahə kimi vermişdilər.

2. Hertalının cəlləsi - hertalılar tayfasından olan qardaşlar və əmi oğullar arasında bölüşdürülüb, kolxoz quruluşuna qədər onlar tərəfindən əkilib - becərilmiş, istifadə olunmuşdu.

3. Qəhrəmanlıların cəlləsi - Qəhrəmanlılar tərəfindən zəbt edilib 4-5 qardaş arasında bölüşdürülmüşdü.

4. Qarasaqqallıların cəlləsi - Bu tayfanın qohumları tərəfindən zəbt edilmişdi. Qarasaqqallılarla Qəhrəmanlar cəlləsinin arasından kəndə yol vardı. Bu yol yoxuş olduğundan qış aylarında buz bağlayırdı.

5. Qəlyənçəkənlərin cəlləsi - bu cəllə çaya çox yaxın olduğundan yaz vaxtı sel gələndə əkin yerinə ziyan vururmuş. Çox zəhmət bahasına çayın cəllə tərəfi olan hissəsini daş - ağacla kəsib möhkəmləndirmişdilər. Bu cəllənin çox

hissəsi meyvə bağı idi. Kolxoz qurulanda Qəlyənçəkənlərin bağının bir hektarı əllərindən alınmışdı. Həmin bağ 1985-ci ilə kimi kolxozun bağı olmuşdu. Bağın əvəzində onun sahibinə heç bir haqq ödənilməmiş, əksinə, tayfanın ağsaqqalı Qəlyənçəkən Osman qolçomaq kimi sürgünə göndərilmişdi.

Beləliklə 1921-ci ildən etibarən əhali Sovet hökumətinə tabe olub Saralda yaşamağa başlayır.

1923-24-cü illərdə kənddə ilk məktəb açılır. Məktəbin ilki şəxsi evdə təşkil olunur. Hökumət səkkiz yaşdan yuxarı bütün uşaqları məcburi qaydada məktəbə cəlb edir. Sonralar yavaş-yavaş qızlar da məktəbə gedirlər. 1931-ci ildə kənddə 5-6 kasıb-küsubdan ibarət kolxoz yaradılır.

1937-ci ildən hamı elliklə kolxoza daxil olur. Kolxoza 26 Bakı komissarlarından olan M. Əzizbəyovun adı verilir. 1972-ci ilədək, yəni kolxoz sovxoya çevirilənədək bizim təsərrüfat M. Əzizbəyovun adını daşımışdı.

1935-1937-ci illərdə hər yerdə olduğu kimi Saral kəndində də uğursuz bir dövr başlanır. Belə ki, Sovet hökumətinin əleyhinə olanlara, kolxoz quruluşunu istəməyənlərə qarşı repressiyalar başlanır.

Aşağıda adlarını çəkdiyim Saralın adlı-sanlı, bacarıqlı, nüfuzlu kişilərini hökumət məhkəməsiz, filansız həbs edir, öldürdüyünü öldürür, bəzilərini isə naməlum Sibirə sürgün edir. Həbs olunanlar qəflətən gecə vaxtı qohum-qonşusu bilmədən evlərindən aparılır, ailə üzvləri, yaxın qohumları təhlükəli adamlar kimi nəzarətdə saxlanılır. Repressiya qurbanları adlanan bu kişiler hərəsi bir tayfadan idi:

1. Elləz Abdurəhman oğlu - kolxoz sədri.
2. Aliyev Xan Osman oğlu - kolxoz briqadiri.
3. İsmayılov Cavad Mustafa oğlu.
4. Qəlyənçəkən Osman Süleyman oğlu.
5. Təmrəz Qurban oğlu (Yekə Təmrəz).
6. Ağalıq Abduləzim.
7. Sarıbiğ Binnət Kərim oğlu.
8. Muradlı Nəsim kişi.
9. Ramazanov Əli Qurban oğlu.
10. Yekə Əhməd, Qulu kişi, Şeyx Mehralı, Məmməd oğlu qardaşları, Məmməd İsmayıl oğlu (kəndir qıran), Qaralar Osman (Bəyaddımın qardaşı), Herazman Abdulla (sonralar qayıdıb), Koxa Məhəmməd, Rəşid Yusif oğlu və başqaları.

Beləliklə, Saral kəndində Sovet həyat tərzini başlayır, kolxoz nizamnaməsinə əsasən hər bir ailəyə ev tikmək üçün 0,25 hektar həyətyanı torpaq sahəsi verilir. Bu sahənin bir hissəsi kəndin kənarında verilirdi. Ailələrə verilən torpaq sahələri üzv yeri adlanırdı. Adamlar burada taxıl əkərləmiş, yaxud otunu biçib mal-qaraya yedizdirənlərmiş. Əkin suyu olmadığına, torpaqlar suvarılmadığına görə başqa məhsul əkilib, becərilməmiş. Yalnız Cələ adlanan sahədə kimin yeri vardısı, orada kortof əkərləmiş.

Kolxoz nizamnaməsinə əsasən hər ailəyə 3 baş inək, 25 baş qoyun saxlamağa icazə verirlərmiş. Normadan artıq olanları alıb kolxoza birləşdirirlərmiş.

Artıq Sovet hökuməti bu qayda ilə möhkəmlənir, kənddə savadsızlığı ləğv etmək üçün gecə məktəbləri açılır. Ya-

zıb oxuya bilməyənləri məcburi məktəblərə cəlb edirlər.

Kənddə hökumət mazutla işləyən çörək sexi açır, camaata növbə ilə çörək satılır. O vaxt həmin sexə firmı deyirdilər. Çörək bişirən öz kəndimizdən "Novruzdar" tayfasından Əli adlı kişi idi. Camaat yalnız kolxoz işində işləyirdi. Kənddə başqa iş demək olar yox idi. Bir neçə adam Cələdə vaqonlara qum doldurur, bir neçəsi dəmiryolunda fəhlə işləyirdi. Qalan kənd camaatı kolxozun işində çalışırdı. Qeyd edim ki, işləməyənlərə yüksək vergilər qoyur, onları kolxozdan çıxarı, hətta həbs edirdilər.

1941-ci il müharibəsi başlanır. Hər yerdə olduğu kimi müharibənin ilk günündən Saralın - 18 yaşdan 40 yaşına kimi bütün kişilərini cəbhəyə aparırlar. Kəndimizdən 200 nəfərdən çox kişiləri müharibəyə apardılar ki, onlardan aşağıda adları qeyd olunanlar həlak oldular və yaxud itkin düşdülər, qayıtmadılar. Məhlə ilə bəzilərinin adı yadımda qalmadığı üçün ləqəbləri və qohumluq əlaqələri ilə yazıram:

1. Bəkirin Paşası.
2. İsa Osman oğlu (Eminlərdən).
3. Həsən Allahverdi oğlu (Hallacının oğlu).
4. Sadıx Cibrail oğlu (Mustoyludan).
5. Abbas Hacımahmud oğlu (Aşurludan).
6. Asdan Məmməd oğlu (Çal Usublar).
7. Bəşir Musa oğlu.
8. Həxkərim Məmməd oğlu.
9. Teymur Məmməd oğlu (qardaşlar).

10. Məhəmməd Mahmud oğlu.
11. Lala Süleyman İbrahim oğlu (hər ikisi Qarakərimlilərdəndir).
12. Əhməd Əsəd oğlu.
13. Bayram Əsəd oğlu.
14. Kəndirqıranın oğlu Hüseyn.
15. Məhəmməd Əhməd oğlu.
16. Nöyzətin oğlu Yolçu.
17. Qarakərimlilərin Binnəti.
18. Qarakərimlilərin Hümməti.
19. Xallı Əhmədin oğlu Bayram.
20. Helli Nəbi Kərim oğlu.
21. İncəlinin oğlu Mustafa.
22. Lal Əzizin İsmayılı.
23. Qardol Bəkir.
24. Qarasaqqallının Ramazanı.
25. Qəhrəmanların Mahmudunun oğlu.
26. Kөлük Sarının oğlu.
27. Qəlyənçəkənlərin İsmayılı.
28. Hətəmin Sarısının Bəyləri.
29. Qaralar İsmayılın Mürsəli.
30. Kömürün oğlu Hacı.
31. Çahn oğlu.
32. Zəryərlərin Lətifi.
33. Rüstəm kişi (Sultan arvadın əri).
34. Posunun Rəhimi.
35. Əmir kişinin oğlu İvan.
36. Rəşid Yusifin oğlu.

37. Yusif kişinin kiçik oğlu (Çuala çapanın yeznəsi).
38. Veysal Səməd oğlu.
39. Rəsul Səməd oğlu.
40. Təpəl Alının oğlu Şərif.
41. Nəşibin oğlu Qulu.
42. Dıdix Osman oğlu (Qaraxan).
43. Mustafa Osman oğlu.
44. İdris (Səməd Sarallının atası).
45. Qotu (Yusif müəllimin qardaşı).
46. Qəhrəmanlıların Novruzunun oğlu.
47. Camal kişinin oğlu.
48. Qaleyçi Əlinin atası.
49. Nərçalı Təmrəzin qardaşı (Bəysafanın qayınatası).
50. Əmiraslanın Qulusu.
51. Rüstəm Kərim oğlu (İsbəndiyarın atası).
52. Mişefin qardaşı Tahar.
53. Mosuğun oğlu Elləz.
54. Hüseynin oğlu Əziz (mayor Əlinin qardaşı).
55. Molla Həmzə.
56. Posunun Kərimi (Lətifin əmisi).
57. Əsgərin Qaraxanı.
58. Camalın Vəlisi (Yasının atası).
59. Kor Novruzun oğlu Qaraxan.
60. Məmməd (Şəmmətin, Hümmətin atası).
61. Gülbacının oğlu Ənvər.
62. Nadir Paşa oğlu (şofer Əlinin atası).
63. Balabəy Nəbinin oğlu.

64. Rza (Çualaçapanın oğlu).
65. Kazım (qoluyoxun qardaşı.)
66. Miki (Molla Musanın oğlu).
67. Kərəm (Lələşin oğulluğu).
68. Dıdığın İdrisi.
69. Nadir (Qəlyənlərdən).
70. Avazın Paşası.
71. Nazdixanın Məhərrəmi (Mehmanın atası).
72. Haxverdinin Abbasi.
73. Qarasaqqallının Hüseyni.
74. Qəfərin İsəsi.
75. Yəhya Səmədin oğlu.
76. Molla Abdulla Yusifin İdrisi.
77. Şaxvələd Şamxal oğlu (Qarasaqqallı).
78. Molla Abdullanın Nəbisi (Yusif kişinin oğlu Nəbi).
79. Qaraxan (ata-anası meçidin üstündə yaşayırdı).
80. Qarakərimlilərin Namazı.
81. Qəhrəmanov Osman Nəbi oğlu.
82. Herezman Abdulla oğlu (Qəhrəmanlılardan).
83. Mahmudun oğlu (Qəhrəmanlılardan).
84. Qəlyənçəkənlərin İsmayılı.
85. Ağahqdan Hüseynin oğlu Sədi (Çoçala)

Yuxarıda yazdıqlarımdan əlavə, ola bilsin ki, bir neçə nəfərini unutmuşam. Onların hamısı Saral kəndinin siyahısında olanlardır. Orasını da qeyd edirəm ki, əslən Saralı olub başqa yerlərdə yaşayanlar da vardı ki, müharibəyə ge-

dib qayıtmamışdılar.

Müharibədə iştirak edib şikəst qayıtmış kişilər aşağıdakılardır:

1. Xəlilov Xəlil Yusif oğlu (sol əlini biləkdən itirmişdi).
2. Abdullayev Mövlud Əhməd oğlu (sol qolunu çiyindən itirmişdi).
3. Hacıyev Allahverdi Nəbi oğlu (atam sağ əlini biləkdən itirmişdi).
4. Binnətov Qoca (sağ qıçını dizdən itirmişdi).

Bunlardan başqa 40-50 nəfər müxtəlif bədən xəsarəti alaraq əlil qayıtmışdı.

Kəndin qabağında dəmir yolundan adlamaq üçün keçid vardı. (Ona "priyezd" deyərdilər). Keçidin yanında şosse yolu tərəfdə evə bənzər bir tikili vardı. Həmin bina dəmir-yol idarəsi tərəfindən inşa edilib, bir ailənin yaşaması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Dəmir yolu istifadəyə verildikdən sonra onu Saral kəndindən olan dəmir yolunun işçisi Nəsibov Sadıx Novruz oğluna vermişdilər. Sadıx kişi 20 ilə yaxın orada yaşamışdı. Həmin ev Saral və qonşu kəndlərin camaatı arasında "Sadığın budkası" adı ilə tanınırdı.

1960-cı illərədək Pəmbək çayının üstündən körpü olmamışdı. Camaat özü meşədən odun, ağac gətirib, çayın dar olan yerində körpü düzəldərdi. Yazda çay daşan vaxt həmin körpünü sel aparar, camaat çox çətinliklər çəkərdi.

Nəhayət, 1966-cı ildə kəndimizdən dörd nəfər öz xərcləri hesabına iri və möhkəm bir körpü tikməyə başladılar. Onlar aşağıdakılardır: Aliyev Təmrəz Nəbi oğlu (Nərçalı-

lar tayfasından), İsmayılov Rza Alı oğlu (Göyəbaxanlılar tayfasından), Məmmədov Mahmud Kərim oğlu (Qarakərimlilər tayfasından), Mustafayev Mamed İbrahim oğlu (Mustoylular tayfasından), Corabörən (Qarakişilər tayfasından) Süleyman adlı bir kişi vəfat etdikdən sonra onun pulunu ehsan kimi körpünün salınmasına kömək məqsədi ilə vermişdilər).

Körpü hazır olduqda qurban kəsib, ehsan verdilər. Kəndimizin güney tərəfində, mərkəzi şosse yolu boyunca 5 kilometr uzunluğunda daşlı, qayalı 300 hektardan artıq sahəsi vardı.

Həmin ərazilər aşağıdakı adlarla tanınırdı:

1. Dölləyin dərəsi. Ətrafında Qorux təpəsi adlanan 7 hektar əkin yeri və bir-birlərindən aralı Dölləyin dərəsi deyilən 6 - 7 hektara yaxın torpaqlar vardı. Dölləyin dərəsində 60 - 70 hektara qədər daşlı, çınqıllı, qoyun üçün otlaq sahələri də var idi. Həmin sahədə Şəriflinin gözəsi adlanan yerdə balaca bir bulaq axırdı.

2. Qabax güney və onun dərəsi 150-hektara yaxın torpaq sahəsini əhatə edirdi. Orada Qarasaqqallının kom yeri adlanan 8-10 hektar əkin torpağı vardı. Burada balaca bir bulaq qaynayırdı, adına "Qarasaqqalın bulağı" deyərtilər. Keçmişdə Qarasaqqallı tayfası orada kom tikib qoyun sürüsü saxlayardı. Ona görə də həmin yer və xırda bulaq Qarasaqqallının adı ilə adlanırdı.

3. Qaraqayanın üstündə 10-15 hektara yaxın əkin torpaqları yerləşirdi.

Yarım kilometr məsafədə qara tuf daşından ibarət qaya-

lıq vardı, bəzi dövrlərdə həmişə oradan daş kəsib aparardılar. Sonralar həmin qayalıqda olan daş keyfiyyətsiz olduğu üçün daha istifadə olunmurdu.

4. Şükürün kom yeri 6-8 hektar əkin torpağından ibarət idi.

Həmin bu torpaqların yuxarı hissəsi, dağ döşləri öyrüş yeri kimi istifadə olunurdu.

Daşdıyoxuşun dərəsi həm də 5-6 kilometr məsafədə uzanıb mərkəzi şosse yoluna qədər gedib çıxırdı. Suyun axması üçün həmin dərənin ətəyində kiçik körpülər tikilib düzəldilmişdi ki, yağmurlu vaxtlarda sel şosse və dəmir yolunu kəsib, ziyan vurmasın.

5. Daşdıyoxuş sərt, daşlı-çınqıllı iri dərə idi. Kəndimizin dağlarına və Əlləşən torpaqlarına gediş-gəliş bu dərənin dolayı, döngəli yollarından keçirdi. Keçmişlərdə kəndimizin adamları yığışaraq o dərədə yollar çəkib düzəltmişdilər. Ancaq sel həmin yolları dağıdırdı.

Bu yolla at, uzunqulaq və kiçik araba işləyirdi. Avtomatşınlar və iri arabalar gedib-gələ bilmirdi.

Daşdıyoxuşun ətəyində Taxdalar adlanan 15-20 hektara yaxın əkin torpaqları vardı. Ona bitişik Xırda Əlcəfərin dərəsinin yanında 10 hektara qədər torpaqlarımız vardı, həmin Əlcəfər dərəsi qonşu Qursalı kəndinin əraziləri ilə sərhəd idi.

Daşdıyoxuşun 150-170 hektara qədər olan dağ, təpə, dərə hissəsi qoyun sürüləri üçün çox yaxşı otlaqlar idi, ancaq su çatışmırdı.

Yalnız Daşdıyoxuşun döşündə yarım düyməlik bulaq

vardı. Bulağın altında kəndlimiz Kor Süleyman mal-qaranı suvarmaq üçün nov düzəltdi ki, ona “Süleymanın bulağı” deyirdilər.

Onu da deyim ki, son vaxtlar baxımsızlıqdan bulağın suyu qurumuşdu. Zərgərlər tayfasının adamları bulağa sahib çıxaraq xeyir - ehsan bulağı kimi nizama saldılar. Sonra bir daşın üzünü yazıb bulağın üstünə qoydular.

Daşdıyoşun ətəyində dərənin içində yaz vaxtı yarım düymədən də az su çıxırdı. Bu sular quraqlıq olanda batırdı. Bunlardan başqa Qabax güneyin Daşdıyoşu tərəfə olan hissəsində yarım düyməlik bulaq suyu var idi ki, buna Çırcırın döş bulağı deyirdilər. Bu suyu bir kilometrə yaxın məsafədən Saleh müəllim boru ilə gətirib Daşdıyoşun ətəyinə çıxarmışdı. Altında böyük dəmir borudan 10 metr uzununda nov düzəltdirmişdi. Ona “Saleh müəllimin bulağı” deyirdilər. Həmin bulaq yol qırağında olduğu üçün adamlar sudan içər və həmin sahələrdə otarılan mal-qara suvarılardı.

Daşdıyoşun başından başlayan 300 hektardan artıq sahə **Əlləşən adlanırdı**. Əlləşən Arçut kəndinin ərəzisinə birləşirdi.

Hamamlıya tərəf isə qonşu ermənilər yaşayan Əfəndi kəndi ilə sərhəd idi və Qaradərzi yaylaqlarına qədər uzanan 2-3 kilometr kənd yolu vardı.

Daşdıyoşun yuxarı hissəsindən 200-300 metr məsafədə, Əlləşənin başlanğıcında Saral kəndinin qoyun yataqları yerləşirdi.

Komun yanı deyilən əkin torpağında Saral kəndi yaran-

mamışdan qabaq kalafalıqlar vardı. Rəvayətə görə həmin yerdə - adamlar yaşamışdır. Kalafa yerləri son dövrlərə qədər qalırdı. Kalafalarda daşla hörülmüş xırda-xırda damlar var imiş. Həmin yerdə 2000 baş qoyun-quzu tutan 3-4 kom yerləşirdi.

Mən kolxozda sədr işlədiyim dövrdə həmin yerdə 500 başlıq bir qoyun damı tikdirmişdim. Ona söykənən kiçik dərədən bir düymədən artıq su axırdı. Yataq o sudan istifadə edirdi.

Komun güney və quzey hissəsində məhsuldar əkin yerləri və biçənəklər vardı. Ora yaxın “Anbarın çökəyi” adlanan sahələr istər keçmişdə, istərsə də kolxoz dövründə əkilib becərilir, otu biçilirdi. Kolxozun qoyun sürüsü bütün qışı oradakı komlarda saxlanılırdı.

Komun qabağından uzanan dərədən azca su axırdı. Kürd Əli bu sudan bulaq çəkmiş və altında nov düzəltdirmişdi. Ona görə də “Kürd Əlinin bulağı” deyirdilər. Dərənin yuxarısında döşdə “Alının bulağı” adlanan bulaq vardı ki, deyilənə görə 150 il əvvəl çəkilmişdi.

Bulaqdan sonra “Düzlər” adlanan əkin torpaqları başlanırdı, həmin düzəngahda 30 hektardan çox sahə əkilib - becərilirdi.

Əlləşənin düzü deyilən 50 hektara yaxın düzəngah torpağın yarısı bizim, yarısı da qonşu Əfəndi kəndinin idi. Həmin yerin ortasından bir-iki metr enində yol salınmışdır ki, bu da sərhəd hesab olunurdu.

Düzə söykək, Arçuta tərəf uzanan 20-25 hektar düzəngaha “Sarılın dalı” deyirdilər. Rəvayətə görə, keçmişdə

orada yaşayış olubmuş, bunu orada olan az-çox kalafa yerləri sübut edirdi.

Ümumiyyətlə, Əlləşən deyilən sahə, əvvəl yazdığım kimi, 300 hektardan artıq idi. Həmin sahənin yarısında taxıl, ot əkilir və biçilirdi. Ora "Yağdaşan" adlanırdı. Otu elə bil can dərmanı idi. Başqa sahələrin otu bir manata, Əlləşən otu isə manat yarımaya satılırdı.

Əlləşəndən sonra Qaradərzi yaylaları başlayırdı. Güneyli, quzeyli geniş yaylalar idi. Hər dərədə çoxlu bulaq və çaylar axırdı. Həmin çay qonşu Əfəndi kəndinin yanından keçib gedərək kəndimizin qabağından axan Pənbək çayına birləşirdi.

Qaradərzi dağlarında 600-800 hektara yaxın qoyun üçün çox gözəl, əla otlaqlar vardı.

Qaradərzidə bir çox binə yerləri, yəni məhəlli dağlar vardı. Sarallılar vaxtilə o dağlarda evlər, mal-qara, qoyun saxlamaq üçün yataqlar tikmişdilər. Həmin evlər və yataqlar orada qaldı. Qaradərzi dağ və dərələrdən ibarət böyük bir mahal idi. Orada aşağıdakı yurd və məhəlli yerləri vardı:

1. Aşağı Qaradərzi — orada Mustafaların kom yeri, Qarasaqqallıların komu və kom yeri, Muraddı Qurban kişinin xalxalı, Qəhrəmanların məhləsi, Vələzərlilərin məhləsi, Şıxlıalılarının məhləsi, Muradlı Sarı Binnətin komu, Aynaoglu Yusifin xalxalı və olacağı, ümumiyyətlə, 35-40 nəfər ailənin damları, olacaqları və komları yerləşirdi. Adamlar ilin 7-8 ayını orada qalıb öz mal-qoyunlarını saxlayıb otarırdılar.

Çar Rusiyası vaxtı qışda da qoyun sürülərini orada saxlayarlarmış.

2. Yuxarı Qaradərzi. Orada Osmanın komu və xalxalı, Nəsiblərin damları, Pənahların komları, Göyəbaxanlılar Rza və Hüseynin komları, Nəsib kişinin damı, Xətəmmədin damı, 40-50 ailənin damları və olacaqları vardı.

Hər iki Qaradərzinin bəzi düzəngah yerlərində vaxtilə taxıl və kartof əkirdilər. Mənim yadımdadır ki, 1941-1945-ci illər müharibəsində 100-dək ailə öz damlarına yaxın yerlərdə kartof əkib-becərməklə dolanırdı.

Aşağı Qaradərzi ilə yuxarı Qaradərzinin arası bir kilometr olardı. Onların qabağında dağ Quzey adlanan böyük bir dağ vardı. Dağın arxası Qaradərzi tərəfə baxırdı və quzey olduğu üçün həmişə yaşıllıq olurdu.

Dağın uzunluğu 2 kilometr, hündürlüyü bir kilometrdən artıq olardı. Quzeyin döşü ilə düz yol uzanırdı. Son vaxtlar yük və minik avtomaşınları o yolla gedib-gəlirdi.

Dağ Quzeyin bəzi düzəngah yerlərində, yəni otəklərində 5-10 hektara yaxın sahədə keçmiş dövrlərdə taxıl əkərləmiş.

Dağın qurtaracağında "Dana damı" adlanan çəmənli, çiçəkli, yamyaşıl yurd yerləri var idi. Yay aylarında adamlar ora köçər, mal-qoyunlarını burada saxlayardılar.

Yuxarı Qaradərzidə uzun, böyük bir dərədə Keçəlin komu, xalxalı yerləşirdi. Ondan yuxarıda dərənin üstü və ətrafındakı dağlar erməni yurdu adlanırdı. Müharibə başlanan illərə qədər, Sarallılar o dağa çıxar, alaçıqlarda yaşayıb, mal-qoyunlarını saxlayarmışlar. Dağın döşündə səfəli bir

yerdə Sarallı Qulu kişinin bulağı var idi.

Aşağı Qaradərziyə tərəf bir dərə uzanırdı. Yarım kilometrədən sonra həmin dərə iki yerə bölünürdü ki, bu yerə "Çataq" deyərdik.

Çataqda başlanan və hər birinin uzunluğu bir kilometr olan dərənin biri **Battaqlı**, digəri isə **Hellənli** adlanırdı. Hər ikisi çox geniş, quzeyli-güneyli yaylaqlar idi. Sarallılar həmin dərələrdən yurd yeri kimi istifadə edə, yaz və yay vaxtı alaçıqlar qurub, mal-qoyunlarını saxlayardılar.

Hellənli deyilən yurdda xırda olacaq kimi istifadə olunan tikililərin üstü dağılmışdı, ancaq kalafaları qalırdı.

Haqqında danışdığım bu yaylaqlar, elə bil cənnəti-məkan deyilən yerlər idi. Dağlar-dərələr adamı valeh edirdi. Dağ döşündən saf, sərin bulaqlar qaynayıb axırdı ki, suyu yayın cırhacırında diş dondurardı. Həmin bulaqların suyu dərələr aşağı axıb gəlir, Qaradərzinin qurtaracağında xırda çaya çevrilirdi. Ancaq heyf ki, o çay bizim kəndin əkin və biçənəklərinə xeyir vermirdi.

Son dövrlərdə, yəni 1970-ci illərdən sonra Qaradərzi bulaqlarının bir hissəsini 30-40 ev birləşib dəmir borular vasitəsilə 15 kilometr məsafədən Sarala gətirmişdilər. Sonra həmin ailələr suyu öz aralarında bölüşdürüb hər biri yarım düymə hesabı ilə həyətlərinə, evlərinə aparmışdılar. Qaradərzi deyilən yer o qədər gözəl idi ki, mənzərəsindən doymaq olmurdu. İstər Əlləşənin (Yağdaşanın), istərsə də Qaradərzinin min illər qabaq yaşayış məskəni olduğu söyleneirdi.

Qaradərzi dağlarının başında Arxaşan adlanan düzan-

gahda son vaxtlara qədər ot biçilirdi.

Mən özüm də orada cavan vaxtlarımda mal-qara üçün ot biçmişdim. Kolxoz dövrlərində həmin sahə qorunur və hər il 100 tondan çox ot yığılırdı. Kolxoz sədri işlədiyim dörd ildə və məndən sonra da həmin Arxaşanın otu biçilib kolxoza daşınırdı.

II dünya müharibəsi dövründə Stepanavandan Spitaka (Hamamlıya) hərbi yol salınmışdı. Əsgərlərin qüvvəsi ilə çəkilən həmin yol Arxaşanın yanından keçirdi. Arxaşanın otu avtomaşınlarla daşınıb, Hamamlının qabağında yerləşən Çiydəməl kəndinin içi ilə Sarala gətirilirdi. Qaradərzi dağlarının və Arxaşanın Stepanavana (Cəlaloğlu) tərəfə olan Çubuxlu yaylağı 10-15 kilometr uzanan çəmənli-çiçəkli, dərəli-təpəli dağlardan, düzəngah yerlərdən ibarət idi. Həmin Çubuxlu yaylağının bizim dağlara qənşər olan Todar adlı hündür, yaşıl çəmənli dağı vardı. Qoçaq bir kişi Todar dağının başına bir günə zorla qalxa bilərdi.

Çubuxlu yaylağı demək olar ki, Ermənistanda ən böyük əraziyə malik olan böyük, geniş yaylaq idi.

Çubuxlu uzun əsrlər boyu çar hökumətinin fond yaylaqları olmuşdu. Belə ki, Gürcüstan ilə Azərbaycan sərhəddindəki Qırmızı körpüdən tutmuş, bütün Borçalı elinin Çubuxlu yaylasında yurd yerləri və otlaqları vardı. Kəndimizin yaşlı kişiləri deyirdilər ki, biz gözümüzü açandan və eşitdiyimizə görə, dünya yaranandan Borçalıların Çubuxluda yurdları və otaracaqları olub. 1953-cü ilə qədər Qırmızı körpünün yaxınlığındakı Muğanlı kəndindən başlayaraq Sadaxlıya kimi bütün obaların əhalisi o dağlara köç edərdi.

Əvvəllər varlılar öz mal - qoyun sürülərini, at ilxılarını, sonralar kolxoz-sovxozların mal-qarasını həmin Çubuxlu yaylaqlarına aparardılar.

Çubuxlu yaylağında 1959-cu ilə kimi ermənilərin və erməni kəndlərinin heç bir qarış da torpağı yox idi.

1959-cu ildə mən Saral kolxozunun aqronomu işləyən vaxtlarda Çubuxlu yaylağının bir hissəsini bölüb Stepanavanın (Cəlaloğlu), Spitakın (Hamamlı) və Noyemberyanın erməni kəndlərinə verdilər. Sonra yaylağın yeni xəritəsini çəkib orada göstərilən əraziləri kolxoz və sovxozlara təhkim etdilər.

Borçalının aşağıda adlarını çəkdiyim kəndləri - Muğanlı, Sadaxlı, Qaçaqan, Təkəli, Xancıqaz, Ağammədli, Quşçu, Ulaşlı, Baytallı, Qasımlı, Betarafçının hər birinin 200-1000 hektara qədər yaylaq sahəsi vardı ki, 1953-cü ilə qədər həmin kəndlər buraya mal-qaralarını gətirərdilər. 1953-cü ildən sonra Ermənistan hökuməti həmin dağ yaylaqlarını onların əlindən aldı və əhalinin dağlara köç etməsinə qadağa qoydu. Demək olardı ki, Çubuxlu yaylaqlarında borçalılar may ayının axırından sentyabrın əvvəlinədək qalırdılar.

Qalan vaxt Çubuxlu yaylağı sarallıların ixtiyarında olurdu. Çubuxlunun yurd yerləri Stepanavanın Kuybişev adlı rus kəndinin sərhəddinə qədər uzanırdı. Əvvəllər həmin kənd Çubuxlu Rusu adlanırmış. Saral kəndindən xeyli ailə lap keçmişdən həmin kənddə yaşamışdı. Azərbaycanlılar Ermənistandan 1988-ci ildə deportasiya ediləndə bizim Saral kəndindən Kuybişevdə daimi yaşayan 30 - 35 ailə zorla

çıxarılmış, iki kişini boğazlayıb öldürmüşdülər.

Çubuxlu yaylağında aşağıdakı yurd yerləri vardı:

Araz yurdu, Çırcır, Tala, Çaxçax (mən 1932-ci ilin payızında buradakı alaçıgımızda dünyaya göz açmışam), **Yemişən ocağının yanı** (Ziyarət ocağı), **Kazımın kalafalığı, Qarasaqqallının komları, Qırlı suyu, Duzdu bulaq, Zaterli dərəsi, Qabaq Güney, Mədən dərəsi** (iranlılar orada mədən qazıb, cövhər aparmışdılar), **Dəvə boynu, Suqarısan, Ağalıq dərəsi, Haramı dərəsi, Sarf dərəsi.**

Bunların hamısı böyük bir mahal idi ki, bu sahələrin hərəsindən bir neçə kəndin əhalisi yaylaq kimi istifadə edirdilər.

Deyilənlərə görə, mənim ulu babam Qazax rayonunun İncə dərəsində doğulmuş, 250 il əvvəl gəlib Saralda binə salıb yaşamışdı. Onlardan beş nəsil yaranmışdı. Ulu babam Hacı kişi dindar adam olub. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda, hətta Türkiyədə olan bir çox ziyarətgahlara piyada getmişdi. Hacı kişi deyərmiş ki, Çubuxlu yaylağı kimi yaylaq görməmişəm. Onun kimi gözəl yaylaq olmaz.

Çubuxlu yaylağından çox sürətlə iri çay axırdı ki, ona Çubuxlu çayı deyirdilər. Çayın suyu olduqca şəffaf idi. Burada çoxlu qızılalabalıq yetişirdi. Bu balıq insan üçün can dərmanı idi. Həmin Çubuxlu çayında mən özüm də uşaq vaxtı balıq tutmuşam. Balığı çaylama və ada kəsmək üsulu ilə tuturduq. Yəni, suyun qabağını daş və çumbuzla kəsib, axarını 100-300 metr məsafədə dəyişirdik. Beləliklə, çayın ortasında ada yaranır, balıqlar susuz qalıb çabalayırdılar,

biz də başlayırdıq onları yığmağa. Qızılala balığının ən irisi bir kiloqram olurdu. Xırdaları da vardı. Xəstə adamlara həmin balığı dərman kimi buyururdular.

Həmin Çubuxlu yaylaqları bölünüb kolxoz, sovxozlara paylanandan sonra orada sağınçı və maldarlar üçün xırda damlar tikmişdilər. Müharibə illərində Çubuxlu yaylağında kəndimizdən 100-dən çox ailə kartof əkər, tonlarla məhsul götürər, ailələrini kartofla təmin edər, hətta satardılar.

Çubuxlu yaylağının bizim kənd camaatına çox xeyri dəyirdi. Demək olar ki, ilin 8 - 9 ayını orada qalıb mal-qaranı otarardılar. Sarallıların əksəriyyətinin Çubuxlu yaylağında çar Rusiyası vaxtından ötən əsrin 50-60-cı illərinə qədər mal komları və yaşayış daxmaları vardı.

SARALIN TAYFALARI HAQQINDA

AĞALIQ tayfası. Deyilənlərə görə, Sarala ilk dəfə Ağalıq tayfası Azərbaycanın Qazax rayonunun Fərəhli kəndindən gəlib məskən salıb. Ağalıq tayfasından sonra Sarala ayrı-ayrı tayfalar da gəlir və onlar gəldikləri yerlərin adı ilə çağırılır, məşhurlaşır və tanınırdı.

Ağalıq tayfasından çox nəsil artmamışdı. Demək olar ki, son dövrlərə kimi, yəni məcburi köçkünlüyə qədər Saralda bu tayfadan çox az adam qalmışdı.

Sovet hökuməti təzə qurulan illərdə onlardan bir neçə nəfər hökumətdən qaçaq düşmüşdü. Alı ağa çox sayılıb-seçilən, qorxmaz, necə deyərlər sözü bütöv kişi kimi tanınmışdı. Onun Paşa adlı bir qaçaq qardaşı da vardı. Paşanı öldürməyə boyun olan bir nəfər deyir ki, mən onu öldürərəm. Ancaq qardaşı Alı ağadan qorxuram, bunu eşidib qardaşının qisasını məndən alar, nəslimizi qırar. Hökumət adamı deyir ki, sən Paşanı öldür, biz də dərhal Alı ağanı məhv edərik. Paşa öldürülən günü Alı ağanı Saralda hökumət idarəsində yanar peçin üstündə oturub, sonra isə Qarakilsəyə qalaya aparmaq adı ilə Qışlaq deyilən yerdə, körpünün üstündə güllələyirlər. Hər iki qardaşın ölümü və dəfni bir gündə olub. Heç birinin övladı qalmamışdı. Körpə yaşlı Abdul Əzim adlı subay bir qardaşı vardı, onu da 1936-1937-ci illər repressiyası zamanı yox etmişdilər.

Ağalıq tayfasında ən məşhur qaçaq və tanınmış kişilərdən biri də Əsəd ağa idi. O, 1920-ci ildə kəndə Kol sərnəsinin ətəyindən təxminən bir kilometr məsafədən saxsı borusularla bulaq suyu çəkirmişdi. Bulağın altına böyük nov düzəltdirmişdi. Həmin bulaqdan Saral camaatının demək olar ki, yarısı istifadə edirdi. Bulağı özü həyətyanı torpağının ətrafındakı hasarın çöl tərəfində qoydurmuşdu. Həmin həyətyanı sahədə, deyilənlərə görə, Saral kəndində ilk bağ salmışdı. Əsəd ağa gənc yaşlarından Bakıya gəlmiş, orada yaşamış və mətbuatda işləmişdi. İşlədiyi dövrdə o Bakıda hökumət mənzilində yaşamış, Cənnət adlı bir qızla ailə qurmuşdur. Həmin qadından övladı olmadığına görə öz nəslindən Nənəxanım adlı yetim bir qız uşağı götürüb saxlayırdı. Bu uşaq kiçik yaşında ikən atası vəfat etmişdi, anası isə Türkiyədə yaşayırdı. Əsəd ağa yay aylarında istirahət etmək üçün Saraldakı evinə gəlirmiş. Təxminən 70-80 yaşlarında vəfat edib və Saraldakı qəbristanlıqda dəfn olunub. O dövrə görə Cənnət xanım ona qiymətli qəbir daşı düzəltdirmişdi.

Əsəd ağanın Saraldakı evi övladlığa götürdüyü Nənəxanıma qalmışdı. O, Paşa adlı bir kişi ilə ailə qurub həmin evdə yaşayırdı.

Ağalıq tayfasından Həsən deyilən bir kişi kolxoz dövründə uzun illər anbardar işləyib. Müharibə qurtarandan bir-iki il sonra vəfat edib.

İSƏLİ tayfası. Ağalıq tayfasından sonra Sarala onlar gəlib, Pəmbək çayının yaratdığı xəndəyin üstündə yurd salıb məskunlaşıblar. Deyilənə görə İsəli tayfası da Qazağın

Fərəhli kəndindən olub. Onların çoxlu mal - qoyunu varmış. Həmin tayfadan olan əmi oğlanlarına Qəlyənçəkənlər deyirdilər. İsəli tayfasından olan kişilər rəncbərliklə, maldarlıqla məşğul olmuşlar. Onlardan Hətəmin oğlu Sarının çoxlu əkin yerləri və mal damları varmış. Sarını öz kəndimizdə bir kişi günün-günorta vaxtı tüfənglə vurub öldürmüşdü.

İki qardaş - Qəlyənçəkən Məhəmməd və Osman Süleymanın oğlanları idi. Çar Rusiyası vaxtı onlar Qaradərzi yaylağında 500 baş qoyun saxlayarmışlar ki, həmin yerə də Osmanın komu deyirdilər. Sovet hökuməti qurulanda Osman kişinin bütün var-dövlətini əlindən alaraq kolxoza vermiş, özünü isə qolçomaq kimi Sibirə sürgün etmişdilər.

İsəli tayfasından Həmid adlı bir kişi çarın əleyhinə çıxaraq on ilə yaxın qaçaqlıq etmişdi. 1904-cü ildə rus-yapon müharibəsi vaxtı çar hökuməti qaçaqları əfv edərək müharibədə iştirak etməyə çağırır. Həmid də könüllü cəbhəyə gedir. Müharibədə göstərdiyi igidliyə görə mükafatlandırılır, medallar alır və sağ-salamat evinə qayıdır.

Hökumət də vəd etdiyi kimi, onu bağışlayır. Kənddə ona ağa adı verirlər. Həm kəndin, həm də hökumətin nüfuzlu bir adamı kimi hamı ona qulaq asır.

Həmin dövrdə qubernatorluq Cəlaloğluda (Stepanavanda) yerləşirmiş. O daim hökumət adamları ilə əlaqə saxlayıb, kənd camaatına köməklik edirmiş. Onun ən müsbət xüsusiyyətlərindən biri də qadınlarla namuslu, nəzakətli davranması olub. Bir dəfə Həmid qonşu erməni kəndinin iyirmi başdan çox inəyinin oğurlanıb kəndə gətirilməsinə

və kəsilib camaata paylanmasına rəhbərlik edir. Bundan xəbər tutan hökumət nümayəndəsi Həmid çağırır, oğurlanan malların pulunun ödənilməsinə tələb edir. O isə pulu ödəməkdən boyun qaçırır. Qubernatora xəbər çatdırırlar ki, Həmid ağa heç kimi saymır, sizi söyür və öldürəcəyi ilə hədələyir. Qubernator onu aldadıb yanına çağıraraq əl-qolunu bağladır, Tiflis qalasına göndərtir. Tiflisə çatmamış yolda guya qaçmağa cəhd göstərdiyinə görə güllə ilə vurub öldürürlər. Qaçaq Həmidin meyidini öz qohumu Mosuxların Mustafası bir neçə adamla gətirib Saralda dəfn edir.

Həmidin Mustoy adlı bir oğlu vardı. Saral kəndinin camaatı Türkiyəyə köçən vaxt Mustoy orada qalmış, 1941-45-ci illər müharibəsi vaxtı qayıdıb Sovet hökumətinə qarşı qaçaqlıq etmişdi. Bir ildən çox qaçaqlıq edən Mustoyu deyilənə görə, tutub güllələmişdilər.

İsəli tayfasının adlı - sanlı oğlanlarından biri də Həsən kişi olmuşdur. Onlara Hacırəhimilər deyirdilər.

İsəlidən olanların ümumiyyətlə hamısı çox savadlı olublar. Saral kəndindən ilk elmlər doktoru adı alan İsayev Əsgər Mustafa oğlu da bu tayfadandır. İstər Saral kəndində, istərsə də Bakı şəhərində İsəli tayfasından olan cavanlardan İsayev İbrahim İsa oğlu, İsayev Cəlal Paşa oğlu və başqaları öz savad və bacarıqlarına görə hörmət qazanmışdılar.

GÖYƏBAXANLILAR tayfası. Bu tayfa da, deyilənlərə görə, Qazax mahalından gələrək Saralda məskən salıb. İşgüzar, zəhmətkeş, bacarıqlı tayfa olub. Kişiləri hələ çar Rusiyası və Sovet hökuməti dövründə öz bacarıqlarına gö-

rə seçiliblər. Göyəbaxanlıların yaşlı nəsli maldarlıqla məşğul olmuş, çörək verən kişilər kimi tanınmışlar. Onlardan Qoca oğlu Qurbanın, Qaranın və Alının adlarını çəkə bilərəm.

Qurban kişinin oğlu Hüseyn kişinin bir-birindən savdılı dörd oğlu var. Çərkəz adlı böyük oğlu Xarici Dillər Universitetində işləyir, elmlər namizədidir. Bir çox tədbirlərdə prezident yanında tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərir.

Göyəbaxanlının Qarasının 5-6 oğlu olub. Saral kəndində ilk şofer Qara kişinin oğlu Aslan idi. Şofer Aslanın oğlanlarının hamısı ali təhsilli həkim, mühəndis kimi Bakı şəhərində çalışırlar.

Göyəbaxan oğlu Alı kişinin oğlu Rzanın, mənə də qohumluqları çatır, Saral kəndində ən fəal, sayılıb-seçilən, sözü keçən, hazır cavablığı ilə seçilən kişilərdən olub. Onun da 3 oğlu var. Müəllim, elektrik sənətinə yiyələniblər.

Göyəbaxanlının bir qolu əmi uşağı olan kor Kərimlər adlanırdı. Əvvəldə, qeyd etdiyim kimi, kor Kərimin adına bulaq, yurd yeri vardı.

Ümumiyyətlə, Göyəbaxanlılar tayfasının ən müsbət cəhətlərindən biri təəssübkeşlikləri, bir-birini eşitmələri idi.

Göyəbaxanlıların bir uzax qolu da Daşdəmirli tayfasıdır.

Daşdəmirilər tayfasından məşhur Qaçaq Bəkir olub. Saralda Daşdəmirilərin çoxlu əkin sahələri vardı. Xırda tayfa olduğuna baxmayaraq Qaçaq Bəkir onu tanıdıb, məşhurlaşdırmışdı.

Daşdəmirinin Səmədi deyilən bir yaxşı kişi olub. Səməd kişinin Rəsul, Veysəl və Cəlal adında üç oğlu olub.

Onların hər üçü Sovet hökuməti dövründə ali təhsil alır. Rəsul Böyük vətən müharibəsində həlak olub. Veysəl ali təhsilli riyaziyyat müəllimi işləyib. Arçut kənd məktəbində müəllimlik edib. O da müharibədə qəhrəmanlıqlar göstərüb, almanlara qarşı partizan hərəkətinə qoşulub. 1944-cü ilə qədər məktubu gəlib. Sonra əlaqə kəsilib. Kiçik qardaş Cəlal da müəllim işləyib. Saralda məktəb direktoru işləyirdi. Mənim qudam olan Cəlal müəllimin ailəsi də Bakıda məskunlaşıb.

Cəlal müəllimin oğlanlarından Əsəd haqqında ayrıca danışmağa dəyər. Əsgəri xidmətini SSRİ dövründə Almaniyada keçmiş, tankçı olmuşdu. 1990-cı illərin əvvəllərində erməni işğalçıları ərazilərimizə basqın edəndə bütün Azərbaycan oğulları kimi Əsəd də silaha sarılaraq könüllü cəbhəyə getdi. Füzuli, Ağdam, Əsgəran ətrafındakı döyüşlərdə bir çox qəhrəmanlıqlar və böyük rəşadət göstərdi. 1992-ci ildə onun olduğu tank erməni quldurlarının minamyt atəsinə tuş gəldi. Əsəd və bir neçə yoldaşı həlak oldular. O, ölümündən sonra Azərbaycanın Milli qəhrəmanı adına layiq görüldü. Rəhmətlik Əsədi bir çox xüsusiyyətlərinə və cəbhədə göstərdiyi igidliyə görə əmisi Veysələ oxşadır və onunla müqayisə edirlər.

Qaçaq Bəkir Daşdəmirli Qurban kişinin oğludur. O, çar Rusiyası dövründə, yəni 1900-1910-cu illərdə qaçaqlıq etmiş, adlı-sanlı, dəliqanlı bir igid olmuşdur.

Qaçaq Bəkir hökumətə qarşı çıxdığına görə yox, adam öldürdüyünə görə qaçaqlıq etmişdir. Öldürdüyü qaçaq Bəkirin ailəsi haqqında böhtan söz danışır. Onun cinayətini

hökumət sübuta yetirə bilmədiyinə görə, haqqında heç bir ölçü götürülməmişdi. Üstündən 6-7 ay keçdikdən sonra Çubuxlu yaylağında belə bir hadisə baş verib. Bir erməni yaylaqda həmişə kibrit, tütün, qəlyan və papirosu bükmək üçün kağız satırmış. Erməni ora at ilə gəlmiş. Yaylaq adamlarından biri ermənidən bir neçə papirosluq tütün istəyir. Erməni tərslik edib, vermir. Onların arasında mübahisə düşür. Həmin vaxt orada olan Bəkir ermənini söyür. Erməni cavab qaytaran zaman Qaçaq Bəkir 2 metr uzunluqda, başı toppuz şəklində olan zoğal ağacından olan çomaqla onu vurub atdan yerə salır. Erməni çabalayıb ölür. Qaçaq Bəkir erməninin meyidini orada qoyur, atını isə yəhərini üstündən götürərək çölə buraxır. Erməninin axşam evə gəlmədiyini gören ailə üzvləri onu axtarmağa başlayır, səhər atını tapırlar. Sonra əl altdan öyrənirlər ki, onu qaçaq Bəkir öldürüb. Həmin cinayətə görə qaçaq Bəkiri həbs edirlir. O vaxt, irəlində qeyd etdiyim kimi, tutulanları Tiflis şəhərinə aparırdılar. Qala Tiflis şəhərində Şeytanbazar adlanan yerdə, Kür çayının sıldırım sahilində idi. Həmin qaladan qaçmaq istəyən mütləq Kür çayına düşərdi. Çayla qala arasında olan xəndək yüz metr hündürlüyündə olardı.

Atası Qurban kişi 5 - 6 baş inək satıb, pulunu vəkilə verir ki, oğlunu türmədən qutarsın. Qaçaq Bəkir qalada 2 - 3 gürcüstanlı oğlanlarla qalır. Onlar köməkləşib bir-bir qaladan qaçmağı planlaşdırırlar. Bu oğlanlardan biri yaxşı üzmək bacarırmış. Qaçaq Bəkir isə üzə bilmirmiş. Həmin oğlanlar onun qoçaqlığına, sözü bütövlüyünə, sirrə möhkəmliyinə inanıb deyirlər ki, sən qonşu otaqdakı dustaqlar-

dan bir qədər parça al (parçada dustaqlara peredaça gətirirlərmiş). 4 - 5 aydan sonra planlaşdırdıqları kimi, gecə ay işığında parçaları bir-birinə möhkəm bağlayaraq, üçü də divardan aşır. Üzməyi bacaran oğlan Bəkirə kömək edərək çaydan keçirir. Bir müddətdən sonra hökumət adamları gəlib, Bəkirin atasını incidir, oğlunun yerini deməsini tələb edirlər. Heç kəs inana bilmir ki, Kür çayından kimsə sağ salamat qurtarar.

Bəkir həmin oğlanlarla birgə Qaraçöp və Qarayazı meşələrində gizlənir. Sonra yoldaşları ona deyirlər ki, bizi burada tanıdıqlarına görə üzə çıxma bilmərik. Səni tanımırılar. Bir nəfərə tapşırıq, evində qulluqçu işləyərsən. Sonrasını özün bilərsən.

Onlar belə də edirlər. Bəkir Qarayazının azərbaycanlı kəndlərinin birində hörmətli, imkanlı, varlı bir kişinin evində nökrəklik edir. Bəkir ev yiyəsinin hörmətini, inamını qazanır. O, bu evdə iki aydan artıq qalır. Saralda isə hamı elə bilir ki, Bəkir Kür çayında boğulub.

Bir gün Bəkirin ağasını toya dəvət edirlər. O vaxtkı adətə görə toya dəvət olunan öz tüfəngini də götürərmiş. Ən sərrast güllə atana nəmər ayrılırmış. Bunun üçün bir nişangah qoyub hamı ora güllə atarmış. Kim hədəfi birinci vursa, nəmər ona çatarmış. Ağası Bəkiri də özü ilə toya aparır.

Deyilənə görə, toyda hündür bir ağacın budağına fındıq bağlayırlar. Şərt qoyurlar ki, fındığı kim vurub salsə, nəmər ona çatacaq. Hamı yığışır, o cümlədən Bəkirin ağası da tüfəng atır. Amma heç kəs düzgün nişan ala bilmir. Bəkir ağasından xahiş edir ki, icazə versəniz mən də ataram.

Ağasının icazəsi ilə Bəkir də güllə atır və fındığı yerə salır. Ora yığışan kənd camaatına bu, çox pis təsir edir. Deyirlər ki, yəni kənddə bir kişi olmadı, nəməri nökrək aldı. Araya mübahisə düşür. Nişangahın təzədən vurulmasını tələb edirlər. Bəkir özünə güvənib, ağasına bildirir ki, siz mübahisə etməyin, mən fındığı yenə vuraram. Ağa razılaşır. Bəkir bu dəfə də fındığı vurub yerə salır. Bu əhvalat bütün qonşu kəndlərə yayılır. Toydan sonra Bəkirin ağasını sorğu-sual edərək, nökrəkin kimliyi ilə maraqlanırlar. Ağa ağıllı və tədbirli adam olduğundan deyir ki, ustadır. Tiflisdən gəlib, mənim kənd təsərrüfatı alətlərimi nizamlayır. Sonra Bəkirə bildirir ki, hamı səninlə maraqlanır, artıq burada qala bilməzsən. Gəl sənə yaxşılıq edib bir at verim, çıx get, yerini dəyiş.

Bəkir belə də edir. Atlanıb Borçalı mahalına üz tutur. Onun dayısı Qarasaqqallı İse kişinin qadını Borçalının Ağammədli kəndindən olub. O bir müddət dayısının qohumları ilə gizli yaşayır.

Kənd camaatı Çubuxlu yaylağına köç edəndə Bəkir də fikirləşir ki, onlarla getsin. Ancaq atı xoşuna gəlmir, istəyir ki, öz adına layiq atı olsun. Bir gün qonşu Qasımlı kəndinə dəyirmanla gedəndə, yolda Quşçuda hörükdə yaxşı bir at görür. Atın sahibi ilə maraqlananda, onun bir rus olduğunu deyirlər. Bəkir Ağammədlidə qohumları vasitəsi ilə bir beşaçılan tüfəng və xeyli patron alır. Atın sahibi kəndin kənarında su dəyirmanının qabağındakı budkada qadını ilə yaşayırmış. Gecələr atını budkanın qabağında saxlayırmış. Gündüzlər də gün qızan vaxt atı budkanın dirəyinə bağla-

yırmış. Bəkir belə qərara gəlir ki, sahibi atı aparanda tütənglə onu vurub atı qaçırsın. O, belə də edir. Ağasının verdiyi atın yəhərini kisəyə salıb rusun budkasından bir qədər aralıda gizlədib özü də pusquda durur. Sahibi atın kəndirini açmaq istəyəndə Bəkir onu beşaçılanla vurur. Sonra atı minib gizlətdiyi yəhərin yanına gəlir. Yəhəri atın belinə atıb heç dayısının qohumlarına da demədən Çubuxlu yaylağına gedir.

Bəkir hələ Çubuxluda olarkən orada Borçalıdan Səməd ağa adlı bir kişi ilə mal-heyvan üstə mübahisələri olubmuş. Deyilənə görə, Səməd ağa Sarallı bir kişidən tütəng alır. Tütəngin pulunu verəndə orada olan adamların yanında deyir ki, Bəkiri bu tütənglə öldürəcəyəm, ya da onun ölüm xəbərini mənə kim gətirsə "Armud ocağına" bir manat nəzir qoyacam. Həmin bu söhbəti Bəkir Tiflisdə qalada yatanda atası onun görüşünə gedəndə danışmış.

Bəkir Çubuxluya gedəndə yolda bir köç görür. Arabacı-lardan köçün kimin olduğunu xəbər alır. Onlar köçün Səməd ağanın olduğunu bildirirlər. Səməd ağa özü də o alaçıxlı arabadaymış. Bəkir atın üstündə tütəngini çevirib, arabanı saxladır. Səməd ağaya deyir ki, nəziri ver, özüm ocağa qoyaram. Sonra vurub onu öldürür. Arabada olanlara əmr edir ki, meyidi aparın Qasımlıya. Hamıya deyir ki, Səməd ağanı qaçaq Bəkir vurdu.

Bəkir yoluna davam edir. Yolboyu erməniyi vurduğunu hökumətə çatdıran adamı soraqlayır ki, onunla da haqq-hesabı çürütsün. Çubuxlu yaylağında öyrənir ki, onu satan adam ailəsi ilə birlikdə bir erməniyə naxırçılıq edir. Gecəy-

kən həmin kişinin alaçığına girib xəncərlə onu, arvadını və üç qızını öldürür. Sonra qohum-qonşuları ilə görüşüb, oradan uzaqlaşır. Gah Türkiyəyə keçir, gah da Borçalıda gizlənib, qaçaqçılığı davam etdirir. Hərdən də kəndə gəlib ailəsi və qohumları ilə görüşmüş. Hökumət çox cəhd göstərir, hətta üstünə qoşun yeritsə də, Bəkiri tutmaq mümkün olmur.

Bir gün qaçaq Bəkirə xəbər çatır ki, Qursalı kəndindən 8 nəfər azərbaycanlı taxıl almaq üçün Abaran rayonuna gedəndə ermənilər tərəfindən öldürülüb. Deyilənə görə o, qursalıların xahişi ilə qaçaq yoldaşlarını da götürüb Abarana gedir. Yolda iyirmidən çox erməni işləyirmiş. O, fəhlələrə kim olduğunu və öldürülən azərbaycanlıların qisasını almağa gəldiyini bildirir. Onların hamısını güllələyib meyidlərini atla ayaqladırlar.

O vaxt hökumət nümayəndəsi olan 6-7 kəndin qlavası Arçutlu İbrahim söz verir ki, Bəkiri ya özüm öldürəcəm, ya da tutduracam. Bunu eşidən Bəkir İbrahimə ismarıq göndərir ki, ona qonaq gələcəm. Bir gün Arçut kəndinin Araz yurdu adlanan yaylağına gedir və İbrahimi öz alaçığının qabağında vurub öldürür. Beləliklə, deyilənə görə, qaçaq Bəkir yüzə yaxın erməni, rus, kürd və başqa millətdən olan adam öldürüb. On ilə yaxın qaçaqlıq həyatı sürüb. Axırda onu Türkiyədə xırda bir mübahisənin üstündə öz qaçaq yoldaşları öldürür. Meyidi bir-iki gün qaldıqdan sonra türklər onun müsəlman olduğunu bildikdən sonra adəti üzrə dəfn edirlər. Bundan xəbər tutan Bəkirin qardaşı yekə Təmrəz iki qohumu ilə Türkiyəyə gedir. Qəbri tapıb qardaşını dəfn

edənlərə öz razılığını bildirir. Dəfndə iştirak edən mollaya pul verir və bir balaca ehsan təşkil edir.

Bu hadisə təxminən 1910-1912-ci illərdə baş vermişdi.

Bəkirin bir qızı qalmışdı. Arvadını qardaşı yekə Təmrəz kəbin kəsdirib almışdı. Səyalı adlı həmin qadın 1960-cı illərə kimi yaşamışdı.

QARASAQQALLILAR tayfası (qaynatam da həmin tayfadandır). Qarasaqqallıların Saral kəndində məskunlaşması Ağalıq tayfası gələn vaxta təsadüf edir. Odur ki, Qarasaqqallıların da Qazaxdan gəlməsi guman edilir. Onlar xəndəyin üstündə Pəmbək çayının kənarında yurd salıb yerləşmişdilər. Çayın kənarında böyük cələ vardı. Onlar cələdə torpaqlarının qırağına bir metr hündürlüyündə iri daşlardan hasar çəkmişdilər. Daşları Saral karxanasından öküzlə gətirmişdilər. O daşların birini 2 - 3 qüvvəli kişi ancaq qaldırıb divara qoya bilərdi. Deyilənə görə həmin cələni və onun divarlarını Şəmil kişi düzəltmişdi. Şəmil kişinin oğul övladı olmamışdı, 5 - 6 qızı vardı. Onlardan biri - kürəkənim Kamandar müəllimin anası Saraldan köçüb gəldikdən sonra Bakıda 90 yaşında vəfat etdi. Şəmil kişinin oğul övladı olmadığı üçün onun mülkü miras kimi Sovet hökuməti tərəfindən sökülüb, kənddə orta məktəb üçün bir sinif otağı tikirlər. Məktəbdəki həmin sinif "Şəmilin otağı" adlanırdı.

Cələdə salınan bağ - "Qarasaqqallının bağı" Şəmil kişinin qardaşı İse kişiye məxsus idi və kəndin girəcəyində, yolun kənarında yerləşirdi. Demək olar ki, həmin bağın meyvəsindən bütün kənd camaatına pay verilirdi. Sonralar

Sovet hökuməti dövründə bağ 3 ailə arasında bölünüb, həyətyanı torpaq sahəsi kimi paylanmışdı. İse kişinin də oğlu olmamışdı. Onun çoxlu mal-qoyunu olduğu üçün qış vaxtı sürüsünü Borçalıya apararmış.

İse kişi Borçalıda Ağammədli kəndində böyük, tanınmış bir tayfadan Salatın adlı bir qıza vurulur. Salatın öz kəndlisi olan bir oğlana nişanlı imiş. İse kişi Sarala qayıdanda Salatını qaçıdırıb özü ilə gətirir.

İse kişinin Salatından Püsənbər adlı bir qız övladı olur (Püsənbər xala mənim qayınanam idi). Salatın arvad çox ağıllı, namuslu, qeyrətli, dünyagörmüş qadın kimi tanınırdı. Oğul övladı olmadığı üçün İse kişi Salatının razılığı ilə başqa bir qadınla evlənir. Həmin qadınan da oğlu olmur, 4 qızı olur. Qarasaqqallı İse kişi Saralda ən hörmətli, səxavətli bir adam kimi 90 il ömür sürüb. Bütün Saral camaatı onun səxavətindən danışardı. Belə ki, İse kişi müharibə dövründə imkansız ailələrə diri heyvan paylayarmış. Gələn qonağa heç vaxt evdə olan ətdən xörək bişirtməz, yenidən qoç kəsərmiş. İrəlində qeyd etdiyim kimi, yol qırağında ehsanlıq bulaq düzəltdirmişdi. Həmin bulaq Ermənistanın xəritəsində "İse kişinin bulağı" kimi göstərilirdi.

Qarasaqqallı tayfasından olanlar, çox varlı, rəncbər kişiler idi. Onların adına bütün yaylaqlarda qoyun yataqları, yurd, əkin yerləri, biçənlər vardı.

Bu tayfanın kişilərindən Elləz, Şamxal, Şəmil, Məməcan oğlu Musa, nəvəsi Ramazan (mənim qaynatam olub, 1941 - 1945-ci il müharibəsində itkin düşüb), Mustafa, onun oğlu Cavad tanınmış kişilərdən idilər. Ramazan kişi-

nin oğlu Məməcan 40 ildən artıq Saral kənd orta məktəbində müəllim işləyib. Məməcan müəllimin 4 oğlu, 3 qızı olub, hamısı ali təhsil alıb. Böyük oğlu Arif uzun müddət Mingəçevir şəhərində müxtəlif vəzifələrdə işləyib. Digər oğlu Şəmistan orta məktəbi qızıl medalla qurtarıb Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinə qəbul olmuş, oranı qırmızı diplomla bitirmişdi. Bakı Dövlət Universitetində

Əli Nəbiyev İsə kişinin nəvəsi Şəmistanın toyunda

müəllim işləyirdi, elmlər namizədi idi (mən bu xatirəni yazanda vaxtsız vəfat etmişdi).

Oğlu Qədimi İsə kişi qanuni övladlığa götürmüşdü. Ona görə də Qarasaqqalov Qədim İsə oğlu kimi sənədləşdirilmişdi. Qədim ali təhsilli mühəndisdir, uzun müddət Bakı şəhərindəki zavodlardan birində partiya təşkilat katibi, di-

rektor müavini kimi vəzifələrdə işləyib.

Qarasaqqallı tayfasından olan Cavad qisas almaq məqsədi ilə bir kişini vurub öldürərək, bir müddət qaçaqlıq etmişdi. 1935-1936-cı illərdə repressiya olunaraq Sovet hökumətinin əleyhinə olan adam kimi Sibirə sürgün edilmişdi. Onun da oğlu yox idi, iki qızı qalmışdır.

Mənim qaynatam Ramazan kişi 1910-1915-ci illərdə Çubuxluda rus məktəbini qurtarmışdı. Onun atası Musanı 1920-ci ildə daşnak Andranikin əsgərləri öldürmüşdü. Ramazan kişi öz əmisi qızı, yəni İsə kişinin qızı ilə evlənmişdi.

Qarasaqqallı Vəli kişinin oğlu Camal iki arvad almışdı. Birinci arvaddan Vəli və Binnət, ikinci arvaddan Namaz və Oruc adlı oğlanları vardı.

Qarasaqqallıdan Mamıqulu adlı bir kişi də vardı. Oğlu Alının Tükaz adlı bir qızı olub. Əlləşəndə olan bulaqlardan biri "Alının bulağı" adlanırdı. Alı kişi müharibəyə gedənə qədər kolxozda ferma müdiri işləmişdi.

Bir məsələni qeyd etməyi də özümə borc bilirəm ki, mənim qaynanam Püsənbər xala çox qeyrətli, namuslu, təmizkar, müsbət keyfiyyətlərə malik qadın idi. Yanımda heç vaxt danışmaz, bir stəkan su da içməzdi. Mənim də ona həmişə böyük hörmətim olub. Aramızda ana-oğul münasibəti vardı.

QƏHRƏMANLILAR tayfası. Bu tayfa da Qazaxdan gəlmişdi. Mahmud, Vəli, İsmayıl, Nəbi, Alı, Abdulla, Novruz bu tayfanın tanınmış kişiləri idi. Saralda iri tayfalardan biri olub! Kişiləri xeyirxahlığı, işgüzarlığı ilə ad çıxarmış-

di. Tayfanın çoxlu oğlanları olub və həmişə fiziki işlərdə çalışıblar. Adlarına torpaq sahələri, yurd yerləri, bulaqlar vardı. Bu tayfanın 4-5 nümayəndəsi 1941-1945-ci illər müharibəsində iştirak edib və həlak olub. Qəhrəmanov Yusif Alı oğlu isə qolundan yaralanıb qayıtmışdı. 1988-ci il hadisələrinədək Saral kənd orta məktəbində müəllim işləyirdi.

Qəhrəmanlılar tayfasından Xəlil uşağı adlı məşhur qol ayrılmışdı. Onlardan biri - Pənah adlı qoçaq bir oğlan kənddə iki nəfəri öldürdüyünə görə həbs olunmuşdu. 1927-ci ildə oktyabr inqilabının on illiyi münasibətilə amnistiyaya düşərək həbsdən buraxılmışdı. Pənah kişinin böyük qardaşı Yusif də adam öldürdüyünə görə bir müddət qaçaq düşmüşdü. 1904-cü il rus-yapon müharibəsində könüllü iştirak etmiş və sağ-salamat qayıdıb gəlmişdi. Onlar kasıbların pənah yeri, t.345ri, tənha 3arın dayağı kimi tanınırdılar. Hər iki qardaş Sovet hökumətinin əleyhinə çıxdıqları üçün onların ailə üzvləri də hökumət tərəfindən incidilirdi. Buna görə çalışırdılar ki, ailələrini də götürüb Türkiyəyə qaçsınlar. Bu hadisələr 1930 - 1934-cü illərə təsadüf edirdi. Ancaq ailələrini apara bilmirlər, özləri isə sovet - türk sərhəddini keçərkən sovet hərbciləri ilə mərdliklə vuruşurlar. Sonuncu güllələri ilə özlərini vururlar.

Sonradan Pənah kişinin oğlu Nəsim arvadını və iki oğlunu qoyub Türkiyəyə qaçır və orada ailə qurub yaşayır. Pənah kişinin subay oğlu isə sərhədcilər tərəfindən tutulur və itkin düşür. Onun qardaşı Yusifin böyük oğlu Qurban da arvadını və bir qızını Saralda qoyub Türkiyəyə gedir. Müharibədən sonra Qurban kişi Saraldakı qohumları ilə gizli əla-

qə saxlayırmış. Sonra o, Sovet hökuməti tərəfindən tutulur, öldüsü-qaldısı məlum olmur. Yusif kişinin digər iki oğlu - Xəlil və Süleyman isə ailə qurub Saralda yaşayırlar. Xəlil kişi ikinci dünya müharibəsində iştirak etmiş, sol əlini biləkdən itirmişdi. Müharibədən sonra 30 il kolxozda mühasib, kassir işləmişdi. Çox bacarıqlı, savadlı kişi idi, 4 oğlu vardı. Ali təhsil almış oğlanları təhsil, maliyyə və bank sahəsində işləyirlər.

Süleyman kişi uzun müddət Qarakilsədə kimya kombinatında ağır işdə işlədiyinə görə kəndimizdə ən yüksək təqaüd alırdı. Süleyman kişinin də ali təhsilli üç oğlu vardı.

NƏSİFLİ tayfası. Bu tayfanın başçısı Çoydar Nəsinin çoxlu mal-qarası, qoyun sürüsü olub. Deyilənlərə görə, Qazaxdan iki qardaş birlikdə gəlmiş. Biri qonşu Arçut kəndində, Nəsin isə Saralda məskunlaşıb. Nəsilflər tayfasının kişiləri - Ali, Allahyar, Novruz, Əhməd, Paşa və başqaları gümrah və işgüzar adamlar idi. Bir dəfə Paşa kişigilin evinə gecəyarı qonşu erməni kəndindən basqın edirlər. Paşa kişi erməninin əlindən xəncəri alanda tiyəsi əllərini doğrasa da, onlara güc gəlir və ermənilər qorxub qaçırırlar. Ona görə də barmaqları şikəst olmuşdu. Qonşu kəndlərdə də onun qəhrəmanlığından danışılırdı.

Nəsilflər tayfasının əksəriyyəti kənddə, kolxozda fiziki işlərdə işləyirdi. Aralarında Saral kənd orta məktəbində müəllim işləyən Xanməmməd, Ali və İdris kimi ziyalılar da vardı. Xanməmməd müəllim üç ildən artıq orta məktəbdə direktor olmuşdu.

QARAKƏRİMLİLƏR tayfası. Onlar mənim ana baba-

larımdır ki, Qazax mahalından gəlib, Saralda məskunlaşmışdılar. Qarakərimlilər çox iri tayfa olmasa da, savadlı, məşhur, varlı tayfa kimi tanınıb. İstər keçmişdə, istərsə də Sovet hökuməti dövründə sayılıb seçiliblər.

Bu tayfadan ilk dəfə Məhəmməd adlı bir kişi Saral kəndində məskən salıb. Məhəmməd kişinin Qara Kərim adlı bir oğlu, qara Sayalı adlı bir bacısı vardı. Qara Sayalı çox mərd, namuslu, qoçaq, işgüzar, maldarlığı bilən bir qadın olub. Qara Sayalı Saralda Hert Alılar adlı iri bir tayfanı yaradıb. Qara Kərimin İbrahim, Məmməd və Sarı Mahmud adlı 3 oğlu, İbrahim kişinin isə Əhməd, Süleyman, Namaz, Hümbət, Binnət, Oruc adlı 6 oğlu vardı. Onlardan Süleyman, Namaz, Hümbət və Binnət 1941 - 1945-ci illər müharibəsində həlak olub. Oruc kişi isə müharibədən yaralı qayıdıb.

Qara Kərimin arvadı Sultan qarı 140 il yaşadı. O, oğlu Mahmudun yanında qalırdı. Kənddə el arasında danışılırdı ki, Sarı Mahmud anasını yaxşı saxladığına görə həmişə çörəyi bol olub. Mən özüm də o qadını görmüşdüm, qoca qarı idi. Ancaq oğlu onu elə bil uşaq kimi əzizləyir, anasına ayrıca yağlı-yaral yemək yedirirdi. Sarı Mahmudun böyük oğlu Məhəmməd çox bacarıqlı, savadlı müəllim idi, müharibəyə getdi, qayıtmadı. Qalan altı oğlu öz tay-tuşları içərisində sayılıb seçilən oğlanlar idilər.

Qara Kərimin ikinci oğlu Məmməd mənim ana babam olub. Ona çoydar Məmməd deyərlərmiş. O, nəinki bizim Saral kəndində, eləcə də bütün qonşu azərbaycanlı və erməni kəndlərində çox tanınmış tacir olub. Onun Saralda və

bir neçə qonşu kənddə mağazaları vardı. İlk qadınından övladı olmadığı üçün ayrılıb, özündən 15 - 20 yaş kiçik, İseli tayfasından Sürcahan adlı bir qız almışdı. Onunla 10 - 12 il yaşamış. 2 oğlu, 3 qızı olmuşdu (Ortancıl qızı Minə mənim anam idi).

Məmməd babam 1920-ci ildə Türkiyənin Qars mahalında erməni-türk müharibəsində daşnak Andranikin əsgərləri tərəfindən öldürülmüşdü.

Babamın ailəsi 5 uşaqla Qars vilayətinin Qaraxan kəndində yaşayırmış. Nənəmin öz ağzından eşitmişdim ki, Məmməd babamın 20 kilodan çox qızılı varmış. Bunu daşnak ermənilər də bilirlərmiş. Babamı öldürdükdən sonra qızıllarını da aparırlar. Nənəmgil ayaqyalın, başı açıq qaçıb, canlarını birtəhər qurtarırlar. Nənəm qayıdıb kəndə gələndə evlərini büsbütün dağılmış görür. O, 5 yetimlə üstü açıq daxmada qalır. Sonra qonşu kəndlərdə babamın mağazasını işlədənlər kömək edərək evi düzəldirlər.

Böyük dayım Haxkərimi məktəbə qoyurlar. O, erməni dilini çox yaxşı bildiyi üçün müharibəyə gedənə kimi kolxozda mühasib, kənd sovetinin sədri işləmişdi. Müharibəyə gedəndə 3 oğlu vardı. Bir çoxları kimi o da müharibədən qayıtmadı. Babamın ikinci oğlu Teymur da müharibəyə gedib qayıtmamışdı.

Qara Kərimlilərdən Əhmədin oğlu İbrahim müharibədən sonra 5 - 6 il kənd sovetinin sədri olub. Kərimov Qurban Hümbət oğlu 1978 - 1980-ci illərdə birləşmiş Qursalı kənd sovetinin sədri işləyib. Ümumiyyətlə, Qarakərimlilərin istər oğul, istərsə də qız nəvə-nəticələri həmişə rəhbər

vəzifələrdə çalışıblar. Mənə də həmişə deyərdilər ki, sən ana babangil tərəfə çəkmisən. Orasını da qeyd edirəm ki, Qarakərimlilərin 10-dan artıq yaxşı kişiləri müharibəyə gedib, gəlmədilər.

HERTALILAR tayfası. Bu tayfanın yaranması haqqında belə danışılırdı: Ermənistanın Kalinino rayonunun Soyuxbulaq kəndində bir ailə varmış. Ailənin böyük oğlu evlənir və bir müddətdən sonra vəfat edir. Cavan gəlin **dul** qalır. Evdə məsləhətləşirlər ki, gəlini saxlasınlar. Tayfa üzvlərinin məsləhəti ilə gəlinin kəbinini Alı adında ikinci oğula kəsdirmək istəyirlər. Alı buna qəti etiraz edərək, otardığı qoyun sürüsünü çöldə buraxıb, heç kimə demədən 100 kilometr piyada Saral kəndinə gəlir. Kənddə Ağalıq tayfasına çobanlıq edir. Bir müddət burada çobanlıq etdikdən sonra, öz ağasının məsləhəti ilə yuxarıda qeyd etdiyim Qarakərimlilərin qızı Qara Sayalı ilə evlənir. Pəmbək çayının yaratdığı xəndəyi qazır, üstünü çör-çöplə örtür, üzünü palçıqla suvayıb özünə daxma düzəldir. Yenə çobanlıq edərək, əkin yeri düzəldir, arvadı Sayalı ilə birləşib özlərinə hər şərait yaradırlar. Ağası da onlara bir-iki damazlıq qoyun verir.

Bu hadisə təxminən 1850 - 1860-cı illərə təsadüf edir. Alı kişinin Qara Sayalıdan Osman və Omar adında iki oğlu dünyaya gəlir. Hertalının oğlanları çox işgüzar, cüssəli, qoçaq və bacarıqlı olurlar. Hələ uşaq ikən analarının köməyi ilə Cələdə 2 hektara yaxın torpaq sahəsi düzəldib, öz əlləri ilə ətrafına hasar çəkirlər.

Osmanın Xan, Alı və İdris adlı 3 oğlu olur. Xan 1935-ci

ildə hökumət tərəfindən repressiya edilir. Alı molla yanında ruhani təhsili alaraq, kəndimizin mollası olur. İdris isə ali təhsil alıb Saral kəndi dağılana kimi orta məktəbdə 50 ilə yaxın müəllim işləyir. Bakıya köçdükdən sonra isə pensiyaya çıxaraq mollalıq edirdi.

Hertalının Omar adlı oğlu çar Rusiyası və Sovet hökumətinin ilk illərində ticarətlə məşğul olurdu, evində mağaza açmışdı. Ona "Omarın dükəni" deyirdilər. Omarın böyük oğlu Sədi Hamamlıda ibtidai təhsil aldıqdan sonra Sovet hökumətinin ilk illərində partiya kurslarında oxumuş, Kirovakan şəhərində partiya işində çalışmışdı. Dörd uşaq atası idi. 1940-cı ildə Kalinino rayonunda raykom katibi işləyərkən evində səbəbi bilinmədən naqanla özünü vurmuşdu.

Bu nəsiləndən ali təhsilli həkimlər, müəllimlər, mühəndislər var.

AŞIRLI tayfası. Bu tayfa Qazağın İncə dərəsindən gəlib, Saralda məskunlaşmışdı. Hələ XVIII əsrdən bu tayfada Bəşir, Abdülrəhman, Hacımahmud adlı məşhur kişiler yaşamışdı. Ümumiyyətlə, kişiləri çox qüvvəli, ucaboylu, yaraşıqlı və görkəmli olublar. Bəşir kişinin Musa adlı sanbalı, ucaboy oğlu vardı. Onun üç arvaddan 8-10-a yaxın oğlanları dünyaya gəlmişdi. Musa kişinin böyük oğlu Bəşir də Saralda ən qüvvətli, pəhləvan cüssəli bir adam idi. Deyilənə görə, kənddə onun qolunu bükən olmamışdı. 1941-1945-ci illər müharibəsinə gedib qayıtmadı. Oğul övladı yox idi, 4 - 5 qızı vardı. 1931-ci ildə Musa kişi şəxsiyyətinə görə Saral kəndində kolxoz qurulanda sədr seçilmişdi.

Musa kişinin ikinci oğlu Bəşirov Gülməmməd kənddə müəllim işləyirdi. Müharibəyə gedib, yaralanıb qayıtdıqdan sonra 15 ilə yaxın Cəlaloğlu (Stepanavan) rayonunda idarə müdiri, fabrikinin direktoru və başqa vəzifələrdə işləmişdi. Saral kənd camaatının xahişi və tələbi ilə dörd ilə yaxın kolxoz sədri olmuşdu. İşlədiyi müddətdə Pəmbək çayı üzərində elektrik su nasosu düzəltmişdi ki, həmin nasosla kolxozun 40 - 50 hektar əkin sahəsi suvarılırdı. Sonra onun təşəbbüsü ilə Saral kəndinə 15 kilometr aralıdakı Əlləşən deyilən sahədən 25 - 30 ev üçün bulaq çəkirdi. Bu işlərinə görə kənddə Bəşirov Gülməmməd hamı tərəfindən alqışlanırdı. 1980-ci ildə 75 - 80 yaşlarında vəfat etdi.

Musa kişinin oğullarından biri Əli İrəvan dövlət universitetini əla qiymətlərlə qurtarmışdı. O, Kirovakan şəhərinin xalq təhsili şöbəsində inspektor, Hallavar kənd orta məktəbində direktor işləmişdi. İstər öz kəndimizdə, istərsə də qonşu kənd və rayonlarda böyük hörməti vardı. Saralda cavan yaşında rəhmətə getdi.

Aşırılı tayfasından olan Abdurəhman kişinin oğlu Elləz Sovet hökumətinin ilk illərində Saral kəndində sovet sədri, Qarakilsə torpaq şöbəsinin müdiri olmuşdu. Kommunist partiyasının üzvü, Tiflis şəhərində Zaqafqaziya federasiyasının deputatı seçilmişdi. Deyilənə görə, federasiya tərəfindən verilən vəsiqəni kəndin qarşısından keçən qatarın maşinistinə göstərəndə qatırı saxlayarmışlar.

1937-ci ildə Sovet hökuməti tərəfindən həbs edilib repressiya olunmuşdu. Evləri müsadirə olunaraq, kolxoza verilmişdi. Elləz kişinin iki oğlu qalmışdı. Onlar da Saral kən-

dində yaşaya bilmədilər, çünki hökumət tərəfindən incidilirdilər. Qonşu Kalinino rayonunun uzaq dağ kəndində sovxozda mühasib, ferma müdiri işləyib yaşayırdılar.

Aşırılıda Hacımahmud adlı pəhləvan cüssəli, dəlisov bir kişi vardı. Onun oğlu Qərib kənddə və Pəmbəkə at minməkdə, güllə atmaqda ad çıxarmışdı. At-öküz nallayır, dəmirçilik edirdi. Aşırılıların cavan törəmələri də Bakı şəhərində istər bilik-bacarıqlarına, istərsə də tutduqları vəzifələrə görə seçilirdilər.

Aşırılının bir qolu da bu tayfanın əmi uşaqları olan 2 qardaş idi. Onlara Mədiqaralar deyirdilər. Qara və Hallacı Allahverdi oğulları da çox qüvvətli, pəhləvan cüssəli olublar. Qara kişi deyərmiş ki, qohumum Abdurəhman əminin oğlu Elləz mənim arxamda dursa, bütün Saral kəndini qabağıma qatıb xəndəyə tökərəm. Onların adına Saralda xeyli əkin yerləri və yurdlar vardı. Hələ müharibədən xeyli əvvəl, 80-90 yaşlarında vəfat ediblər. Övladları olmadığından nəsiləri kəsilib, yurdları boş qaldığından qonşular arasında bölünmüşdü.

ÇAL USUBLAR tayfası. Bu tayfanın başçısı Usub adlı kişi Qazax mahalından gəlib məskunlaşmışdı. Onun Məmməd, Xallı Əhməd və Ramazan adında üç oğlu olub. Əhmədin sifətində böyük ət xalı olduğu üçün ona "xallı Əhməd" deyirdilər. İkisini lap qoca vaxtlarında mən görmüşdüm. Bu tayfanın kişiləri əsasən maldarlıqla məşğul olur, kənddə çobanlıq edirdilər. Məmmədin Əsgər, Qoca və Aslan adlı 3 oğlu övladı vardı.

Ramazan kişinin böyük oğlu Möylüd 40 ildən çox Saral

kənd orta məktəbində müəllim işləyib. Savadlı, şəxsiyyətli kişilərdən biri idi. Məktəbdə direktor müavini, partiya təşkilatının katibi işləyib. Xallı Əhmədin kiçik oğlu Nəbi kənddə mənim qonşum idi. Bir-birimizə həmişə qardaş kimi hörmət etmişik. Nəbi kişi orta təhsilli olmasına baxmayaraq, kənddə həmişə yaxşı vəzifələrdə çalışırdı. Kənd camaatı arasında “partkom Nəbi” kimi tanınırdı.

HACILAR tayfası. Bizim tayfa olmaqla Qazax mahalının İncə dərəsinin Aslanbəyli kəndindən gəlmələri tam bəlli idi. İncə dərəsindən gəldikləri üçün bizim tayfa ilə Aşırılı tayfası bir-biriylə qohum kimi dolanırdılar.

İlk dəfə Saral kəndinə tayfanın başçısı Hacı kişi gəlmişdi. Onun Yusif və Nəbi adlı 2 oğlu vardı. Hacı kişinin əmisi oğlanları Adıgözəl və Mahmud 1800-cü illərdən başlayaraq ömürlərinin axırına kimi Saralda yaşamışdılar. Onların heç birinin oğul övladı olmayıb. Qız övladlarından nəvə, nəticə və kötücələri var idi ki, onlar da xeyli nəsil artırmışdılar.

Hacı kişi dindar adam imiş və tez-tez ziyarətqahlara gedərmiş. Hacılar tayfasından kimisə yuxuda görə, uğuruna çıxan adam xeyir tapardı. Hacı babam deyilənə görə ziyarətə piyada, at-araba ilə 40 günə gedərmiş. Hacılar əsasən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olublar. Hacıların əkin sahələri və Çubuxlu yaylağında yurd yerləri vardı. Həmin Çubuxludakı yurd yerində 1932-ci ildə anadan olmuşam.

Yusif kişinin Məmməd, Əhməd və Şəmməd adlı 3 oğlu olub. Onlar atamın doğma əmisi oğlanları idi. Əhməd kişinin Saral dağılana qədər 200 - 300 baş qoyunu, 10 baş inə

yi vardı. Cavan vaxtından saqqal saxlayırdı. Buna görə də ona “saqqallı Əhməd” deyirdilər. 1998-ci ildə Bakı şəhərində vəfat edib. Məmmədin Alı, Qurban adında oğlanları və bir neçə qızı, Şəmmədin isə Mürtüz, Bayram adlı oğlanları olub. Mürtüz Saralda ən çox mal-qoyunu olan kişilərdən idi.

Hacı kişinin ikinci oğlu - mənim babam Nəbi kişi 1840-1850-ci illərdə doğulub. Nəbi babam hələ uşaq vaxtlarından Cəlaloğluda (Stepanavan) bir ağanın evində qulluqçu işləyirmiş. Bu vaxt Tiflis şəhərindən bir rus zabiti həmin evə dincəlməyə gəlir. Zabit babamın qoçaqlığını, fərasətini və əli təmiz olmasını görüb onun ağasından xahiş edir ki, babamı ona versin. Hələ deyilənə görə, həmin zabit uşağı olmadığına görə babamı övladlığa götürmək istəyib. Onda babamın 10 - 12 yaşı varmış. Ağa məsələni babamın atası Hacı kişiylə danışır. Onun razılığı ilə babamı həmin rus zabiti qulluqçu verir. Tiflisdə babam zabitin evində həm işləyir, həm də hərbi məktəbdə oxuyur. İşlədiyinə görə ona çatacaq pulu zabit ayrıca yığır. Nəbi babam məktəbi qurtarır. Təxminən 4 - 5 ildən sonra rus zabiti artıq general rütbəsi alır. O, babamı Kirovakan-Dilican zonasına polis işçisi təyin etdirir. Babam orada təxminən 1897 - 1906-cı illərdə işləyib.

Yığılmış pulu gətirib atasına verir. Həmin pula özləri üçün ev-eşik düzəldir, mal-heyvanlarını artırirlar. Nəbi babam gec ailə qurduğundan, oğlu-uşağı da gec olmuşdu. 1901-ci ildə bir qızı dünyaya gəlmişdi. Ümumiyyətlə, onun Zalxa və Fatma adında 2 qızı vardı. Zalxa atamdan 4 yaş

böyük idi. 1906-cı ildə atam, 1908-ci ildə isə Fatma dünyaya göz açıb. Zalxa mamam gəncliyində çox gözəl, namuslu, qorxmaz və qoçaq imiş. O, Qara adlı bir oğlana ərə getmişdi. Qara qəssablıq edirdi. Nəbi babam onu yeznəsi kimi yox, öz oğlu kimi istəyirdi. Belə ki, yeri gələndə onu məzəmmətləyərmiş. Qara yeznə Zalxa mamamla evlənəndən sonra Kalinin rayonu Şəgərdin kəndində yaşayıblar. Nəbi babam vaxtaşırı onların yanına gedər, dolanışqları ilə maraqlanar, lazımı köməklik edərmiş. Birinci dünya müharibəsi başlayanda Ermənistanda qarışıqlıq yaranmış, çaxnaşma baş vermişdi. Bundan istifadə edən türklər erməniləri sıxışdırmağa başlamışdılar. Türk ordusu Ermənistanı daxil olduqdan sonra burada yaşayan azərbaycanlılara məsləhət görürlər ki, Türkiyəyə köçsünlər. Çünki türklər burada çox qala bilməzdilər. Qara yeznə bu hadisədən sonra köçüb Sarala gəlmiş və 1919-cu ildə camaatla birlikdə Türkiyəyə getmişdi. Bir müddət sonra o yenidən Sarala qayıdır. Həmin vaxt artıq onların Nərgiz adlı bir qızları dünyaya gəlmiş.

1921 - 1922-ci illərdə Sovet hökuməti yeni qurulan vaxt dövlət sərhədləri o qədər də möhkəm deyildi. Qara yeznə yenidən oğlunu, qızını və Zalxa mamamı götürüb Türkiyəyə gedir. Qars vilayətinin yaxınlığındakı Ballı Əhməd adlı bir kənddə məskən salıb yaşayırlar. Eşitdiyimizə görə, bu kənddə əvvəllər ermənilər olurmuş. Birinci dünya müharibəsi qurtaranda Türk padşahı Sultan Həmid erməniləri hədələmişdi. Bunu eşidən kəndin erməniləri qorxudan var-dövlətlərini və mal-heyvanlarını qoyub gecə ikən qaçıblar.

miş. Sonra kənddə Ermənistandan qaçqın düşmüş azərbaycanlılar yerləşdirilib. Beləcə Zalxa mamamgil də orada məskunlaşırlar. Onların bu kənddə 4 oğul övladı dünyaya gəlir. Bir az keçmiş sərhədlər möhkəmləndiyindən gediş-gəliş kəsilir. Zalxa mamam Türkiyədə ata-anası, bacı-qardaşları və qohumları üçün darıxır, onların həsrətini çəkirmiş.

Həmin vaxt Saraldan Türkiyəyə gizli yolla gedib-gələnlər varmış. Zalxa mamam onlara yalvarıb atamın bir şəklini gətirmələrini xahiş edir. Atam da gedib Kirovakanda şəkil çəkdirib məktuba qoyur və bacısına göndərir. Eşitdiyimə görə, Zalxa mamam atamın şəklinə baxıb hər gün ağlayarmış. Stalin hakimiyyətə gələndən sonra Ermənistanla Türkiyə arasında gediş-gəliş tamamilə kəsilir. Atamın dediyinə görə, 1940-cı illərə kimi onu daxili işlər şöbəsinə çağırıb tələb edirmişlər ki, bacın oradadır, gəl səni gizli yolla agent kimi Türkiyəyə göndərək. Atam buna razı olmayıb. Nəhayət, 1968 - 1969-cu illərdə Zalxa mamamın Türkiyədə yaşayan oğlanları ilə əlaqə yaratmaq mümkün oldu. Bundan sonra qohumlar məktublaşır, biri-birinə şəkillərini göndərirdilər. Sonralar onlar atamı Türkiyəyə dəvət etsələr də, ömür buna imkan vermədi. Atam vəfat etdi.

Zalxa mamam Türkiyənin Qars mahalında qalmışdı. Son dövrlərə qədər onun oğul-uşağı ilə məktublaşırdıq.

MƏMMƏDQULU UŞAĞI *tayfası*. Bu tayfanın Qaraqoyunlu mahalından gəldiyi bildirilirdi. Çox böyük tayfa deyildi. Tayfanın başçısı Qulu kişinin 1800-cü illərin sonundan başlayaraq 1935-ci illərə kimi Saral kəndində dü-

kanı vardı. Saralda hamı ona "Qulunun dükkanı" deyərdi. 1935 - 1937-ci illərdə Sovet hökumətinin əleyhinə çıxdıqları üçün bu tayfanın 4 - 5 sanballı kişisi həbs edilib repressiya olunmuşdu. Qulu kişinin oğlu Qasım alveri yaxşı bilirdi, demək olar ki, o vaxtın biznesmeni sayılırdı. Müharibədə qıçından yaralanmışdı. İkinci oğlu Məsim uzun illər Saral kənd orta məktəbində riyaziyyat müəllimi işləmişdi. Yaxşı riyaziyyatçı idi. Hər iki qardaş köçkünlükdən əvvəl Bakı şəhərinə köçmüşdü. Bu tayfanın Əhməd, Şeyx Mehralı, Kəndirqıran ləqəbli Məmməd adlı yaxşı kişiləri olub. Kəndirqıran Məmmədin oğlu Qaraxan müharibə dövründə əsgərlikdən qaçıb qaçaqlıq etmişdi. Son illər bu tayfadan Saral kəndində demək olar ki, bir-iki ailə qalmışdı.

NOVRUZDAR tayfası. Sovet hökuməti qurulana qədər Saralda ən iri tayfalardan olub. Onların kişiləri çox qoçaq, dəliqanlı, mərd idilər. Sonradan hökumətin əleyhinə çıxdıqları üçün həbs edilmişdilər. Bu tayfadan Mürsəl adlı bir nəfər iki ilə yaxın qaçaqlıq etmişdi. Ondan sonra Pirqələmi, Əlini, Mahmudu, Kor Alını da tutmuşdular. Onlar həbsxanadan qayıtmadılar. Son vaxtlar bu tayfadan Saralda adam qalmamışdı. Qalanları Cəlaloğluya (Stepanavan) köçmüşdülər. Onların adına Saralda çoxlu əkin, biçənək yerləri vardı. "Novruzdarın təpəsi" də onların adı ilə bağlı idi.

YOLÇULAR tayfası. Sovet hökuməti qurulana qədər kənddə iri tayfalardan olub. Müharibə illərindən sonra onlar da tədricən köçüb Cəlaloğlu rayonunda yaşayırdılar. Çar Rusiyası dövründə həmin tayfadan olan Məhəmməd adlı kişi kəndin koxası işləyirdi.

Koxanın qardaşı Avaz dəliqanlı, qorxmaz, qüvvətli bir kişi idi. Bu tayfadan çox adlı - sanlı kişiler çıxıb. Onlardan biri də tanınmış aktyor Allahverdi Yolçuyevdir.

MƏMMƏDEMİNLİLƏR tayfası. Bu tayfadan ilk dəfə Vəli adlı kişi gəlib Saralda məskunlaşmışdı. Vəli kişinin Osman və Səməd adlı iki oğlu vardı. Onların adına əkin yerləri və məşhur bir bulaq olub. Bulaq "Armud ocağı" deyilən ziyarətgahın yanındakı dərədən gətirilmişdir. Kəndin qurtaracağına yaxın Məmmədemintlilər məhləsində asılmışdır. Deyilənə görə, 150 il qabaq saxsı borularla bir kilometr məsafədən çəkilmişdi. Bu bulağın altında daşdan yonulmuş, bir-birinə söykənən, hər biri 5 metr uzunluğunda üç nov düzəldilmişdi. Həmin bulaq kəndin bir hissəsini içməli su ilə təmin edir, mal - heyvanların suvarılması üçün istifadə olunurdu. Bulaq Məmmədeminin oğlu Vəli tərəfindən çəkilmişdi. Bu tayfanın törəmələrindən olan Səfər Osmanov son illər Saral kəndi köçürülənədək sovxozun direktoru işləyirdi.

MUSTOYLU tayfası. Tayfanın Qazaxdan gəlməsi bəlli idi. Mustoylu tayfasından İsmayıl kişinin Cəbrayıl, Nadir və İsrafil adlı üç oğlu vardı. Nadir kişi son dövrlərdə mənimlə qonşu idi. Xeyirxah insan idi, yaxşı qonşuluq edirdik. Özü vəfat etdikdən sonra ailəsi köçüb Bakı şəhərinə getdi. Övladları da özü kimi qoçaq, işgüzar və bacarıqlıdılar. İsrafil kişinin 6 oğlunun hamısı Bakıda ali təhsil almışdı. Böyük oğlu Həsənخانla institutda bir oxumuşduq. İnstitutu qurtardıqdan sonra o Bakıda qalıb, ailə qurmuş, yaxşı vəzifələrdə işləmişdi. Qardaşı Elləz Kənd Təsərrüfatı Nazirli-

yində müfəttiş işləyirdi. Hər ikisi Bakı şəhərində vaxtsız vəfat etmişdi. Qalanlar da Bakıda hörmət qazanmış oğlanlardı. Cəbrayıl vəfat etdikdən sonra onun bir oğul övladı olub, adını Cəbrayıl yazdırıblar. Orta məktəbi qurtardıqdan sonra Rusiyaya getdi. Orada ailə qurub, yaşayır.

Mustoylu tayfası Şərifli, İlqarlar olmaqla bir neçə qola ayrılmışdı. Həmin tayfadan İbrahim adlı məşhur bir kişi vardı. İbrahim kişini mən özüm görmüşdüm. O, 100 ilə yaxın yaşadı. Bir əlinin barmaqları yox idi. Deyilənə görə, uşaq vaxtı əli təndirdə yanıbmış. İbrahim kişi iri gövdəli, şəxsiyyətli kişi idi. Vəfat edəndək xırda alverlə məşğul olurdu. Saral kəndindən ilk dəfə Tiflisə o gedib, gəlmişdi. Demək olar ki, Saral camaatının toy-nişan üçün bütün zinət əşyalarını İbrahim kişi Tiflisdən alıb gətirərmiş. Onun çoxlu pulu, qızılı olub. Qəflətən vəfat etdiyinə görə var-dövlətinin yerini heç kimə deyə bilməmişdi.

İbrahim kişinin böyük oğlu Ramazan II Dünya müharibəsində iştirak etmiş, qolundan yaralanıb geri qayıtmışdı. Ramazanın oğlu Mustafa xarici dillər institutunu bitirib, Nazirlər kabinetində işləyir. İbrahim kişinin kiçik oğlu Məhəmməd 40 - 50 ilə yaxın Saral kənd orta məktəbində müəllim, məktəb direktoru, kənd partiya təşkilatının katibi işləmişdi, aktiv bir ziyalı kimi tanınırdı. Onun hər iki oğlu ali təhsil almışdı. Məhəmməd müəllim Saral köçdükdən sonra Bakı şəhərində vəfat etdi.

Mustoylunun bir qolu olan Şəriflidən Molla Paşa kişi uzun müddət kəndimizdə mollalıq edib. Kəndin qabağından keçən mərkəzi şosse yolunun kənarında Şəriflinin gö-

zəsi deyilən yerdə bulaq çəkdimişdi. Həmin bulağa "Şəriflinin bulağı" deyirdilər. Molla Paşanın Cəhəngir adlı tək bir oğlu vardı. Cəhəngir qoçaq, səxavətli xeyirxah, öz dövründə sayılan kişilərdən olub. Qaçqınlıq dövründə Bakıda vəfat etdi. Hazırda dörd oğlu Bakı şəhərində yaşayır.

Mustoylunun bir qolu da İlqarlar idi. İlqar qoçaq, dəliqanlı kişi olub. Ümumiyyətlə, Mustoylu tayfasından çoxlu ali təhsilli, tanınmış adamlar çıxmışdır. İstər kənddə, istərsə də Bakı şəhərində onlar öz xeyirxahlıqları ilə tanınırdılar.

DƏLİ BƏKİRLƏR tayfası. Tayfanın başçısı Vəli kişi Qazaxdan gəlib Pəmbək çayının sahilində məskunlaşmışdı. Vəli kişinin Alı və Bəkir adlı iki oğlu vardı. Bəkiri mən özüm görmüşəm. Çubuxlu yaylağında bizə qonşu idi. Uzunboylu, iri gövdəli sarıyanız, qoçaq bir kişi idi. O, Çubuxluda məni də meşəyə odun yığmağa aparırdı. Bəkir kişinin Paşa adlı tək bir oğlu müharibəyə gedib qayıtmamış, qızı isə Bakı şəhərində vəfat etmişdi.

Alı kişinin Namaz adlı oğlu mənim böyük bacım Şahna-batın əri idi. O, Saralda sayılan, varlı kişilərdən olub. Uzun müddət dəmiryolunda işlədikdən sonra pensiyaya çıxmışdı. Bundan sonra Saral kolxozunun fermalarında gözetçi və gözetçilərin rəhbəri olmuşdu. Namaz kişi çox çörəkli, etibarlı kişi olub. Həm kənd camaatı, həm də rəhbərlər arasında böyük hörməti vardı. Namaz kişinin ilk iki arvadından övladı olmamış, sonra mənim böyük bacımla evlənmişdi. 40 ilə yaxın 2 arvadı bir evdə söz-söhbətsiz saxlamışdı.

Bacımdan 2 oğlu, 3 qızı olmuşdu, çox tərbiyəli övladlar

böyütmüşdülər. Bir oğlu, 2 qızı köçkünlikdən əvvəl Bakı şəhərində məktəblərdə müəllim işləyirdilər. Köçkünlikdən sonra da arvadları ilə birgə mehriban yaşadı və hər üçü Bakı şəhərində vəfat etdi. İndi Xırdalan qəbiristanlığında bir hərəmdə uyuyurlar.

QARAKİŞİLƏR tayfası. Bu tayfa kənddə iri tayfalarından biri sayılırdı, Qazaxdan gəlmişdilər. Əsasən əkinçiliklə məşğul olublar. Uzunömürlü olmaları ilə seçildilər. Bu tayfadan Şeşə Nəsib, Haxverdi, Bəhlul, Lələş Binnət, Novruz çar Rusiyası dövründə tanınmış, vəzifəli şəxslərin hörmətini qazanmış kişilər olub. Bəhlul kişi uzun illər Saral kənd sovetinin, Qursalı birləşmiş kənd sovetinin sədri vəzifələrində işləmişdi. Nəsib kişinin qardaşı oğlu İbrahim də bir müddət Saral kənd sovetinin sədri işlədi və hazırda Bakı şəhərində yaşayır, 100-ə yaxın yaşı var. Övladları müxtəlif vəzifələrdə çalışırlar.

Lələş Binnətin oğlu Qəhrəman Saral kənd orta məktəbində hörmətli müəllimlərdən olub. Uzun müddət Qursalı birləşmiş kənd sovetinin sədri, Qursalı sovxozunun direktoru işləmişdi. Qəhrəman müəllim Hamamlı rayonunda və qonşu kəndlər arasında böyük hörmət qazanmışdı. Cavan yaşında vəfat etdi. Oğlanları ali təhsillidir və öz işgüzarlıqları, ağılları və hərəkətləri ilə tay-tuşlarından fərqlənirlər. Bu tayfadan Süleyman kişinin 2 oğlu vardı. Həyat yoldaşı cavan yaşında rəhmətə getsə də Süleyman kişi evlənmədi. Elə özü uşaqlara həm atalıq, həm də analıq edirdi. Camaat arasında ona görə adına "corab hörən" deyirdilər.

Qarakişilər tayfasından Ədilxan, Xaləddin və Sədrəddin

qardaşları var. Xaləddin bütün Lori-Pəmbək zonasında sünnət dəlləyi kimi ad qazanmışdır. Bakıya köçüb gəldikdən sonra da dəllək kimi tanınır. Yaxşı qonşuluğu, etibarlı yoldaşlığı var. Gözəl, tərbiyəli övladlar böyüdü.

ŞIXLIHALILAR tayfası. Qazax mahalının Şıxlı kəndindən gəlmişdilər. Deyilənə görə, bu tayfanın kişiləri öküz arabası ilə köç aparırlarmış. Saralın qabağından çay kənarı ilə keçən vaxt yaxınlıqda xoruz səsi eşidib dayanır, səhərin işıqlanmasını gözləyirlər. Səhər o başdan yaxınlıqda tüstü çıxdığını görürlər. Beləliklə, tüstü çıxan tərəfə gedib, yəni Saralda qalıb yaşayırlar.

Şıxlıhalılardan bir neçə qol ayrılmışdır. Onların yaşlı adamlarından bir neçəsini görmüşdüm. Qocaların hamısı Alıyevlər familiyasını daşıyırdılar. Bu tayfanın kişiləri istər çar Rusiyası, istərsə də Sovet hökuməti dövründə fəal, rəhbər şəxslər olublar. Tayfanın qollarından biri olan Cəlil kişinin kor Süleyman adlı oğlu 1950 - 1960-cı illər arasında 90 yaşında vəfat etdi. Yaşlı adamların dediyinə görə, kənd məscidinin divarını o camaatdan pul toplayıb tikdirib. Kor deyildi. Gözündə azacıq boz olduğuna görə "kor Süleyman" deyirmişlər. Süleyman kişinin 6 oğlu vardı. Oğlanlarından 5-i 1941 - 1945-ci illər müharibəsində iştirak edib, sağ-salamat geri qayıtmışdılar. Kiçik oğlu 50 ildən artıq Saral kənd orta məktəbində müəllim işləmiş, direktor olmuşdu.

Bu tayfanın digər qolu olan Fezi Məmmədin Vəkil adlı oğlu vardı. Çar Rusiyası dövründə 6 - 7 kəndə qlavalıq etmişdi. Qlava Vəkilin bir oğlu, bir qızı qalmışdı. Oğlu öm-

rünün çoxunu Türkiyədə və kənar yerlərdə keçirmişdi. Qızı Qüdrətdən Həley müəllim olmuşdu. Həley müəllim Lorru-Pəmbək zonasında tanınmış ziyalılardan olub. Uzun müddət kolxoz sədri, sovxoz direktoru, məktəb direktoru, Qursalı birləşmiş kənd Sovetnin sədri işləyib. Bu tayfanın bir qolu Paşayevlər, bir qolu Osmanovlardır. Osman kişinin oğlu Hüseynin Saleh, Osman, Qurban adlı 3 oğlu vardı. Qardaşların üçü də Saral kəndində müəllim işləmişlər. İlk dəfə Saral kəndində ali təhsil alan Saleh müəllim olmuşdu. Ona görə də ona Saralın maarifi deyirdilər. O, 8 - 10 ildən artıq Saral kənd orta məktəbinin direktoru işləmişdi. Saleh müəllim qonşu azərbaycanlı kəndlərində, həmçinin də Hallavar kəndində məktəb direktoru olmuşdu. Hazırda Nurrəddin Saleh oğlu Bakıda hörmətli bir vəzifədə çalışır. Osman müəllim də uzun müddət məktəb direktoru işlədi. Bu tayfanın tanınmış kişilərindən olan Əmir sözü keçən, qan yatırdan, camaat arasında sülh yaradan kişilərdən idi. Oğul-uşağı qalmayıb.

Şıxlıalılar kənddə ən böyük tayfalardan olub. Onlardan Süleymanın bacısı oğlundan ibarət balaca bir qol ayrılıb. Onlar Horamanlı tayfası adlanırdı. Horamanlı tayfasının başçısı Bayram kişinin Süleyman adlı bir oğlu olub. Süleymanın isə Əsgər, Aslan, Əhməd, Paşa adlı 4 oğlu vardı. Bunlar Süleyman kişinin doğma bacısı oğlanları olduğu üçün Şıxlıalılar tayfasına aid edilirdi. Horamanlı deyilən Bayramın oğlu Süleyman kənddə adi rəncbər kişi olub. Onun oğlanlarından ikisi - Əhməd və Paşa isə həmişə rəhbər vəzifələrdə - kolxoz sədri, kənd soveti sədri işlədiklə-

rinə görə onlara "nahaqa Əhməd, nahaqa Paşa" deyərdilər. Paşa kişi 1938 - 1943-cü illərdə Göyçə mahalının Basarkeçər rayon partiya komitəsində II katib işləmişdi. Katiblikdən çıxandan sonra qardaşı Əhmədin yerinə Saral kəndinə kolxoz sədri seçilmişdi.

Paşa kişi 8 - 10 ilə yaxın Qursalı birləşmiş kənd soveti sədri işləmişdi. Bunların Aslan adlı qardaşlarından olan bir tək oğul, yəni qlava Vəkilin qız nəvəsi Həley müəllim barədə yuxarıda qeyd etmişəm. Qərbi Azərbaycanda ən məşhur kişilərdən olub. Həley müəllim öz şəxsiyyətinə, hörmətinə, hərəkətlərinə görə Ermənistanın Türkiyə sərhədindən başlayaraq Bakı şəhərinə qədər bütün bölgələrində tanınırdı. Bütün dövrlərdə hörmətinə görə rayon rəhbərləri onun bir sözünü iki eləməzdi. O, Borçalı mahalında da ad-san qazanmışdı. Ali təhsilli coğrafiya müəllimi idi. Altı ildən çox hərbi xidmətdə olmuşdu. 1965 - 1985-ci illərdə Saralda kolxoz sədri, məktəb direktoru, sovxoz direktoru, Qursalı kəndində kolxoz sədri, birləşmiş kənd sovetinin sədri, Qızılörən kəndində kolxoz sədri, məktəb direktoru vəzifələrində işləmişdi.

Elə hörmətinə görə də onu 1985-ci ildə birbaşa Saraldan Azərbaycanın Zaqatala rayonunun təsərrüfatlarından birinə sovxoz direktoru apardılar. Zaqatala rayonuna getməsi Həley müəllimə düşmədi. Onun Əfqan adlı subay, boylu-buxunlu, yaraşıqlı, tərbiyəli, ali təhsilli bir oğlu vardı. Əfqan Zaqatalada o vaxt rayon komsomol komitəsində işləyirdi. Hec səbəbi bilinmədən mübahisə üstündə Əfqan qətlə yetirilmişdir. Bu hadisədən sonra Həley müəllim Zaqatala-

dan köçdü. Bir müddət Xızı rayonunda sovxoz direktoru, kolxoz sədri işlədi. Hazırda Bakı şəhərində yaşayır. 5 qız övladı var. Bəli Haley müəllim haqqında dastan yazmaq olar. Onunla çox yoldaşlıq, dostluq etmişəm.

Horamanlı tayfasına söykəkli balaca Dəlyən Bayramlar tayfası, Hasanbalılar tayfası, Qəfərli tayfası, Çedi Ramazanlar tayfası, Əfəndi tayfası, Molla Musalar tayfası vardı. Hər biri bir-iki ailədən ibarət olmaqla Saral kəndində məskunlaşmışdı. Bunların içərisində XIX əsrdə yaşamış ən məşhur, savadlı, dindar Əfəndi kişi mollalıq edər, ailə qurarlara kəbin kəsər, doğulan uşaqlara yaş kağızı verərmiş. Deyilənə görə, onun Saral kəndinə aid yazdığı sənədlər Tiflis şəhərində arxivə göndərilib. Son dövrlərə kimi Saral camaatı ona xeyirxahlığına, hərəkətlərinə görə rəhmət oxuyar, ruhu qarşısında səcdə qıldılar. Əfəndi kişi Saralda bir neçə nəfərə də mollalıq öyrədib, insanlara düzgün yol göstərmiş. Mən özüm yaşlı kişilərdən eşitmişdim ki, Əfəndi kişi son dövrlərdə baş verən hadisələri əvvəlcədən kitaba baxıb deyirmiş. Onun dərs verdiyi adamlardan biri molla Musa idi. Molla Musa 1960-cı illərə qədər yaşadı. O da kənd camaatına kitab açır, çətinə düşənə məsləhət verir, baxıcılıq edir, dualar yazırdı. Dedikləri düz çıxdığı üçün kənd camaatı və qonşu kəndlərin sakinləri onun yanına gələr, məsləhətlər alar, inanardılar.

MURADLI tayfası. Bu tayfa, deyilənə görə, Qarabağ mahalından gəlib məskunlaşmışdı. Kənddə iri tayfalardan biri idi. El arasında deyirdilər ki, Muradlı tayfasından kim uğura çıxsa, yaxud yuxuda görsə, xeyir tapar. Bu tayfa bir

neçə qola ayrılmışdı. Ən böyük qol Alının oğlu Kərim idi. Muradlı Kərimin 4 - 5 oğlunun hər birinin də 5 - 6 oğlu olub. Onlar qoçaq, işgüzar, əsasən maldarlıqla məşğul olan nəsil idi.

İkinci bir qolu Muradov Qurban, İsmayıl Yusif kişinin oğlanları təşkil edirdi. Qurban kişinin qoçaq, çörəkli 3 oğlu olub.

Muradov İsmayıl (Qılqurd ləqəbli) son dövrlərdə Saral kəndində mollalıq edirdi. Oğlu Möylüd 1941 - 1945-ci illər müharibəsində zabit olmuş, kapitan rütbəsində təyinat almışdı.

Muradlının digər bir qolu Kazım və Qiyas Kərim oğlu idi. Hər ikisi kənddə sayılan kişilərdən olub. Müharibə dövründə Kazım kişi bir neçə il kolxoz sədri seçilib. Qiyas kişi isə briqadirlik və çobanlıq edib. Hər iki qardaşın savadlı oğlanları vardı.

Muradlının başqa bir qolu Muradov Nəsim idi. Onun da qoçaq oğlanları olub. Adlarına yurd yerləri, əkin sahələri vardı. Daha bir qol Balacayevlər idi. Onlardan Əhməd və Mahmud adlı iki qardaş olub. Əhmədin oğlanları Meybullah, Sədi uzun illər öz kəndimizdə və qonşu kəndlərdə mühasib işləmişdilər. Muradlının ən böyük qolu Məmmədhasən kişi idi ki, xeyli nəsil, ocaq artmışdı, adlarına yurd yerləri, əkin sahələri, biçənəklər, kom yerləri vardı.

QARALAR tayfası. Kəndimizdə nisbətən iri tayfalardan biri idi, ondan bir neçə qol ayrılmışdı. Qollardan biri İsa oğlu Məhəmməd kişi idi. Oğlanlarından böyüyü Bala İsa (boyca balaca olduğuna görə belə deyirdilər) Saral kən-

dində sayılan kişilərdən biri idi. 1935-ci ildə İsa kişi hökumətin əleyhinə çıxışlar etdiyi üçün həbs olunaraq Sibirə göndərilmişdi. Həbsdən qayıtdıqdan sonra kənddə yenə də sözünün sahibi kimi tanınırdı.

Beş oğlu vardı, hamısı ali təhsilli müəllim, həkim, mühəndis işləyirlər. Oğlanlarından Hidayət elmlər namizətidir. Bala İsənin kiçik qardaşı Ziloy Saral və Hallavar kəndlərində 40 ildən çox rus dili müəllimi işləmişdi. Onun da ali təhsilli, tanınmış oğlanları var.

Qaraların bir qolu Mirzə oğlanları idi. Onlar boyca hündür, canlı, qüvvətli kişilər olmuşdu. İri gövdəli olduqları üçün onlara “yekə” ləqəbi qoymuşdular. Yekə Məmmədin övladları Balabəy, Mürsəl, Məsim kəndin fəalları olub. Balabəyin və Mürsəlin də ali təhsilli, savadlı oğlanları var.

Qaraların bir qolu Rəşid oğlu Yusif, digər qolu Əzizovlar idi. Müharibə dövründə Saral kəndindən yalnız Əzizov Əli mayor rütbəsi almışdı. Ona görə də el arasında “Mayor Əli” kimi tanınırdı. Bundan başqa Qaraların Abdulla kişi və oğlanları, Mahmud və Qara, posu İbrahim, Osman, Bəyadım qardaşları, Haşxal qardaşı Kərim, Xətəmməd və digər qolları da vardı. Qaralar tayfası əsasən maldarlıqla məşğul olurdu. Onların adına çoxlu əkin torpaqları, yurd yerləri vardı. Hamısı Çubuxlu rus kəndi ilə əlaqəli idi.

VƏLƏZƏRLİ tayfası. Qazağın Ağköynək kəndindən gəldikləri bəlli idi. Rəncbərliklə məşğul olurdular. Bu tayfada Ramazan adlı çox bacarıqlı, tanınan kişi olub. Ramazan kişinin Qurban, Qurbanın isə Əli və Vəli adlı iki oğlu vardı. Əli kişi Sovet hökumətinin əleyhinə çıxaraq ailəsini

Saralda qoyub, bir neçə il Türkiyədə yaşamışdı. Sonralar Türkiyədə evləndiyi qadını götürüb Sarala gəlmişdi, Sovet hökuməti tərəfindən repressiya olunmuşdu. Vəli kişi son dövrlərə qədər yaşadı, yaxşı övladları qaldı.

Əmrah Ramazan oğlu Saral camaatının xeyir-şər işlərini yola verər, xərəyini bişirərdi. Ona görə də “aşpaz Əmrah” kimi tanınırdı.

Vələzərlinin bir qolu Qaracalar idi. Bayram Qaraca oğlunun Vəli və Həmid adlı oğlanları vardı. Vəli Qaracayev uzun illər kənddə kolxoz sədri, partiya təşkilat katibi, baş mühasib, birləşmiş kənd sovetinin sədri işləmişdi. Müləyim, həm də tələbkər idi. Hökumət işini yüksək tutar, bütün qayda-qanunlara əməl edərdi. İki arvad almışdı.

Hər iki qardaşın savadlı, ağıllı, qeyrətli oğul-qızları var.

Bu tayfanın bir qolu İsgəndər oğlu Yusifdir. Bəzən ona “Ayna oğlu Usub” da deyilirdi. Maldar, rəncbər idi. Özünü kimi qoçaq oğlanlar böyütmüşdü. Ələkbər oğlu Musa, Hüseyinin oğlanları Abbas və Rəhim də bu tayfanın qoçaq, işgüzar kişiləri olub. Ümumiyyətlə xeyirxahlığı ilə seçilən Vələzərli tayfasının adına çoxlu əkin, yurd yerləri vardı.

ZƏRGƏRLƏR tayfası. Tayfanın başçısı Zəryər oğlu Yusif qoçaq, zarafatçı bir kişi idi. Yusif kişinin 5 - 6 tanınmış oğlanları vardı. Üç oğlu Naxçıvan Muxtar respublikasında yaşayırdı. Onlardan İsa adlı ali təhsilli oğlu Naxçıvanda uzun müddət ticarət nazirinin müavini vəzifəsində işləmişdi.

Atası Yusif kişi Saralda və qonşu kəndlərdə İsaya görə məşhurlaşmış, onunla fəxr edərdi. Yusif kişinin bir oğlu İs-

mayıl Saral kənd orta məktəbində 40 ildən artıq dərs deyib, direktor müavini işləyib. Saral kənd orta məktəbində öz savadına, bacarığına görə şagird və valideynlərin hörmətini qazanmışdı. Onların da özləri kimi ziyalı, həkim, müəllim və sair yüksək bacarığa malik olan oğulları hazırda Bakı şəhərində müxtəlif sahələrdə işləyir.

MOLLA ABDULLA uşağı. Saral kəndində nisbətən iri tayfalardandı. Bu tayfanın kişiləri keçmiş dövrlərdən indiyə kimi molla-ruhani təhsili alıb. Molla Abdulla savadlı, məşhur molla kimi Saral və qonşu kəndlərdə tanınırdı. Onun törəmələrindən molla Həməzinin oğlu Paşa ali təhsilli həkim kimi Bakıda keçmiş Semaşko adına xəstəxanada cərrah işləyir. Onun kənd camaatına çox böyük köməyi deyir.

Bu tayfanın tanınmış kişilərindən biri Yusif kişinin ali təhsilli üç oğlu vardı. Oğlu Abdulla Bakı İnşaat Mühəndisləri İnstitutunda işləyirdi. Elmlər namizədi idi.

Bu tayfadan molla Səməd ruhani təhsili almışdı.

Vəli kişinin oğlu Şərif müəllim əvvəllər Saral kənd orta məktəbində, sonralar (hələ köçkünlükdən əvvəl) Bakı şəhərində texnikumda müəllim işləyirdi. Onlar iri tayfa olmaqla hamı ilə yaxşı qonşuluq ediblər. Bu tayfaya yaxın, qohumluq əlaqələri olan Ağalığ və Abdulkərimlər tayfaları idi.

ABDULKƏRİMLƏR tayfası. Kəndin yuxarı hissəsində yaşayırdılar. Başçısı Abdulkərim — onun oğlanları Nəbi və Həsən idi. Nəbinin Alı, Balabəy, Alpaşa adlı üç oğlu olub. Onlar mərifətli, çörək verən kişilər idi.

Həsənin Abdulkərim və Elləz adlı 2 oğlu vardı. Abdulkərim kişi çox insafli, sakit, işgüzar adam idi. Həsən, Ərzuman, Mənsur, Kamandar adlı ali təhsilli 4 oğlu böyütmüşdü. Böyük oğlu Həsən kolxozda baş zootexnik işləyirdi. Qəflətən xəstələnərək vəfat etdi. Ailə qursa da, övladı olmamışdı. Ərzuman Tibb İnstitutunu qurtardıqdan sonra təyinatla Hamamlı (Spitak) rayon xəstəxanasına diş həkimi göndərilmişdi. Boylu-buxunlu oğlan idi. Xoş və mehriban xasiyyətinə görə xəstəxanada hamı ona hörmət edirdi. Təyinat vaxtı qurtardıqdan sonra Bakıya qayıtdı. Mərkəzi Univermanın yanındakı diş poliklinikasında işləyirdi. “Qaz-21” markalı Volqası vardı. O vaxtlar Saraldan Bakıda yaşayanların hamısına kömək edərdi. 1979-cu ildə o da qəfil xəstələnərək vəfat etdi. Onun ölümü tək ailələrini yox, bütün camaatı kədərləndirdi. Üç uşağı qaldı. Yoldaşı ali təhsilli həkimdir. Uşaqları da ali təhsil alıb, ailə qurublar. Mənsur geoloqdur. Bakıda və Azərbaycanın bir çox bölgələrində işləyib, hörmət qazanmışdır.

Abdulkərim kişinin kiçik oğlu Kamandar mənim böyük qızım Abidə ilə ailə qurub. Kürəkənim olduğuna görə tərifləmirəm, Kamandar müəllim kənddə ən hörmətli, savadlı müəllimlərdən biri idi. Bakı şəhərinə köçdükdən sonra da bilik və bacarığına görə hörmət qazanıb. Üç oğlu, bir qızı var. Oğlanlarından Nofəl hərbiçidir, hazırda Azərbaycan ordusunun zabitidir. Onun gələcəyinə inanır, daha yüksək rütbələr alacağına ümid edirəm.

Abdulkərimlərin Elləzi Abdulkərim kişinin doğma qardaşı idi. Həyat yoldaşı Borçalı mahalından olduğu üçün ca-

van yaşlarından Quşçu kəndində yaşayırdı. İki mərifətli və tərbiyəli oğlu vardı. Onlar Saral kəndinə qohum kimi gəlib-gedirdilər.

Bu tayfanın bir qolu Bəkir oğlu Məhəmməd və Kazım idi. Kazım II Dünya müharibəsində həlak olub. Məhəmməd isə çobanlıq edirdi. Çoxlu varı-dövləti, mal-qoyunu vardı. Əməksevər və mərifətli adam idi. Onun da işgüzar oğul - uşağı var. Ümumiyyətlə, Abdulkərimlər qonşuluqda sakit, xeyirxah, yoldaşlıqda etibarlı adamlar olublar.

NƏZİRGİLLƏR deyilən ailə vardı. Nəzir uzun müddət orta savadı ilə kənddə həkim işləyirdi, özü də əsl təbib, loğman idi. Qonşu kəndlərdən də inanaraq onun yanına gəlirdilər. Son vaxtlar kənddən Zaqatalaya, oradan da Bakıya köçmüşdü. Hərdən Saral kəndindəki evinə istirahətə gəlirdi.

NƏRÇİALILAR tayfası. Qazaxdan gəliblər, xırda bir tayfa olsalar da, son vaxtlar nəsiləri artmışdı. Belə ki, Təmrəz adlı kişinin doqquz oğlu vardı. Onların törəmələrinə görə nəslə böyümüşdü. Nərçialılar tayfasından əvvəllər Nəbi kişi və onun oğlu Alı olub. Alı kişidən isə Təmrəz qalmışdı. Təmrəz kişi 100 yaşında Bakı şəhərində vəfat etdi. Oğlu Abbas müəllim savadlı, mərifətli kişi idi. O da Bakıda vəfat etdi. Ümumiyyətlə, Təmrəz kişinin oğul - uşaqları işgüzar, əməyi sevən, qabiliyyətli, qonşuluqda xeyirxah olublar.

KOSALAR. Saralda kiçik bir ailə olub. Hümbət deyilən kişi uzun müddət kolxozda briqadir işləmişdi.

MUSTAFALAR deyilən tayfa 5 - 6 ailədən ibarət idi.

Əkinçilik və maldarlıqla məşğul olublar. İlk dəfə Osman, Nəsim, Abdulla, Məhəmmədlə tanınıblar. Sonralar nəsilləri artmışdı. Müharibədən sonra kənddə 10 - 15 ev olmuşdular. Adlarına çoxlu torpaq sahələri, yurd yerləri vardı.

QARANƏBİLƏR adlanan tayfa bir neçə evdən ibarət idi. Bu ailədən Nəbinin oğlu Şüey və onun oğlu Alı kişinin adını çəkə bilərəm. Qocalığında qıçının birini qatar kəşmişdi. Çəliklə yeriyən vaxtlarını özüm görmüşdüm. Muxtar və İsmə adlı 2 oğlu vardı. Hər ikisinin yaxşı oğlanları qalib. Qonşuluğa və qohumluğa yarıyan adamlardır.

QASIMUŞAĞI. Qasımın oğlu İsmayıl deyilən kişi olub. Bəziləri onların Türkiyədən, bəziləri də Gürcüstandan gəldiklərini söyləyirdilər. İsmayıl kişinin Əsgər və Təmrəz adlı 2 oğlu vardı. Deyilənə görə, Qasım kişi Qaradərzi yaylağında yaşayıb, mal-qoyun, at saxlayırmış. Sonralar gəlib Saralda məskunlaşıb.

Qaradərzidə Qasım kişinin adına bulaq vardı, suyu çox soyuq olduğundan bir stəkanı birdəfəyə içmək olmurdu. Əsgər kişinin 1880-ci illərdə doğulduğu deyilirdi. 10 ilə yaxın Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatı olub. Heç bir savadı yox idi, qabaqcıl maldar kimi seçilmişdi. Bütün Hamamlı rayonunun kəndlərində "deputat Əsgər" kimi tanınırdı. İkinci dünya müharibəsi vaxtı kənd camaatına çoxlu yaxşılıqlar etmişdi. Belə ki, əsgərliyə gedənləri yola salar, onların ailələrinə baş çəkər, kasıblara dayaq durardı. Əsgər kişinin 7 - 8 oğlu vardı.

Bunlardan başqa Saral kəndində aşağıdakı ailələr vardı ki, onların hərəsi bir neçə ev olmaqla məskunlaşmışdılar:

1. İncəli Ali;
2. Dündü İsmayıl;
3. Babaşa Hümbət;
4. Qaranın oğlu İsmayıl;
5. Bayram Ali;
6. Çallar;
7. Yeqoroflar;
8. Mehribanların Məcididi;
9. Zeynal kişi;
10. Ayvazın Paşası;
11. Yusif oğlu Məhərrəm;
12. Dıdıq Süleyman;
13. Kələ Məmməd ;
14. Kөлük Sarı;
15. Çuala çapan Məhəmməd;
16. Məmili;

Qızım Rənaya məktub

Користили Мухомор
Ивала саламларимиз тибидир, саламдан сох
бу балага муким висткино Сизларин кедр-эва
лынгизди сорушуралар. Ракко э вилгурус
бала Сизларин анана јаздыгын мектеп
алды билерсон ананда кэр вакти багариб
муким јазмаган багарилар. Озун билерсон
мектепде муким јазмаган о гозер элган
јохдур. Ока кедрде енесага ола мукимде
бавага јазилар. Јавагалар кедр бир
нега дора мектепде кедрде вилгурдиз
мектепде мектеп кедрде вилгур о вакти
аданга озушуринде мектепде јох изи ки,
вилгурин кеселамаларын аар. не
мектепде мектепде кедр. Келмектеп вилгур
вилгурде гомух изи вилгур мектепде
вилгур вилгурде гомух изи јананга
ола вилгурде мектеп о вакти мектепде
ки, вилгур келмектеп не мектеп вилгур
мектеп јаранди ки, вилгурде о вилгур
ев јаздыгын. Сокрага мектепде
окарекине кедрде мектепде вилгур
вилгур о јананга вилгурде гомух
келмектеп мектеп вилгур о вилгур

Gündə yazın kərkli mürəkkəbi
 hissələrinin əla bəzəsi
 mən gəzər aləm və mən aləm.
 Daha mən yazmı bu gəzər.
 Səməndər qədim bəzərdən ötürür
 Səz gəzənlərə öz məkəti oxuyub
 gələcək asanlara.
 Ömrəm Səzərin və Fərdəsin.
 Fərdəsin səmən Əli Nəbiyev
 20.05.1989m.

HƏR GÜN YERİ GÖRÜNƏN İNSAN

Eh, ürək... yox, onun nə təqsiri var,
 Əsəblər üstündə yer salır insan;
 Yollar silkələnər, relslər qırılır,
 Bir qəlbin yükünü qatara yığsan!..

Həyatın, doğrudan da, çox qəribə təzadları var: əvvəl sən gərək olursan, ad olursan - sonra tərsinə. Belə ki, fikrimi bir qədər də açıqlayım. Əvvəl bir beşik olur insana Vətən, sonra bir həyat, bir kənd, rayon... Və nəhayət, sənin məmləkətinin paytaxtı! Sonra Respublikanın üfqlərindən uzaq-uzaq meridianlara. Sən burada ad çıxardıb, şöhrət qazanırsansa, indi özün dönüb olursan öz yurduna, ölkənə Vətən, ünvan! Mən bir vaxtlar yazmışam: Sibir neft cəngavəri Fərman Salmanov, SSRİ Dövlət qaz naziri Sabit Orucov, təkcə Moskvada yox, bütün dünyada məşhur olan Tibbi Klinikanın yaradıcısı və böyüyü professor Aydın İmaməliyev... Bunların adı çəkiləndə həmişə eşidənlər Azərbaycan deyiblər. Yəni övlad adı dönüb Vətənə ünvan olub!

Dədə Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasında belə bir qəribə, pərişan, dəsmal götürüb ağlamalı ikicə misrası da varıydı: "Mənim atam çox yaxşı bir kişiydi, gözəllərin axıra qalmışıydı..."

Bir də jurnalist dostum, uzun müddət bir redaksiyada işlədiyimiz, dərd-sərimizi yarızarafat, yarıciddi böldüyümüz Ramiz Yusiflinin rəhmətlik qayınatası...

Əli Nəbiyev! Qəribədir ki, onu bütün Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) yalnız Nəbiyev kimi tanıyıblar. Hətta ailəsinə yaxın qohumlarından biri onun adının Əli olduğunu eşidəndə təəccüblənib ki, bəs o, Nəbiyev deyil?!

Həyat, bayaq dediyim kimi, təzadlarla olduğu kimi qərübə təsadüflərlə, ağlagəlməz sürprizlərlə də insan ömrünü, dünyanın həyat adlanan nağılını da maraqlı eyləyir, yaddaşa yazır, qəlbə-ruha köçürür. Həm də burda yaradıcı adam fəhmi, intuisiyası var, axı!..

Gözəl kişilərdən biri olan Maksim Musayev Xızıda rayon partiya komitəsinin birinci katibi işləyəndə, bir dəstə yazıçı-şair orada Mikayıl Müşfiqin poeziya bayramına getmişdik. O vaxtlar təntənəli görüşdən sonra yaxşı banketlər də verilirdi. Banketdə qaraşın, gur çatma qaşlı, yaxşı sağlıqlar deyən, amma son dərəcə suyuşirin, üzü-gözü nurlu bir kişi məclisdə o dəqiqə hamıdan fərqlənirdi. Rəhmətlik yazıçı dostumuz (özü Vedili) Fərman Kərimzadə çox fikir verdiyimi görüb: belədir ey, - dedi, - bizim üfüqlərin altındandır. Söz deməyi öyrənin də...

O vaxt doxsanıncı illərin əvvəli idi. Nağılda deyildiyi kimi cəmi illər hara keçib getdi, bilmədim.

Bu yaxınlarda tələbəlik dostumuz Ələmdar Tağıyevin Xırdalan qəbristanında Bakı-Sumqayıt yolunun düz qırağındaca olan məzarını ziyarətə getmişdik. Çox qəribədir ki,

təkrar edirəm, çox-çox qəribədir ki, Ələmdarın qonşuluğundakı məzar, oradakı şəkil məni maqnit kimi tutub durdu. Mən harda görmüşəm bu insanı? Düzü, xatırlaya bilmədim. Amma daş kimicə bir neçə dəqiqə donub qaldım...

Sən demə, o imiş: Nəbiyev!

Yalnız insan olanlar, yəni Tanrının sevimli bəndəsi olanlar, insanlar arasında ali insanlığına görə Tale tərəfindən mənsirlənənlər QƏFLƏTƏN ölürlər! Çox güman ki, elə bu son gedişdə də (heç kəsə arzuladığımız) ətrafına, ailəuşağına, dost-taşılarına əziyyət vermək istəmirlər. Üzdən iraq, Tanrı qismət eləməsin, ailə başçıları olur ki, aylarla (bəzən illərlə) yatağa düşür, özünü də, yaxınlarını da dünyadan bezdirirlər.

Amma bu da çəkiləsi dərd deyil ki... yerdə qalan sağlamların da ürəyini ağır bir nisgil üzür ki, bəlkə kiməsə deməyə, vidalaşmağa, vəsiyyət eləməyə bir sözü-sovu vardır?

AİLƏ-OCAQ AĞRILARINDAN:

Birinci haşiyə: — Hər səhər yuxudan duranda deyərdi ki, ya Hacı babamın getdiyi ziyarət, sən həmişə mənim qəlbimə görə ver mənə...

İkinci haşiyə: — Gözlərinizin qabağına bir səhnə gətirin. Onun hüznü yerində izdiham qaynaşır! Gələn-gedən... Bu vaxt yas çadırına bir maşın da yan alır. Bir neçə nəfər köməkləşib maşından yeriyə bilməyən yarımcan bir adamı düşürürlər. Kimdir bu, həyatda çox az təsadüf edilən, vicdan - borc yiyəsi, dözülməz əziyyətə qatlaşan adam? Soru-

şanda az qala nəfəsi tənqiyir, sanki bütün olan - qalan son gücünü toplayaraq, deyir ki, biz bu rəhmətliklə oturub-durmamışıq, ancaq tanımaza - bilməzə o mənə elə bir təmən-nasız yaxşılıq eləyib ki... daha nə deyim! Məni aclığın, zə-lilliyin caynağından qurtarıb, ailəmi qyunun dibindən çıxarıb. Hələ ki, nəfəsim gəlir, evdəkilərə ömr elədim ki, lap yolda öləsi olsam da, o kişinin yasına baş çəkməliyəm. Gör bir fələyin tərsliyinə baxın ki, dünyada mənim kimi ölmə-lilər dura-dura, onun kimi gərəkli, işıqlı, xeyirxah adamlar ölür!

Üçüncü haşiyyə: Vətən, torpaq həsrətində idi. İşdən çıx-dıqdan sonra lap anasını təzəcə itirmiş yetim uşaq kimicə darıxardı. İşsizlikdən, boş qalmaqdan şikayətlənər, deyərki ki, bir parça torpaq olsa, babat bir həyət-baca olsa, heç öm-ründə darıxmazdım, başımı bir şeylə qatardım. Dünyasında insanı qəmdən-qüssədən, sıxıntıdan təsərrüfat qədər ayıran ikinci bir loğman tanımıram! Əl ki, işdə-gücdə oldu, insan da həmişə cavan qalar, sağlam olar... Bundan beş-altı ay əvvəl əmisi Əhməd yuxusuna girmişdi. Yuxuda görmüşdü ki, rəhmətlik əmisi qapıda durub deyir ki, dur hazırlaş, sə-ni aparmağa gəlmişəm. O vaxtdan nəse səksəkə içində ya-şayırdı, qorxurdu ki, yəqin bu yuxu düz çıxacaq, əmim doğ-rudan da, aparacaq məni. Ata-anası da yetmiş yaş yaşamış-dı. Elə bil ürəyinə dammışdı, hiss eləyirdi ki, o da 70 yaş-dan artıq yaşamayacaq... Özü də, sizə deyim ki, ürəyinin sadəliyindən - təmizliyindən bir az da şöhrətpərəst adam idi. Həmişə dəfn mərasimlərinə (belə yasların birini də bu-

raxmazdı, baş çəkməyi, təsəlli verməyi özünə borc bilirdi) gedib gələndə, hüsr yerindən uzun-uzadı, bütün təfəsilatı ilə danışardı... Kasıb hüsrü düşəndə ürəkdən yanırdı, yazığı gəlirdi, heç belə də insafsızlıq olar? — deyirdi, — özü bu dünyada bir gün yaşamadı, indi də yası düşüb ağır bir daş kimi kasıb ailəsinin boynuna... Deyərdi ki, öləndə də gərək hörmətli öləsən. Yerdən yaxşı götürüləsən... Səhhətindən heç bir şikayəti yox idi. Yalnız ayağı ağrıyırdı, hərdən də qan təzyiqi qalxırdı. Ona deyəndə ki, əlinə əsa götür, qayı-dıb zarafatla deyərdi ki, daha deyir ki, yıxıl öl dəə... Kişi gərək öləndə də mərd ölə...

Həmişə yol kənarında qonum-qonşu, dost-tanış yığışib nərd, domino oynayırdılar. Elə zərlər əlindəcə keçinmişdi. Öləndə doğmalardan, uşaqlardan yanında heç kəs olmamış-dı. Elə zərləri atmaq istəyərkən, ufla ürəyini tutub, son də-fə gözlərini gəzdirib, canını tapşırıb. Bircə kəlmə də olsun nəse bir söz, nə bir arzu-istək bildirməyib...

Dəfndə iştirak edənlərdən eşitdiyimə görə yaşadığı mə-həllədə ömründə o cür təntənəli dəfn mərasimi olmayıb. Piyada gələn, avtobusdan düşən... axın-axın dalınca, ma-şınların əlindən tərpənmək mümkün deyil! Bu yana yol bağlanıb... Hamının da dilində bircə söz: biz o kişinin çörə-yini yemişik!.. Halallıq almağa gəlmişik... Gözəl ev tikdir-mişdi. Zəhmətsiz nəfəs ala bilmirdi. Balalarına, yaxınlarına da həmişə deyərdi ki, işdən, zəhmətdən heç vaxt qorxma-yın, özünüzü əməyə öyrəşdirin. İnsan halal zəhmətiylə ucalmırsa, o dünya gözəlliklərindən heç vaxt ürək dolusu,

gözü dolusu həzz ala bilməz.

Hələ lap cavan yaşlarında anasına çox qərribə, müəmmalı bir yuxu danışmışdı ki, ana, deyəsən mən doğma Saralımızın qəbristanlığında basdırılmayacam. Anası da ah çəkib hirsələnmişdi ki, bir də belə boş-boş sözlər danışma. Bir də ki, hara basdırılasıyıq ki? Bəyəm burdan harasa köçəcəyik ki?! Deyib ki, bilmirəm, mən basdırılan yer bir kimsəsiz yol kənarı, qərribə görkəmli şam ağaclarının yanı olacaq. Eh, sonralar, lap sonralar... Xızıda yaşayanda, ətraf təbiətə, mənzərələrə baxanda qüssəylə deyərmiş ki, bax buralar mənim yuxuda gördüyüm yerlərə oxşayır. Həyat amansızlıqla onun cavanlığında gördüyü yuxunu həqiqətə çevirdi: indi o, Xırdalanda, yolun lap qırağında öz rahat əbədiyyətinə qovuşub. Görək elə övlad böyüdəsən ki, - bu söz heç vaxt onun dilindən düşməzdi - qəbrinin yanından gəlib keçənlər sənə rəhmət oxuya, ürək istəyiylə gəlib sənə Tanrı dünyanın üstündə çıraq yandıra...

Dördüncü haşiyyə: Yol gedəndə gözü dörd yolda olardı. Bir kasıb uşaq gördümü, əlsiz-ayaqsız qoca gördümü - əlini cibinə salıb, bacardığından pul verərdi, ehtiyaclarını qismən də olsa ödəməyə çalışardı. Həmişə də dönə-dönə tapşırırdı ki, bax pulu, hər nədirsə, havaya sovurmayın, evinizə birçə kisə də olsa, un alın! Taxçada çörək olsa, insan acığı, yoxsulluğu hiss eləməz.

Beşinci haşiyyə: Öz məsul işində də heç vaxt kasıbı, yazığı incitməzdi. Bu da onun dilinin əzbəri idi ki, ömrümdə mən kasıb-kusubu incidib, onun pulunu yeyə bilmərəm.

Mən də yesəm, övladlarım yeyə bilməz... Bir dəfə, ölmündən bir-iki ay əvvəl, ölü yerində bütün camaatın yanında mollaya sual verib ki, mən haçansa rüşvət almışam, öləndə o dünyada məni incitməyəcəklər ki? Molla da cavabında qayıdıb ki, elə bu camaatın gözüünün qabağında sən bunu mərdliklə etiraf eləyirsənsə, deməli zəatən pak adam-san, yaxşı əməllər sahibisən.

Zahirən çox zəhmli, hökmlü adam idi. İstəyini açıq-aşkar bildirməzdi. Onun yanında çörək-zad yemək nəydi? Öz uşağını qucağına götürmək, ya ağayana uzanmaq nəydi? Köhnə kişilərdən idi, bir sözlə.

...Çiçək də ölür, göylər sultanı qartal da ölür, yeri lərzəyə salan vulkanlar da. İnsan da ölür. Amma yalnız insan ölümüylə təbiət də ölür, o nəşə-cansızlaşır, yetimləşir, yoxsullaşır... Çünki insandır təbiətin də, dünyanın da çırpınan, döyünən ürəyi. Özü də yalnız narahat insan!!!

Əli Nəbiyev kimi...

Hamı dünyaya gəlir...

Dünyadan getmək üçün.

Ancaq o - bu sevdikcə sevməli, yaşadığca yaşamalı, görəkdir olduqca görəkdir olmalı dünyaya... qalmaq üçün gəlmişdi. Özü də əbədi!

Dünyadan köçünü çəkib, ürəklərdə, yaddaşlarda işıqlı-nurlu, ocağının həniri səngiməz - soyumaz yurd salmaq üçün. Uzaqlarda, dumanlı dağlar arxasında qalmış ulu-doğ-

Əli Nəbiyevin qəbirüstü abidəsi

ma Vətənin ipisti, əzizdən də əziz bir parçası kimi. O, cənından da artıq sevdiiyi, bağlandığı (indi cismiylə əbədi...) Azərbaycan dünyasına dönə-dönə qayıdacaq, gələcək... gələcək!

Gündüz günəş kimi, gecə Ay kimi...gələcək...

Amin.

Səyavuş SƏRXANLI,
iki dəfə "Qızıl qələm", "Məmməd Araz"
və "Nəcəf Nəcəfov" mükafatları laureatı.

21 mart 2003, Novruz günü.

NƏBİYEV ƏLİ ALLAHVERDİ OĞLU

(qısa tərcümeyi halı)

1932-ci ilin oktyabr ayında Ermənistan Respublikası Hamamlı (Spitak) rayonunun Saral kəndinin Çubuxlu yaylasında anadan olmuşdur. 1940-cı ildə birinci sinifə getmiş, 1950-ci ildə orta məktəbi bitirmişdir. 1950-ci ildə Bakı şəhərində K.Marks adına Azərbaycan Dövlət Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı fakültəsinə daxil olub 1954-cü ildə institutu əla qiymətlərlə bitirmişdir. İnstitutda oxuya-oxuya bir ilə yaxın Bakı şəhərindəki 13 N-li sənət məktəbində tərbiyəçi, sonralar isə on aya yaxın Neft-Kimya İnstitutunda laborant işləmişdir. 1954-cü ildə institutu bitirib doğma kəndinə qayıtmış, Spitak maşın-traktor stansiyasında aqronom işləmişdir. Maşın-traktor stansiyası ləğv olunduqdan sonra M.Əzizbəyov adına Sa(na Saral olxozunda baş aqronom işləmişdir. 1959-cu ildə Sovet İttifaqı Kommunist partiyası sıralarına daxil olmuş və həmin ildə rayon partiya komitəsinə təlimatçı təyin olunmuşdur.

1960-ci ildə Kirovkan şəhərində Məhəlli kənd təsərrüfatı istehsalat idarəsinə təşkilatçı-müfəttiş təyin edilmişdir.

1963-cü ildə 30 yaşında Saral kənd kolxozuna sədr təyin edilmişdir. 1966-cı ildən 1972-ci ilə kimi Spitak rayon sığorta idarəsinin rəisi vəzifəsində çalışmışdır. 1972-ci ildən

1975-ci ilədək Ermənistan KP MK-nın göndərişi ilə Masis (Zəngibasar) rayonunun Rəncbər kənd sovxozuna direktor təyin olunmuşdur.

1975-ci ildə Kirovakan şəhər kənd təsərrüfat texnikası birliyinin meliorasiya idarəsinin rəisi, altı aydan sonra isə həmin rayonun Arçut kənd sovxozunun direktoru təyin edilmiş, dörd ilə yaxın həmin vəzifədə çalışmışdır.

1979-cu ildə Spitak rayon kənd təsərrüfatı idarəsində hüquq məsləhətçisi vəzifəsinə təyin edilmiş, 5 aydan sonra Masis (Zəngibasar) rayon Partiya Komitəsinin göndərişi ilə həmin rayonun Sarvanlar kənd sovxozunun direktoru vəzifəsinə təyin edilmişdir.

1982-ci ildən 1984-cü ilədək Spitak rayon Şenavan (Qızılörən) kənd kolxozunda sədr işləmişdir. 1986-cı ildən 1988-ci ilə-məcburi köçkünlüyə qədər Saral kənd sovxozunda baş iqtisadçı işləmişdir. Köçkün düşdükdən sonra Azərbaycan Respublikasının Xanlar rayonunda 6 ay İcraiyyə Komitəsində təlimatçı, Çaykənd qızıl balıq yetişdirmə zavodunda direktor müavini işləmişdir.

1990-cı ilin yanvarında Bakı şəhərinə köçmüşdür. 1990-cı ildə Abşeron Rayon Partiya Komitəsinin göndərişi ilə Mehdiabad sovxozuna direktor müavini təyin olunmuş, 5 ay orada işlədikdən sonra, Xızı rayonu yarananda bir neçə ay rayon icraiyyə komitəsində baş mühasib vəzifəsində çalışmışdır.

1998-ci ildən 2002-ci ilə kimi Masis rayonunun Rəncbər kəndindən olan Abbas kişinin oğlanlarının supermarketinin mühasibi işləmişdir.

İki oğlu, dörd qızı, on altı nəvəsi, dörd nəticəsi var.
El - oba arasında "direktor Əli Nəbiyev" kimi tanınırdı.
2002-ci il oktyabrın 7-də qəflətən vəfat edib.

III

FƏSİL

DİLƏ GƏLƏR XATİRƏLƏR

Əli Nəbiyev istər ailə üzvləri, qohumları arasında, istərsə də işlədiyi yerlərdə, camaat içərisində böyük nüfuz və hörmət qazanmışdı. Evdə ailənin başçısı kimi həmişə dəyərləndirilir, iş yoldaşları arasında isə bacarıqlı təşkilatçı və rəhbər kimi qiymətləndirilirdi. Kitabın bu hissəsində onu yaxşı tanıyan dostlarının, iş yoldaşlarının və eləcə də doğmalarının Əli müəllim haqqında xatirələrini veririk.

**Musa Musayev,
Millət vəkili.**

Əli Nəbiyevin portretini haşıyələ-yən qara lent məni yenidən şüurun rədd etdiyi kədərli fikrə, heç cür inanmaq istəmədiyim həqiqətə qaytardı. Bəli, o, daha aramızda yoxdur. Özünün bütün şanlı

həyatını əməyə sərf etmiş, böyük və xeyirxah qəlbli insan həyatdan getmişdir. Əli müəllimlə ilk görüşümüzü heç vaxt unutmayacağam.

1983-cü ilin yayında Azərbaycan Dövlət Univeritetini qurtarıb tələbə yoldaşlarımızla birlikdə Ermənistan respublikasının Leninakan şəhərinə 3 aylıq hərbi yığma toplaşmışdıq. Əli müəllimin oğlu Sədrəddin bizimlə bir qrupda oxuyurdu. Elə birinci kursdan onunla dostluğumuz tuturdu. Hərbi toplantıya yola düşəndə Sədrəddin təklif etdi ki, onların Saral kəndi Leninakandan o qədər uzaq deyil, vaxtımız olan kimi gedib orada dincələrik.

Leninakanla Saral kəndinin arasındakı məsafə 45-50 km olardı. Buna baxmayaraq biz hər həftənin bazar günləri Əli müəllimin qonağı olurduq. Əli müəllim bizimlə çox az danışardı. Bizimlə oturub çörək yeməyə də, həmişə əvvəlcə-

dən yaxşı hazırlıq gördürərdi. Hal-əhval tutub, vəziyyətimizlə, necə qulluq etməyimizlə maraqlanardı. Yaxşı qulluq etməyi, hər cür əziyyətə qatlaşmağı, dözümlü olmağı bizə tövsiyə edərdi. Tələbəçiliyində necə əzab-əziyyət çəkməsindən, hərbi kafedrada təlimlərə yiyələndiyindən bizə danışardı. Onu da bizə deyərdi ki, institutu qurtarandan sonra harada işləməyinizdən asılı olmayaraq bacarıqlı, savadlı kadr kimi özünüzü göstərin. Mən deyərdim ki, Əli müəllimin o vaxtkı məsləhətləri sonralar istər doğma oğlu Sədrəddin, istərsə mənim üçün az əhəmiyyət kəsb etmədi.

Bu gün xalqımızın etimad göstərdiyi və layiq bildiyi millət vəkllərindən bir də mənəm. Xalqının layiqli övladı olmaqdan gözəl nə ola bilər. Məhz bu uğurlarımda haradasa Əli müəllimin də öz yeri var.

Onun səmimi sözləri, vətənpərvərliyi, əməyə bağlılığı, atalıq məsləhətləri həmişə yadımda qalacaqdır.

Əli müəllimin əziz xatirəsi bizim qəlbimizdə daim yaşayacaqdır.

Allah rəhmət eləsin.

Maksim Musayev, sabiq millət vəkli, Xızı rayonunun sabiq icra hakimiyyəti başçısı:

1988 - ci ildə indiki Ermənistanda yaşayan soydaşlarımız öz ata-baba yurdlarından zorla qovulduqdan və Azərbaycana pənah gətirəndən sonra Bakıda Qaçqınların işi Üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdı. Mən Qaçqınkomda sədrin müavini işləyirdim. Xızı rayonu yeni yaradılanda məni ora birinci katib göndərdilər.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra rayonlarda yeni struktur kimi icra hakimiyyətləri yaradıldı. Burada fəaliyyətimi icra başçısı kimi davam etdirməyə başladım. Xızıda birinci katib və icra başçısı kimi cəmi 2 il 2 ay işlədim. Azərbaycanın bir çox rayonlarında olduğu kimi burada da xeyli Ermənistandan gələn qaçqınlar məskunlaşmışdı. Rayon təzə yaradıldığından vəziyyət çox ağır idi. İdarə və təşkilatları yaratmaq, dövlət strukturlarını formalaşdırmaq lazım idi. Adamları demək olar ki, tanımırdım. Ağır şəraitdə kadrlar yığırdıq. İlk növbədə bank, inzibati orqanlar (polis, prokurorluq və məhkəmə) təhsil şöbəsi yaradıldı. Sosial - təminat şöbəsini də qurmaq vacib idi. Pensiyaçılar Abşeron rayonuna gedib-gəldikləri üçün çətinlik çəkirdilər. Bu idarəyə kadr axtarırdı.

dım. O vaxt narazılıq olmaması üçün kadrların götürülməsində balans yaratmağa çalışırdım.

Məsələn, 50 yerdən 25-ni yerli, 25-ni isə burada məskunlaşmış Ermənistandan gələn kadrlara verməyi nəzərdə tutmuşdum. Ermənistanın 16 rayonundan Xızıda qaçqınlar yerləşmişdi. Bəzi rayonlardan kadrları seçib işə götürmüşdüm. Nə isə, bir dəfə Abşeron rayonunun birinci katibi əslən Ermənistanlı Loru-Pəmbək mahalının Saral kəndindən olan Əli Nəbiyev haqqında danışb yaxşı kadr kimi onu təriflədi. Rayon sosial müdafiə mərkəzinə direktor götürməyi təklif etdi. Gözəl ailə başçısı, təşkilatçı, bilikli, bacarıqlı, camaatla yola gedən, dalaşanları barışdırən, ciddi bir adamdır, - dedi. Sonralar xatırladım ki, Qaçqınkomda işləyəndə Əli Nəbiyev bir dəfə yanımda olub.

Dedim, yerli əhalinin, üstəlik Ermənistanın 16 bölgəsindən gəlmiş qaçqınlarla dil tapmaq, onları qəbul etmək, xahişlərini qanunauyğun həll etmək çox çətindir. Razılaşdım, dedim gəlsin, Əli Nəbiyevlə görüşdük. İlk baxışdan, xoşum gəl-di, söhbətimiz çox uzun çəkdi. Gördüm yarıyan adamdı.

Dedim ki, rayonda vəziyyət çox ağırdır, ev, ailə burada yoxdur, adamlarla işləmək, onların xidmətində durmaq çox çətindir.

Dedi mənim özüm də o cür adamam. Lap sutkalarla yat-maram, burada tanışlarım da var.

Dedim Əli müəllim, bu ağırlığı gözün alırmı? Çünki 4-5 ayın içində bir neçə adamı dəyişmişəm, ona görə ki, dözə bil-məyiblər. Mən də adamları bərkə-boşa salıram.

— Dedi, məndə dəyanət də, dözümlü də var, onu siz gö-rəcəksiniz.

Doğrusu mən onu çəkinə-çəkinə işə götürdüm. O vəzi-fəyə bir-iki yerli namizəd də vermişdilər, nöqsanları oldu-ğu üçün götürmədim. Yerimiz də yox idi idarə üçün. Daş tapdıq, otaq tikdik. Dedim Əli müəllim, mənim imkanım ol-madığı üçün sizinlə məşğul ola bilməyəcəyəm. Xahiş edi-rəm ən vacib halda məni narahat edəsiniz. Mənim xəbərim olmasın, bu idarəni necə yaratmağınızdan.

Dedi elə də olacaq.

Bəli, bu idarənin yaranmasında o, mənə əziyyət vermə-di. Aradan bir ay keçmişdi. Rayonun rəhbər işçilərinin ic-lasını keçirməliydik. Əli müəllimlə olan söhbət də yadı-m-dan çıxmışdı. Çıxış üçün siyahıda çoxlu adamlar vardı. Mə-nə dedilər ki, növbəti iclasda Əli müəllimin çıxışına icazə verim. Bu kişi əjdahanın biridir, idarəni yaradır, formalaş-dırır, işçilər yığır, kəndlərə gedir, pensiyaçıları tapır.

Növbəti yığıncaqların birində çıxış üçün Əli müəllimə söz verdim. Öz iş təcrübəsindən, idarəni necə qurmasın-dan, mütəxəssisləri yığmasından, camaatla dil tapmasın-dan danışdı. Cavanlar onun çıxışına böyük maraqla qulaq asdılar. Həmin vaxtadək icaslarda çıxış edənlərin hərəsi-nin ağzından bir avaz gəlirdi. Ondan sonra bütün tədbirlər-də Əli müəllimə birinci söz verirdim. Hətta başqa rəhbər-lərin çıxışlarını azaldar, onun çıxışına çox yer verərdim. Çox pafosla danışdı. Mən başqalarına işlərini onun kimi qurmağı tapşıırırdım.

Sosial müdafiə sahəsindən arxayın idim ki, bu yük mə-nim üstümdən götürülüb. Çünki oraya çox qabiliyyətli, sa-vadlı adam rəhbərlik edirdi. Bir-iki dəfə ondan şikayət də

olmuşdu. Belə ki, “meşə çaqqalsız olmaz ” deyiblər. Paxıllıq edib onun yerinə keçmək istəyənlər vardı.

Mənə demişdilər ki, Əli müəllim toy şənliyində, yubiley tədbirlərində yaxşı tost deyir, gənclərə çox maraqlı arzu və tövsiyələr verir. Bir dəfə düz bir kilometr məsafədən mikrafondakı səsin mənə tanış gəldiyini hiss etdim. Sürücüdən soruşdum ki, kimin toyudur? Dedi bəs filankəsin. Aydın oldu ki, qaçqın oğlan bir yerli qızı qaçıdırıb, onların toyudur. Maşını saxlatdım. Əli müəllimin tostuna qulaq asdım. O ailə quran cavanlar, onların qohumları, eli-obaları haqda elə xoş sözlər işlədirdi ki, sanki mən bu sözləri ilk dəfə eşidirdim.

Bir dəfə rastlaşanda, dedim Əli müəllim sizin başqa tələbələriniz də varmı, yaxşı tost deyirsiniz. Gülümsəyərək bildirdi ki, bir yemək-icmək təşkil edərək, görün mən nələr danışiram. Mən ona dedim ki, qonaqlığa vaxt varmı ki? Amma sonralar bir neçə dəfə bir yerdə çörək yedik, təbii ki, süfrədə içki də olurdu. Belə məclislərdə Əli müəllimin pafosla, məntiqlə, gur səslə danışığı hamının diqqətini cəlb edirdi. Hamı maraqla ona qulaq asar, ondan nəsə bir şey götürməyə çalışırdı. Mən Əli müəllimin qabiliyyətini, bacarığını, nəyə qadir olduğunu sonralar bildim. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə ona rayonda daha məsuliyyətli bir vəzifə vermək istəyirdim. Amma buna imkanım çatmadı, mən rayondan getdim. Məndən sonra rayona rəhbər gələnlər də ondan razılıq edirdilər. Mənə deyirdilər ki, çox yaxşı, düzgün kadr seçmisiniz. Nazirliklə də əlaqələri yaxşı qura bilmişdi. Onda həm təşəbbüskarlıq, həm də çox yüksək tə-

sifkeşlik vardı. Mənə neçə yaxşı təklif və təşəbbüs vermişdi. Mən onları bəyənidim, çünki o həmişə insanlarla, vəzifəli şəxslərlə təmasda olmuşdu. Həm sərt xasiyyətli, həm də güləriz idi. Mərdimazarçılıqla işi yox idi.

Bir dəfə gördüm kabinetin qabağında durub. Dedim içəri keçin. Bir nəfərin xahişini edirdi. Mən onun xahiş etdiyi adamın nöqsanlarını söylədim. Dedi Maksim müəllim, düzdü təqsirkardı, amma xahiş edirəm yola ver. Dedim Əli müəllim sizin xatirinizə onun məsələsini gündəlikdən çıxarıram, ancaq o yan-bu yan olsa, sizi tanıyıram. Həmişə kasıb-kusuba əl tuturdu.

Əli müəllim uzun müddət rayon sosial müdafiə mərkəzinin direktoru işlədi. Amma indi eşidirəm ki, o çıxandan sonra idarənin işi pozulub, yaxşı getmir.

Mən Əli müəllimin övladlarını görməmişəm və tanıyıram. Amma bu sözləri onun övladları üçün deyirəm: elə atası olan kişinin övladları da yaxşı olmalıdır. İnanmıram ki, elə bir kişi qızına-oğluna ağırlıq salsın. Mən onun rəhmətə getdiyini eşitmədiyim üçün dəfndə iştirak edə bilmədim. Buna təəssüflənirəm. Yalnız bu xatirənin yazmağı məndən xahiş edəndə bildim ki, Əli müəllim artıq həyatda yoxdur. Onun yoxluğuna inana bilmirəm.

Allah rəhmət eləsin.

Abbas MUSTAFAYEV,
Zəngibasar rayon partiya komitəsinin
səbiq üçüncü katibi:

Rəncbər kəndi Zəngibasar mahalında Zəngibasar rayonunun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəsinə 12 kilometr cənub-qərbdə, Araz və Böyük Qarasu çaylarının arasında yerləşirdi. Mən rayon partiya komitəsinin üçüncü katibi işləyəndə Əli Nəbiyev 1972-ci ildə Rəncbər sovxozuna direktor təyin olundu. O, ilk günlərdən özünü

son dərəcə diqqətli, qayğıkeş bir insan kimi göstərdi. Mən onu tanıdıqdan sonra müəyyən etdim ki, həm də çox tələbkər və təşkilatçı rəhbərdir. Onun insanlara qarşı mehribançılığı, səmimiyyəti də çox yüksək səviyyədə idi. Geniş ürəyində Allahın yaratdığı bütün nəcib keyfiyyətlər vardı. Azərbaycan ziyalisinə xas olan bütün xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən bu insan elə bil bizimlə çoxdan bir yerdə işləmişdi. Heç vaxt vüqarını sındırmaz, təmkinini pozmazdı. Sonralar onu həm dost, həm də bir ziyalı kimi yaxından tanıdığımıza görə bəzən heyret edirdim ki, bu insan nə qədər sadədir.

Onun işlədiyi müddətdə Rəncbər sovxozunun iqtisadi inkişafı yüksəldi, əmək məhsuldarlığı artdı, nizam-intizam

möhkəmləndirildi, zəhmətkeşlərin maddi-rifah halı yaxşılaşdı. İşləməyənlərin, xüsusilə gənclərin əməyə cəlb olunmasını təmin etdi.

Sabit xarakterli, hamıya qarşı diqqətli olmağı bacaran Əli Nəbiyevin vaxtsız ölümü məni kədərləndirdi. Fələk mənim su kimi pak dostumun simasını sındırdı.

Necə qırmızıdır üzü fələyin,

Bir yandan talayır, bir yandan biçir,

Bir yandan qan tökür, bir yandan içir,

Heç doydum deməyir gözü fələyin.

Allah Əli müəllimə rəhmət eləsin, ailəsinə səbr, dözümlə versin.

Sarvanlar kəndi Zəngibasar mahalında Zəngibasar rayonunun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəsinə 6 kilometr cənub-qərbdə, Araz, Böyük Qarasu və Zəngi çaylarının qovuşuğunda yerləşirdi. Sovxozun iqtisadiyyatında balıqçılıq mühüm yer tuturdu. Burada 1200 hektar sahəni əhatə edən böyük bir ərazidə balıqçılıq təsərrüfatı yaradılmışdı. Yeddi göldə balıq yetişdirilirdi. Bunlardan da ildə 1600 ton balıq götürülürdü. Onun 1000 tonu respublikada satılır, 600 tonu Moskvaya göndərilirdi. Sovxozda əkinçilik və heyvandarlıq da inkişaf etdirilirdi. Hər il xeyli yem bitkiləri, taxıl və heyvandarlıq məhsulları istehsal olunurdu.

1979 - 1982 - ci illərdə Əli Nəbiyev Sarvanlar sovxozun-

da direktor işlədi. Onun işlədiyi dövrdə təsərrüfat bütün göstəricilər üzrə planları artıqlaması ilə ödədi. Burada da özünü tələbkar, bacarıqlı bir rəhbər kimi göstərdi. El arasında böyük hörmət qazandı.

Əli müəllimlə bağlı bir xatirəni yada salmaq istərdim. Anam Üreyzə həmişə mənə deyirdi ki, o qərrib insandır, bura gəlib işləməyə, ona həmişə hörmət et, qoyma ermənilər onu incitsin. Rəhmətlik anamın tapşırığı kimi mənim tərəfimdən Əli Nəbiyevə qarşı münasibətim həmişə yaxşı olmuşdur.

Bir dəfə Əli müəllim bizə gəlib, özü ilə də bir yeşik alma gətirmişdi. Onlar dağ zonasında yaşayırdılar. O tərəflərdə yaxşı alma-armud yetişirdi. Bizə gələndə anamdan soruşardı:

— Nənə, ürəyin nə istəyir, nə gətirim sənə?

Anam deyirdi ki, çox sağ ol oğlum. Heç nə lazım deyil, sənin sağlığını istəyirəm.

Aradan bir müddət keçdikdən sonra Əli müəllim Sarala gələndə bir yorğan hazırlatdırıb anama gətirmişdi. Anam sağlığında həmişə bunu danışdı. Bakıda məskunlaşdıqdan sonra onunla bir neçə dəfə görüşmüşdük.

Əli müəllimin ölüm xəbərini gec eşitdim. Bir dəfə akademik Budaq Budaqovun yanına getmişdim. Orada bir eloğlumuzdan onun qəflətən rəhmətə getdiyini eşidəndə çox kədərləndim.

Allah rəhmət eləsin.

İbrahim DƏMİRÇİYEV, Səbail rayon mühafizə idarəsinin rəisi, polis polkovniki, qudası:

*Ötüb gedəcəkdir çox illər, aylar
Nə sən qalacaqsan, nə mən dünyada
Halal səxavətli, müdrik, bəxtiyar
Mərd kişilər gəlib gedən dünyada.*

Əli müəllim sadə, mehriban, qayğıkeş bir insan, səmimi dost kimi xatirəmizdə yaşayır. Vaxtı ilə o, sovxoz direktoru, partiya komitəsində təlimatçı və digər məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Çox səliqəli, tələbkar olmaqla, səhlənkər və tənbellərə qarşı barışmaz idi. Təcrübəli mütəxəssis, xeyirxah, nəcib ziyalı olub. Hamıya əl tutan, xoş simalı, gülərlü Əli müəllim rayonun ictimai həyatında fəal iştirak edirdi. O, hansı vəzifədə işləyirsə - işləsin, özünü bacarıqlı, işgüzar bir mütəxəssis kimi göstərmişdir.

Qayğıkeş ailə başçısı övladlarını cəmiyyətdə gərəkli, layiqli yer tutmaları üçün nümunəvi tərbiyə etmişdir. O zaman rayona gələn hörmətli adamlar onun qonağı olardı. Onun evi həmişə qonaq-qaralı olub. Dost qədrini bilən, dostluğu qiymətləndirməyi bacaran, incə yumora malik bir insan idi. Yüksək təşkilatçılıq fəaliyyətinə görə çoxlu fəxri fərman və medallara layiq görülmüşdür.

İllər ötüb keçsə də Əli müəllim xatirəmizdə belə yaşayacaq, həmişə böyük hörmət və ehtiram hissi ilə xatırlana-
caq. Onun keçdiyi həyat yolu bizim üçün örnək olacaq.

Allah rəhmət eləsin, qəbri nurla dolsun!

Elşad MUSAYEV,
Böyük Azərbaycan Partiyasının sədri:

Doğulub boya-başa çatdığımız bölgədə çoxlu möhtəşəm kişilər olub ki, yeriyəndə ayaqlarının altında yer titrəyirdi. İndi də onların sözləri zərb-məsəl kimi işlədilir. Belə ağır, samballı, zəhmli kişilərdən idi Əli müəllim.

Cavan vaxtlarından müxtəlif vəzifələrdə çalışıb, amma zəhmətsevərliyindən heç vaxt əl çəkməyib. Harada işləyib orada bir abadlıq yara-

dıb, ev tikib Əli müəllim. Torpağa, el-obaya bağlı adam idi. Çox əzab-əziyyətlərə, mübarizələrə dözsə də, qaçqınlıq adına, dedə-baba torpaqlarımızın erməni gədələrinin tapdağı altında qalmasına ürəyi dözmədi. Dözə də bilməzdi, çünki həmişə zirvələrdə qartal ömrü yaşamış azman bir kişinin darısqal şəhər mühitində sığması mümkünsüz idi.

Hərdən görüşərdik. Nədənəşə şikayət etməsini xatırlamıram. Bu qürurlu kişi şikayəti sevməzdi, xoşlamadıqlarını birbaşa deməkdən çəkinməzdi.

Son dəfə böyük oğlu Sədrəddin müəllimlə Əli müəllimin ziyarətinə getmişdik. Xeyli söhbətləşdik, ayrılanda

mənə inamı olduğunu bildirdi. Bu ərəfədə çox ciddi bir işlə bağlı müəyyən tərəddüd keçirirdim. Əli müəllimin sözlərindən sonra, o tərəddüdlərin necə yox olmasından xəbərim olmadı.

Respublikanın məşhur siyasətçilərindən biri ilə oturub ağsaqqallardan söhbət edirdik, həmsöhbətim mənə müxtəlif titullu adamların adlarını sadalayırdı. Bu zaman Sədrəddinin telefon zəngi gəldi və o mənə qısaca “Qağam öldü, bizə gəl”-deyə bildi.

Gözlərim doldu... Xeyli gözümlü məchul nöqtəyə tikib qaldım. Həmsöhbətimin nə soruşduğunu xatırlamıram. Bir-cə onu xatırlayıram ki, nəhayət, sakitcə bir siqaret yandırıb ayağa qalxdım və “O dediklərinizin bizə heç bir aidiyyəti yoxdur, bizim əsas ağsaqqallarımızdan Əli Nəbiyev yenicə keçinib” — dedim.

Allah rəhmət eləsin!

Salman CƏFƏROV,

Zəngibasar mahalı, Rəncbər kəndi:

1963-cü il idi. Mən İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirib, Quqark rayonundakı Aşağı Kilsə məktəbinə müəllim təyin edildim. Qonşu Saral kəndindən Nəbi Nəbiyev mənimlə müəllim işləyirdi. Bir gün Nəbi müəllim məni evlərinə qonaq apardı. O, Əli Nəbiyevin kiçik qardaşı idi. Bir qərib adam kimi məni çox mehribanlıqla qarşıladılar. Az sonra Nəbi sevincək bir tərzdə səsləndi:

— Qardaşım gəldi.

İçəri dolubədənli, qarabuğdayı bir kişi daxil oldu. Qalın və çatma qaşları onu ilk baxışdan çox vahiməli, sərt bir adama bənzədirdi.

Hamı ona Əli qağa deyərdi.

O, içəri girdi, tanış adam kimi məni qucaqlayıb:

— Xoş gəlibsiz- dedi.

Biz bir saata yaxın söhbət etdik. O, kolxoz sədri işləyirdi. Narahat bir tərzdə dedi:

— Salman müəllim, qardaşımsan, məni bağışla. İşim çoxdur, mən getməliyəm. Əli müəllim getdi. Biz həftənin birinci günü məktəbə qayıtdıq.

Bu, mənim Əli Nəbiyevlə ilk görüşüm, ilk tanışlığım idi. Lakin sonralar mən tez-tez Əli müəllimin doğulub boya-başa çatdığı, uca dağların qucağında yüksələn əzəmətli Saral kəndinə gedib, Nəbiyev qardaşımla görüşüb söhbət edərdim.

Həyatında qarşısına şərəfli, uğurlu günlər çıxdı. Həvəslə işə başlayan Əli Nəbiyev kənd arasında özünə hörmət qazanmağa başladı. Kənd camaatı gündən-günə artan təcürübəsinə, gərgin zəhmətinə böyük qiymət verib, onu kolxoz sədri seçdilər. Hamımıza yaxşı məlumdur ki, kolxoz kollektiv təsərrüfat sahəsidir. Hələ gənc yaşlarından bu məsuliyyətli işi öz üzərinə götürməsinə baxmayaraq, vəzifəsinin öhdəsindən çox yaxşı, bacarıqla gələrək kolxoz üzrə bütün tapşırıq və planları yüksək göstəricilərlə yerinə yetirdi.

Dövlət əmlakını hərtərəfli qorumaqla, kolxozçuların sosial-rifah halını yaxşılaşdırmağa çalışdı. Məhz buna görə də rayon və dövlət rəhbərləri Əli Nəbiyevin işinə yüksək qiymət verərək onu dəfələrlə mükafatlandırmış, başqa kəndlərə rəhbər işlərə göndərmişlər. Dövlətin ona etibar etdiyi vəzifələrin öhdəsindən çox bacarıqla gələrək iqtisadi cəhətdən zəif olan bütün təsərrüfatlarda qüsursuz, alnı açıq işlədi. Yazdıqlarımın hamısı özünün eşitmədiyi, görmədiyi, amma haqqında söhbət etdiyimiz günlərə yönəlir. Özü getsə də sözünü, nümunə olan əməllərini bizlərə — özündən sonra gələn nəslinin davamçılarına qoyub getdi. Onun əziz xatirəsi elimizin-obamızın şəxsiyyətli nüfuzlu, hörmətli bir kişisi kimi daim qəlblərdə yaşayıb, xatırlanacaq.

Məməcan MUSAYEV, qayını:

Əli müəllimlə olduqca yaxın olmuşam. Nəbiyev Əli Allah-verdi oğlu doğulduğu gündən özünün hərəkətləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. O çevikliyinə görə günbəgün ailənin və ətrafdakıların diqqətini cəlb etmişdir. Mən Nəbiyev Əlini əsasən məktəb illərindən yaxından tanıdım. Saral məktəbində oxuduğu vaxt mən qonşu məktəbdə müəllim işləyirdim. Ancaq müəllimlərin Əli haqqında həmişə ürəkaçan söhbətlərini eşidirdim. Çalışqanlığına və yaxşı oxuduğuna görə də Əli məktəbi qurtaran ildə ali məktəbə qəbul oldu.

Nəbiyev kənd təsərrüfatını çox sevirdi. O qəbildən də institutun kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar şöbəsinə daxil oldu.

Əli institutda yaxşı oxuduğu kimi, həyatda da görkəmli mütəxəssis kimi özünü göstərdi. İşlədiyi bütün rayonlarda və kəndlərdə onu tanıyanların qəlbində yaşayır və yaşayacaqdır. O, olduqca səmimi yoldaş və qohum idi. Heç yalan söz dilindən çıxmazdı. Verdiyi vədi şərəflə yerinə yetirirdi. Əli Nəbiyev aramızda yoxdur. Ancaq onun gördüyü şərəfli işlər həmişə yaddaşlarda qalacaqdır. O, cismən bizdən ayrılıb, ruhən isə bizimlə yaşayır və yaşayacaqdır.

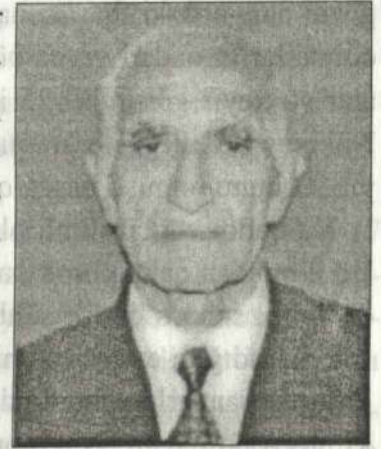
Allah rəhmət eləsin, ruhu dinc olsun.

Ənvər YUSİFOV, qudası:

Qohumluq əlaqəsinə qədər Əli Nəbiyevi qonşu Saral kəndində bacarıqlı, işgüzar, qoçaq bir adam, təşkilatçı rəhbər kimi eşidib tanımışdım. Nəinki öz kəndində, rayonda və başqa yerlərdə rəhbər vəzifələrdə işləməklə Loru-Pəmbək mahalında ad-san çıxarmışdı. Böyük oğlum Ramiz qızı Zərifəni istəyəndə bir müddət elçi getməyə cürət etmədik. Elçiliyə Loru-Pəmbəkdə tanınmış, samballı kişiləri apardım. Bizi çox sərt qarşıladı. Dedi Ənvər kişi oğlun institutu qurtarıb, yetişmiş oğlandı, mənim qızım isə hələ oxuyur, verə bilmərəm. Nə isə, 9 aydan sonra Əli müəllim yumşaldı, Ramizlə Zərifəni nişanlayıb, 1978-ci il iyul ayının 15-16-da toylarını etdik. Bizim bu qohumluğumuza kəndimizin bir çox sayılıb-seçilən adamları paxıllıq edib, həsəd aparırdılar. Deyirdilər ki, Ənvər kişi Sarallı Nəbiyevlə qohum olub. Sonralar bizim kənddən də Əli Nəbiyevlə quda olmağa cəhd göstərənlər çox oldu.

İstər kənddə, istər qaçqınlıqdan sonra Xanlar rayonunda, istərsə də Bakı şəhərində yaşadığımız dövrlərdə bir-birimizə hörmət göstərməklə çox mehriban qohumluq işlətdik. Bayramlarda, xeyir işlərimizdə Əli Nəbiyev süfrəmin ba-

şında oturardı. Bizim kənddə hamı onu natiq danışıklı və həm də zəhmli adam kiim tanıyırdı. Xeyir işlərimizdə öz evi kimi taimadalığı da özü edirdi. O qədər maraqlı, şirin və gözəl danışdı ki, hamı ona diqqətlə qulaq asırdı. Mən və qohumlarım ondan yaşca böyük olsaq da, ondan məsləhət alar və xeyir görərdik. 25 illik qohumluq müddətində Əli Nəbiyev və ailəsi ilə aramızda xırda bir inciklik də olmayıb. O bunu həmişə başqa qohumlara misal çəkirdi.

Nə qədər sərt, zəhmli olsa da, bir o qədər yanımçı idi. Üç il bundan qabaq bərk xəstələnmişdim. Bir gecə yanımda qalıb, səhərə qədər söhbət etdi. Bunu unutmaq olarmı. İndi yaşadığım evdə - mənim gəlinim olan qızı Zərifəgilə gələndə saatlarla söhbət edər, hətta yalvarıb xahiş edərdik ki, gecə də qalsın. Nəvələrinin ali məktəblərə girməsinə, uğurlarına çox sevinirdi. Övladlarına həmişə deyirdi ki, qaynataya, qaynanaya hörmət edin ki, siz də övladlarınızdan hörmət görəsiniz.

Qəfil və vaxtsız ölüm Əli Nəbiyevi aramızdan apardı. Təvazökarlıq olmasın, ən çox kədərlənənlərdən biri mən oldum. Biz qohumlar arasında bu gün də onun yeri görənir. Mənim istəkli, sevimli qudam Əli Nəbiyevi hər gün xatırlayıram.

Allah ona rəhmət eləsin, qəbri nurla dolsun.

ƏL TUTMAQ ƏLİDƏN QALIB

Şahniyar RAMAZAN qızı, ömür-gün yoldaşı:

Mən bu yazılarımı başlayıram göz yaşım ilə

Çünki vidalaşmamışam öz həyat yoldaşımla.

Elə arvad istəyi qazanmaq hər kişinin işi deyil. Mən 17 yaşımdan Əli ilə ailə qurdum. Atamı heç yadıma sala bilmirdim. Çünki atam müharibəyə gedəndə mənim 4-5 yaşım vardı. Əli ilə ailə qurub, onun rəhbərliyi, tələbkərligi ilə özümüzə hamıdan artıq ev-eşik, həyat-baca düzəlttik, qurub yaratdıq. Öz zəhmətimizlə yaratdığımız həyatımızdan zövq alırdıq.

Heç vaxt məni heç nəyə, heç kimə möhtac etmədi. Düzdür, işlədim, çalışdım, yorğun gündüzlərim oldu, yuxusuz gecələr keçirdim. Ancaq heç vaxt pis gün görmədim. İşdə olduğu kimi, ailədə də olduqca tələbkər idi. Evə qayıdanda həmişə elə bil mən ona məruzə edərdim. Evdə, ailədə baş verənlərlə marqlanardı. Sevinəndə yalnız özünə məxsus qəribə təbəssümü ilə gülümsəyərdi. Məni gözəl şəraitli evlərdə yaşadıb. Onun devizi belə olub: əməyi sevin, böyüklərə hörmət edin.

Əli həyatda bəlkə ona görə uğurlar qazanmışdı ki, həm öz valideynlərinə, həm də mənim anama həmişə hörmət edərdi. Ona görə də anam onu kürəkən yox, oğul hesab edirdi.

O halallıq, düzlük timsalı idi. Mən onu özümə həyat yoldaşı olmaqla ən doğmam, əzizim bilirdim. Onun xoşuna gəlməyən hərəkətlərə yol verməzdim. Qayğı ilə böyütdüyü övladlarının xoş günlərinə sevinərdi. Onun el-oba məhəbbəti qazanmasının sirri haqq-ədaləti sevməsi olub. Ən başlıcası hamıya örnək ola biləcək gözəl ailə başçısı idi. Həmişə deyərdi ki, ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz. Onda insanları idarə etmək məharəti vardı. Onun vəzifəyə ehtiyacı yox, vəzifənin ona ehtiyacı vardı. Vəzifələrdə olanda heç vaxt kasıbları incitməzdi. Haram pul qazanmazdı. Hamıya əl tutardı. Hərdən mən deyəndə ki, niyə heç kimə yox demirsən, üstünə gələnə həmişə əl tutursan. Deyirdi atalar deyib ki, əl tutmaq Əlidən qalıb.

Bir dəfə Bakıya oğlumuz Sədrəddinə ev almağa gedirdik. Yolda Saleh müəllimlə görüşdük. Hal-əhval tutduqdan sonra Saleh müəllim soruşdu ki, hara belə gedirsiniz? Əli bildirdi ki, Bakıdan ev almaq istəyirəm. Saleh müəllim gülərək, Bakıdakı evlərin hamısı sənin deyilmi, sən pulunla alınmayıbmı, söylədi. O, heç vaxt özü üçün yaşamazdı. Başqalarının sevincinə və kədərinə şərik olardı. Son dərəcə səlist, rəvan, sərrast danışardı. Söz üçün məttəl qalmaq, çaşmaq ona yad idi.

Sözünü yüz ölçüb bir biçər, qazancı və xərcini zərgər dəqiqliyi ilə hesablayardı. Mən həmişə balalarımə deyərdim ki, siz xoşbəxtsiniz ki, Əli kimi atanız var.

Oğlumuz Elmanın toyunu etdikdən sonra sevinirdik ki, artıq oğul-uşaq qayğılarımızı qurtardıq. Daha özümüz üçün

yaşayacağıq. 70 il bu cür yaşamaq hər kişiyyə nəsib olmur.

Vaxtsız ölüm Əlini mənim, balalarımın əlindən aldısı, onun adı, əməlləri, şan-şöhrəti, ruhu həmişə bizimlədir. Mən Əlinin ruhu ilə yaşayıram. Onsuz mənim həyatım sanki hədərdir. Ailə qurmağımızın 50 illiyini keçirməyə hazırlaşırıdık, qismət olmadı. Onun çatmadığı arzularını balaları, nəvələri davam etdirəcək.

Bülbül gül bərabəri

Ceyran göl bərabəri

Əli kimi ərim ölüb,

Bütün el bərabəri.

Əli, rahat yat, ruhun şad, yerin behiştlik olsun.

ZƏRİFƏ ƏLİQIZI:**ATAMIN QƏBİR "EVİ" BİZİM ÜÇÜN
ZİYARƏTGAHDIR**

Atam adi qayda - qanunlara, şəxsi səadət sarayının divarları arasına sığa biləcək bir şəxsiyyət deyildi. Onda bütün istedadlı adamlara məxsus bir fəvqal adilik var idi.

Atamın qalın, qatran qaşları, dünyaya cəsarətlə baxan ala qartal gözləri, sifətinin qabarıq cizgiləri onun böyük həyat gücünə, böyük iradəsinə, mərdliyinə dəlalət edirdi.

Mən atam haqqında xatirə yazmağa başlayanda böyük çətinlik qarşısında qaldım. Bu nadir istedadın təbiətindəki böyüklüyü, insanpərvərliyi, məslək möhkəmliyini, xalqa, el-obasına hədsiz məhəbbətini, aydın mühakiməsini, qüvvətli məntiqini, səxavətini və onlarla belə yüksək mənəvi dəyərləri haqqında olan xatirələri yazıya köçürmək mümkündürmü?..

Atamın bütün həyatında, ictimai fəaliyyətində nəzərə çarpan ən mühüm və qüvvətli cəhəti- əməyi sevməyi, həqiqətə düzgün qiymət verməyi idi. O, heç vaxtı öz mənafeyini güdməzdi, zəhmət adamlarını heç zaman unutmazdı.

Atam elinə-obasına, vətəninə, torpağına, onun zəngin təbiətinə vurğun bir insan idi. O, öz övladlarına, nəvələrinə qayğı ilə yanaşar, onlara həmişə düzgün məsləhətlər verirdi.

Ayrılıq nədir?.. Bu, məgər bizimlə atamızın son görüşüdürmü?.. Biz onu bir daha görməyəcəyikmi?..

Yox! Yox, əsla yox!

Biz və bizdən sonra gələn nəsliyimizin davamçıları həmişə, hər zaman, hər an atamızı uca diləklərimizdə, döyünən ürəklərimizdə görəcəyik...

Heç bir zaman ayrılmamışıq; ayrılmayacaqdır da nə atam bizdən, nə də biz atamızdan:

Ata, gülən dodaqların söylə soldumu?,

Düşünən beyinin torpaq oldumu?

Qızların saçını bir-bir yoldumu?,

Həyata son dəfə baxdınmı, barı?..

Atamın keçdiyi həyat və mübarizə yolu bizim balalarımız, gələcək nəsillərimiz üçün gözəl bir məktəbdir.

Atam özündən sonra sağlam irs, ağıllı, əməksevər, qeyrətli balalar, nəvələr qoyub getmişdir.

Bir hadisə ömrüm boyu yadımdan çıxmıyacaqdır. Atamın ölümündən 5-6 ay əvvəl olardı. Bir gün mənə yanına çağırıldı. Bir az söhbət etdik. Mən onun yaşarmış gözlərini gördüm. Hələ indiyə kimi heç vaxt atamı gözüyaşlı görməmişdim. Mənə bildirdi ki, "bala, deyəsən artıq mən gedirəm, yığışırıram". Mən özümü ələ alıb dedim, "ata niyə elə danışırısan, sənə nə olub ki, haran ağrıyır?". Bildirdi ki, "bala heç yerim ağrıyır, bir az ayaqlarım mənə incidir. Daha heç yerimdən, orqanlarımdan şikayətim yoxdur. Ancaq onu bilirəm ki, atam-anam da çox yaşamadı. Mənim də atamın yaşı qədər yaşım var. Gözəl zamandır. Gözəl dövrandır. Tikdim, yaratdım, hər yerdə bir iz qoydum yenə ürə-

yim yaşamaq, yaratmaq həvəsindədir. Ancaq yaşımın pis vaxtıdır. Atamın yaşını yenə yadıma salıram, fikrimdən çox şeylər keçir” -deyərək bərk qəhərləndi.

Mən də ona baxıb özümü saxlaya bilmədim. Anamla birgə ağladıq. Sonra ona ürək-dirək verib dedim ki, “Ata sənə heç nə olmayacaq. Sən hələ yaşayacaqsan. Nəvələrinin toylarını görəcəksən”. Daha sonra soruşdum ki, “bəs o ki, ağrıyırsan, bu cah-cəlalı, ev-eşiyi niyə tikirdin?” Dedi ki, “bala, bunları tikmədim ki, özüm qalam, tikdim ki, izim qala...” Burada bir şər də dedi:

*Yüz il bizdən sonra gələn nəvələr,
Gəlmişik, getmişik, nə biləcəklər?..
Yadigar qalmasa onlara bizdən,
Biz nələr etmişik nə biləcəklər?*

Elə bil ki, harasa köç eləyirdi. Bizə tövsiyələr, məsləhətlər verərək söhbətini başa vurdu.

O gündən elə bil ki, həyat mənə dar gəlirdi. Elə bilirdim ki, atama nəşə olarsa, həyat dayanar, sular axmaz, quşlar oxumaz. Həmin vaxtdan 5-6 ay keçdi. Qəfildən atamın ölüm xəbərini eşitdikdə hansı hissləri keçirdik, nə vəzəyəyə düşdük-onu qələmlə yazıb izah edə bilmərəm.

Əlbəttə, hamıya öz valideyni əzizdir, şirindir. Mən elə bilirəm ki, mənim atam kimi ata olmaz. Atam anam üçün qeyrətli, namuslu ər, övladları üçün- gözəl ata; kürəkənləri, gəlinləri üçün- əziz qayınata; nəvələri, nəticələri üçün- unudulmaz, yaddan çıxmaz, yolgöstərən mayakdır.

Atam bizim xoş günlərimizə sevinərdi. Həmişə bizə alxış verər, deyərdi ki, mən sizdən heç nə istəmirəm, tələbim odur ki, mənim adımlı uca tutun, əməyi sevin, işinizlə əməllərinizlə məni sevindirin, bacaranda da məndən özünü nəşə çəkin.

Atam yüz il də yaşasaydı, heç bir övladına yük, artıqlıq ola bilməzdi. Əksinə bizə dayaq, kömək olardı. Bizim hamımız atamızın ruhu qarşısında baş əyirik. Onun yoxluğu- na inanmırıq. Hamımızın evimizdə, qəlbimizdə, ürəyimizdə atamızın əbədi yeri var.

Mənim atama deyəsi çox sözlərim var idi. Atamın qəfil ölümü bütün bunları ürəyimdə qoydu. Atamın qəbir evi bizim üçün ziyarətgahdır, adı da özünə yaraşır o, əsil insan, imamdır. Ölümü də sübut etdi ki, atama əzrayıl gül qoxuladıb həyatdan, aramızdan apardı. Atama deyirəm: -

*Bir də görürsən ki, açılan solur,
Düşünən bir beyin, bir torpaq olur.
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur,
Sirrini verməyir sirdaşa dünya.*

*Ata - ömrünün çiçəyi birdən solsa da,
Ölümün, matəmin vaxtsiz olsa da,
Dünya boşalsa da, dünya dolsa da,
Balaların yaşadacaq hər zaman səni.*

Hamlet NƏSİBOV,

qızı Xatirənin həyat yoldaşı:

EL AĞSAQQALI

Təbiət qoynunda dünyaya gələn
El üçün doğulub, el üçün ölən
Axır tikəsini kasıblə bölən
Hardasan ey ulu el ağsaqqalı.

Hər ocaq başında sözün qalıbdır
Gəzdiyin yerlərdə izin qalıbdır
Ağladıb-sızladan sözün qalıbdır
Hardasan ey ulu el ağsaqqalı.

İtməz əməllərin min il də keçsə
Söylə:- öyüdünü unudaq necə?
Səni axtarıq hey gündüz-gecə
Hardasan ey ulu el ağsaqqalı.

Sözlərin sırğadır qulağımızda
Hər kəlmən əzbərdir dodağımızda
Mərdliyin qalacaq yaddaşımızda
Hardasan ey ulu el ağsaqqalı.

Sənin yoxluğunda dünya hədərdir.
Təpədən dırnağa qəmdi-kədərdir,
Səni sevənlərə bu böyük dərdidir
Hardasan ey ulu el ağsaqqalı.

*21 fevral 2003-cü il.***HƏYAT DAVAM EDİR**

*Nəbiyev Əli Allahverdi oğlu və Nəbiyeva Şahniyar
Ramazan qızının övladları haqqında qısa məlumat*

Qızı Abidə - 1955-ci ildə anadan olub- orta təhsillidir. Həyat yoldaşı Həsənov Kamandar Əbdülkərim oğlu- ali təhsilli coğrafiya müəllimidir. 83 saylı litseydə işləyir. 4 övladı var. Ayaz ali təhsillidir, ailəlidir, 2 övladı var. Nofəl N saylı hərbi hissədə zabitdir- ailəlidir, 2 övladı var. Rəfa-il- ali təhsilli magistrantdır. (subaydır) Aytəkin- tibb universitetinin tələbəsidir. (subaydır)

Qızı Zərifə -1959-cu ildə anadan olub. Ali təhsilli müəllimədir. Həyat yoldaşı Yusifov Ramiz Ənvər oğlu jurnalistdir. Prezident aparatının orqanı "Respublika" qəzetinin şöbə müdürüdür. Oğlu Ramin - ali təhsilli, Azəravtonəqliyyat konserndə iqtisadçıdır. Subaydır. Oğlu Raqif- ali təhsilli magistr, BUS Bankın Səbail rayon filialında iqtisadçıdır. Subaydır. Qızı Ramella Universitetin ingilis dili fakultəsinin tələbəsidir (subaydır).

Oğlu Sədrəddin -1961-ci ildə anadan olub. Ali təhsillidir. Nəsimi rayon mənzil komunal təsərrüfat birliyinin mühəndisidir. 2 övladı var. Həyat yoldaşı Fatma respublika klinik xəstəxanasında tibb işçisidir. Qızı Faidə, oğlu Salur məktəb şagirdləridir.

Qızı Xatirə - 1964-cü ildə anadan olub, tibb işçisidir. 3 övladı var. Həyat yoldaşı Nəsibov Hamlet Ziyadxan oğlu

ali təhsilli həkimdir. Böyük oğlu Babək İqtisad Universitetinin tələbəsidir. Elxan, qızı Nigar orta məktəb şagirdləridir.

Qızı Rəna - 1966-cı ildə anadan olub. Respublika klinik xəstəxanasında tibb işçisidir. 2 övladı var. Həyat yoldaşı Əhmədov Elbrus Cəlal oğlu 52 sayılı mənzil istismar sahəsinin baş mühəndisidir. Qızı Yekdanə, oğlu Elşən orta məktəb şagirdləridir.

Oğlu Elman 1969-cu ildə anadan olub. Ali təhsillidir. Respublika prezidentinin təhlükəsizlik xidməti zabitidir. 2 övladı var. Həyat yoldaşı Təravət Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetini bitirib, 2 sayılı tibb texnikumunun müəlliməsidir. Oğlanları Elvin, Ayxan məktəblidirlər.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
-------------	---

I fəsil

Valideynlərim və ailəmiz haqqında.....	7
İlk uşaqlıq çağlarım.....	12
Tələbəlik illəri.....	32
İnstitutdan həyata.....	51
Ömrüm barlı-bəhərli dövrü.....	65

II fəsil

Deportasiya və zəlzələ.....	119
Əlvida, yurd yeri!.....	128
Tikdim ki, izim qala.....	132
Saral kəndinin tarixindən.....	140
Saralın tayfaları haqqında.....	165
Hər gün yeri görünən insan.....	213
Nəbiyev Əli Allahverdi oğlu (<i>qısa tərcümeyi hal</i>).....	222

III fəsil

Dilə gələr xatirələr.....	230
Həyat davam edir.....	261

Kitab müəllifin öz vəsaiti hesabına çap olunub.

Ramiz Hümətov

Zərifə Əli qızı

Bulud Qasimov

Leyla Qarayeva,

Kitab
"QAPP-POLİQRAF" Korporasiyasının
mətbəəsində hazır depozitivlərdən
çap olunmuşdur.

✉ 370025. Bakı şəhəri, N. Rəfiyev küçəsi, 24.

☎ Tel.: 902757, 989555, 937255